

Ásatások az erődsdi őstelepen.

(1907—1912.)

— I. Közlemény. —

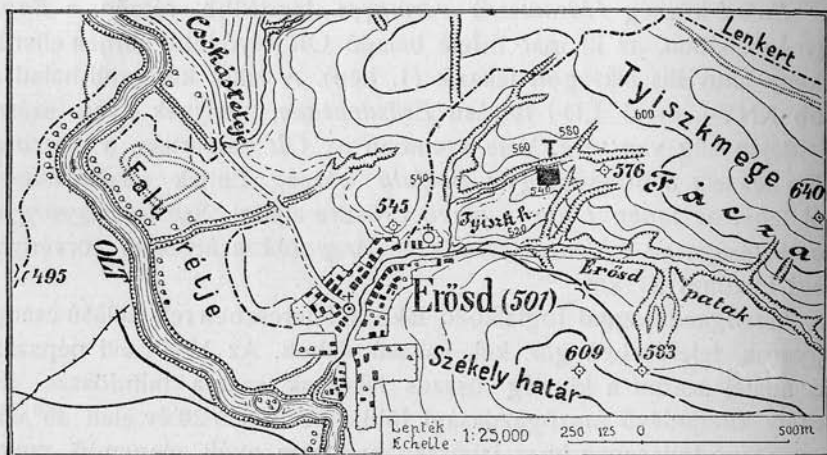
Erősd község *Háromszék vármegye* legdélibb részén, a *Baróti* hegység aljában, az itt már É-felé haladó *Olt* folyó jobb partján elterülő keskeny alluviális síkságon fekszik (1. kép). A falun keresztül halad az előbb KNY-i majd ÉD-i folyású *Erősdpataka*, melynek nyári szárazság idején alig van vize. Vele szemben az *Olt* balpartján, a *Barcaság* szőlén fekszik a brassómegyei *Botfalú* község. Ennek vasúti állomásáról lehet az innen 7 km-re fekvő Erősdre eljutni. *Sepsiszentgyörgytől* való távolsága az *Előpatak fürdőn* és *Árapatakon* átvezető törvényhatósági közuton 21 km.

Mezőgazdasággal foglalkozó lakószáma felerészben ref. vallású csángó magyarok, felerészben gör. kel. vallású oláhok. Az 1910. évi népszámlálás adatai szerint a község összes lakóinak száma mindössze 481. Csekély kiterjedésű mezőgazdasági földje az utolsó 20 év alatt 35%-kal meggyarapodott szorgalmas lakosságának nem nyújt elegendő megélhetést. Azért közülök sokan *Botfaluban*, mint cukorgyári és mezőgazdasági munkások szerzik meg kenyerüket. Az asszonyok és leányok, miként a szomszédos *Árapatakán* és *Hidvégen* is, régebb idő óta foglalkoznak varrottasok készítésével. Ezen háziipari foglalkozás csinos készítményei, melyeket árapataki varrottasok néven, távolabbi vidéken is ismernek, újabb időben egyik brassói kereskedő útján legnagyobb részt Romániában kerülnek eladásra.

Erősd község határában és legközelebbi szomszédságában több őskori telep van. Ennek a dolgozatnak a feladata a községtől ÉK-i irányban, tőle alig egy km.-nyi távolságra, a gör. kel. templom mögött fekvő *Tyiszkhegyi őstelep* ismertetése. A *Tyiszkhegy a Baróti hegység* előhegyeinek egyik magaslata. Legmagasabb pontja a tenger színe felett 558 m. Relatívus magassága a község felett 57 m. Tetejéről a *Barcaság* medencéjének legnagyobb részét át lehet tekinteni. DK-felől az *Olt* áttörése feletti *Vecer* nevű előhegy, Ny-felől a *Csókástető* fedi. Mindkét magaslat az *Olt* folyásáig nyúlik előre. A kettő között a gyenge ívben kiszélesedő s ÉK-felé az *Erősdpatak* mentén is kissé hátratólt alluvialis

síkság felett foglal helyet az É-ről, D-ről és Ny-ről hatalmas vízmosásos árkok által körülhatárolt *Tyiszkhegy*. ÉK-ről az 576 m. tengerszín feletti magasságú *Felsőtyiszk* nevű magaslattal egy 58 m. hosszú és legkeskenyebb részén csak 4–5 m. széles földnyak kapcsolja össze. A földnyak legmélyebb pontja 549 m. tengerszínfeletti magasságával az östelep legmagasabb pontjához viszonyítva 9 méterrel alacsonyabb.

A *Tyiszkhegy fekvéséről és környékéről* a *Dolgozatok-Travaux* 1911. évi folyamában a 176. lapon közölt általános térképen kívül jelen közlemény 1. és 2. sz. képe nyújt felvilágosítást. Az 1. sz. kép az 1 : 25000 léptékű katonai térkép és a sepsiszentgyörgyi m. kir. erdőhivatal

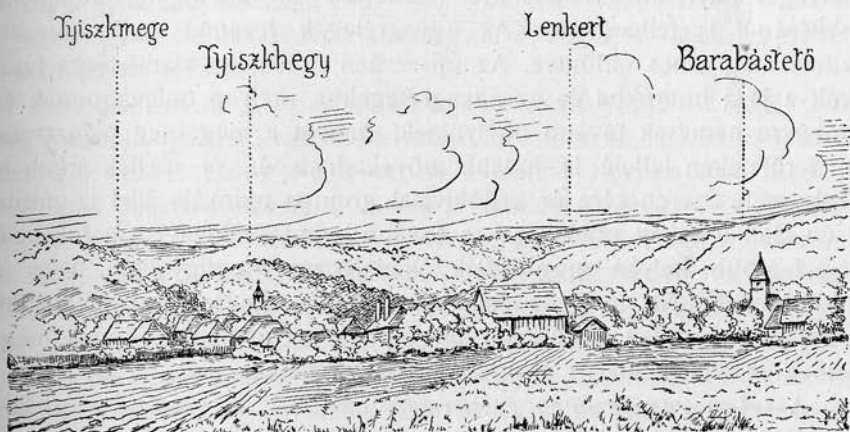

1. kép. A Tyiszkhegy környékének térképe

Fig. 1. Plan des environs du Tyiszkhegy

által az erősi ref. és gör. kel. egyház közös véderdejének rendszeres gazdasági üzemtervéhez készített 1 : 2880 léptékű helyszínrajz adatai alapján, a 2. számú távlati kép pedig *Botfalu* község határában, az *Olt* balpartjáról készített fényképfelvétel alapján készült. A *Tyiszkhegyet* É-ről határoló vízmosásos árkot a falubeliek *Tyiszkárkának*, a DK-it *Csorgóárkának* nevezik. Az erdészeti hivatal előbb említett üzemtervén a *Tyiszkárka Csernyi-árok* névvel van megjelölve. Mindkét árok vize az *Erődpatakába* ömlik. A *Tyiszkhegy* környékének térképén az östelep helye befekettített négyszöggel van megjelölve. A *Tyiszkhegy* É-i látképét a *Dolgozatok-Travaux* 1911. évi folyamában a 181. lapon, a 4. képen mutattam be. A kép balfelén van az előbb említett földnyak. A háttérben a *Vecer gerince*, a *Tyiszk* és a *Vecer* közt a *Barabástető* látszik. Ez utóbbin kanyarog felfelé az *Aldobolyba* vezető községi út.

Erőd környékén, a *Baróti hegységnek* a *Barcaság* felé nyúló előhegyein található **őskori telepek** közül a Tyiszkhegyivel egyidőben volt lakott az árapataki *Csulakkaréj*, a botfalvi *Gorgány* (Priesterhügel) és a szászhermányi *Käsberg* nevű magaslat. A *Csulakkaréj* Erődtől É-ra mintegy 3 km-re az Árapatakra vezető úttól jobbra, a *Retkes patak* torkolatával szemben fekvő hegykaréj. Ivben hajló meredek oldala és lapos fensíkja már messziről feltűnik. A *Gorgány* is, a *Käsberg* is az Ott balpartján magányosan álló egy-egy sziklaalapzatú dombocska. Mindkettő igazi „tanuhegy“. Erődtől délre az előbbi 3, az utóbbi 4—5 km. távolságra van. Ugyancsak ebből a korból valók a tyiszkhegyi teleptől ÉK-re alig másfél km. távolságra fekvő *Lenkert* nevű határré-

2. kép. Erőd községe a Tyiszkhegygel D-Ny-ról

Fig. 2. La commune Erőd avec le Tyiszkhegy, vue de S-W.

szen kútásás alkalmával talált festett edénytöredékek is. A felszínen végzett vizsgálataim segítségével az edénytöredékek eredetét, hogy vajon lakó telepből vagy pedig temetőből kerültek-e elő, nem tudtam eldönteni.

A *Baróti hegységnek* a *Háromszéki síkságra* K-felé nyúló magaslatain fekvő egykorú őstelepek közül Erősdhöz legközelebb van az *illyefalvi Forrósdomb*. A *Lenkerten* átvezető legrövidebb uton távolsága 6 km. Vannak helyszíni adatok, melyek arra mutatnak, hogy az őskor későbbi időszakában a telep körüli 3 km-es sugarú körben még a *Vecer-en*, a *Csókástetőn*, az árapataki *Fásbércen* és a *Retkespatak* melletti *Füzes-tér* feletti magaslaton is vannak őstelepek.

A Tyiszkhegy környéke **geológiai** szempontból is sok érdekes jelenséget tár fel. *Herbich*, *Neumayr*, *Buday*, *Lőrenthey*, *Pálfy* és leg-

utóbb *Kis Ernő* vizsgálatai alapján, melyeket szomszédos területeken, legfőképen pedig az árapataki *Rethesárok* feltárásaiban végeztek, — a terület geológiai képe meglehetősen tisztán áll előttünk.

A Tiszckhegy környéki vízmosásos árkok legmélyebb bevágódásaiban krétakori konglomeratumok ütik fel fejüket. Ezeknek felső szintje az *Olt* melletti alluviális síkság szintjével esik össze. A krétakori rétegekre a harmadkor levantei időszakában függőleges falban jól megálló, tekintélyes vastagságú, löszszerű, laza homokrétegek rakódtak le. A Tiszckhegyen a humusz alatti, szintén tetemes vastagságú, legfelső geológiai rétegek anyaga szabálytalan alakú mészkonkréciókkal átjárt sárga agyag, mely változó magasságokban kisebb-nagyobb terjedelmű kavics-padokkal van megszagatva. A kavics-padok különböző nagyságú kőanyagát a tiszckhegyi ősember tűzhelyek és más agyagépítmények készítésénél is felhasználta. Az agyagrétegek levantei vagy diluviális eredete még nincs eldöntve. Az újszerűen szétágazó vízmosásos futó-árkok a laza homokba és az agyagrétegekbe mélyen belevágódnak és évről-évre nemcsak tovább mélyülnek, hanem a még meg nem támadott területeken felfelé is tovább növekednek és új mellék árkok is keletkeznek. Szerencsére az erdőhivatal gondos munkája által az utóbbi 20 év alatt létesített erdősítések a tovább terjedésnek ezeket a folyamatait a legtöbb helyen meg tudják akadályozni. Megfigyeltem, hogy a Tiszck-árok feneké, az Erősdpatakába való beszakadásán valamivel felül, az utolsó 6 év alatt körülbelül 80 cm-rel lett mélyebb. Ennek megfelelően mélyültek alá az árok fenébb eső szakaszai is.

A telep rendszeres feltárása céljából az ásatási engedély megadásáért az erődsdi ref. és gör. kel. egyházközségek vezetőségét és *Nagy György* m. kir. főerdőtanácsost, az elemi iskola tantermének az ásatás idejére való átengedéséért az iskolagondnokságát, állandóan tapasztalt, többirányú szíves támogatásukért *Csulak Zsigmond* erődsdi ref. lelkeszt, *Sándor Mihály* el. isk. tanítót és a községi előljáróságot illeti elismerés. Különben a község minden lakosa, a kihez csak egy vagy más ügyben segítségért fordultam, mindig a legnagyobb készséggel állott rendelkezésemre. Az ásatások vezetésével való megbízásért a *Székely Nemzeti Múzeum* igazgató-választmányának, az ásatások céljaira felhasznált államsegélyösszegek megajánlásáért pedig dr. *Pósta Béla* egyetemi tanár, múzeumi országos felügyelőnek és a *Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelőségének tartozom köszönettel*. Dr. *Pósta Béla* múzeumi orsz. felügyelőnek hálás köszönettel tartozom azért is, hogy a helyszíni munkálatok kivitele s az anyag feldolgozása tekintetében értékes tanácsaival és útbaigazításaival állandóan támogatott, valamint azért is, hogy ezen folyóirat lapjait megnyitva előttem, lehetővé tette, hogy **az ásatások eredményeit** egymásután következő közle-

ményekben, a mi viszonyaink között gazdagnak mondható illusztrációk kíséretében, tehessen közzé.

A mostani *első közlemény* a telep általános leírásán s az ásatás történetén kívül a telep stratigraphiájával foglalkozik. Magában foglalja a rétegek településének, a rétegekben talált ingatlan emlékeknek, épületromoknak és különböző agyagépítményeknek, az alsó szuvatréteghez tartozó három lakóháznak, továbbá a legelső település idejéből való erődítéseknek a leírását. A *második közlemény* a keramikából a cserépedényeket és tartozékait öleli fel. Rétegenkénti beosztásban előbb az egyes leleteket ismertetem, majd pedig összegezésképen az edények technikáját, típusait és díszítményeit jellemzem. A *harmadik közleményre* marad az agyagidolumok, agyagbélyegzők, agyagnehezékek és más agyagtárgyak, a csiszolatlan és csiszolt kőszerszámok, a csont és szarvasagancstárgyak, az ékszerek, a fémtárgyak s végül az állati és növényi maradványok leírása.

Itt említtem meg, hogy az ásatások eredményéről a Székely Nemzeti Múzeum igazgató-választmányának, az ásatás anyagának bemutatása kapcsán, összefoglaló jelentésekben évenként beszámoltam. Ezek az *időleges beszámolások* a *Székely Nemzeti Múzeum évi jelentéseiben*,¹ kivonatosan a *Múzeumi és Könyvtári Értesítőben*² és a *Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelősége jelentéseiben*³ tétettek közzé. „*Háromszékmezei praemykenaei jellegű telepek*“⁴ című tanulmányomban, valamint múzeumunk közönségét tájékoztató egyik ismertetésemben⁵ a háromszék-vármegyei egykorú telepek ismertetése kapcsán egynehány jellemző tárgy bemutatásával az 1910. év előtti erődsi ásatások legfontosabb eredményeit is összefoglaltam. Részben erről a tárgyról szól „*Festett edények az erődsi és oltszemi telepekről*“ című dolgozatom is.⁶

Régebbi kutatások. Az erődsi tyiszkhegyi⁷ őstelepről legelő-

¹ 1907-ről 15—19. l., 1908-ról és 1909-ről 39—43. l., 1910-ről és 1911-ről 50—61. l.

² 1911. évf. 185. l., 1912. évf. 174. l. —

³ 1907-ről 196—198. l., 1908-ról 205—206. l., 1910-ről 27—28. l., 1911-ről 33. l.

⁴ *Dolgozatok-Travaux* 1911. évf. 175—259. l.

⁵ Megjelent a *Székely Nép* 1911. évi 92—98. számában és különnyomatban. Sepsiszentgyörgy, 1911. 1—27. l.

⁶ Egy színes melléklettel és 3 képes táblával megjelent az *Arch. Ért.*-ben 1912. 57—66. l.

⁷ A *Tyiszk szó nyelvészeti értékéről* felvilágosítást óhajtván szerezni, kérésre dr. *Melich János* szíves volt a szó származására és jelentésére vonatkozólag közölni, hogy a Tyiszk szó szlávოსnak néz ki, s úgy első hallásra azt lehetne mondani, hogy az a szó lesz, a mi a tót sztyiszk (írva *stisk*, v. ő. magy. *toklász*,

szőr 1869-ban *Orbán Balázs* tesz említést. Bizonyára a községbeliektől nyert szóbeli adatok alapján írja, hogy a *Tgyis* (!) nevű helyen sok urnadarabot és tegezvasat találunk.¹ A telepről az első edénytöredékeket az 1895. év folyamán *Benkő András* erősi tanító ajándékozta a Székely Nemzeti Múzeumnak (Lelt. szám 27—1895).

Az 1905. és 1906. év folyamán *Herepei Károly* többrendbeli felhívására a nagyenyedi Bethlen-kollégium régiségtára részére *Csulak Zsigmond* erősi ref. lelkész, ezt megelőzőleg néhány éven át s azután is 1907-ig, felülről bemélyített 1—2 □ m. alapterületű aknában és a vizmosásos É-i part felől a telep kultúra rétegeinek omladékai között *Teutsch Gyula* brassói archaeologus végzett gyűjtéseket és kutatásokat.²

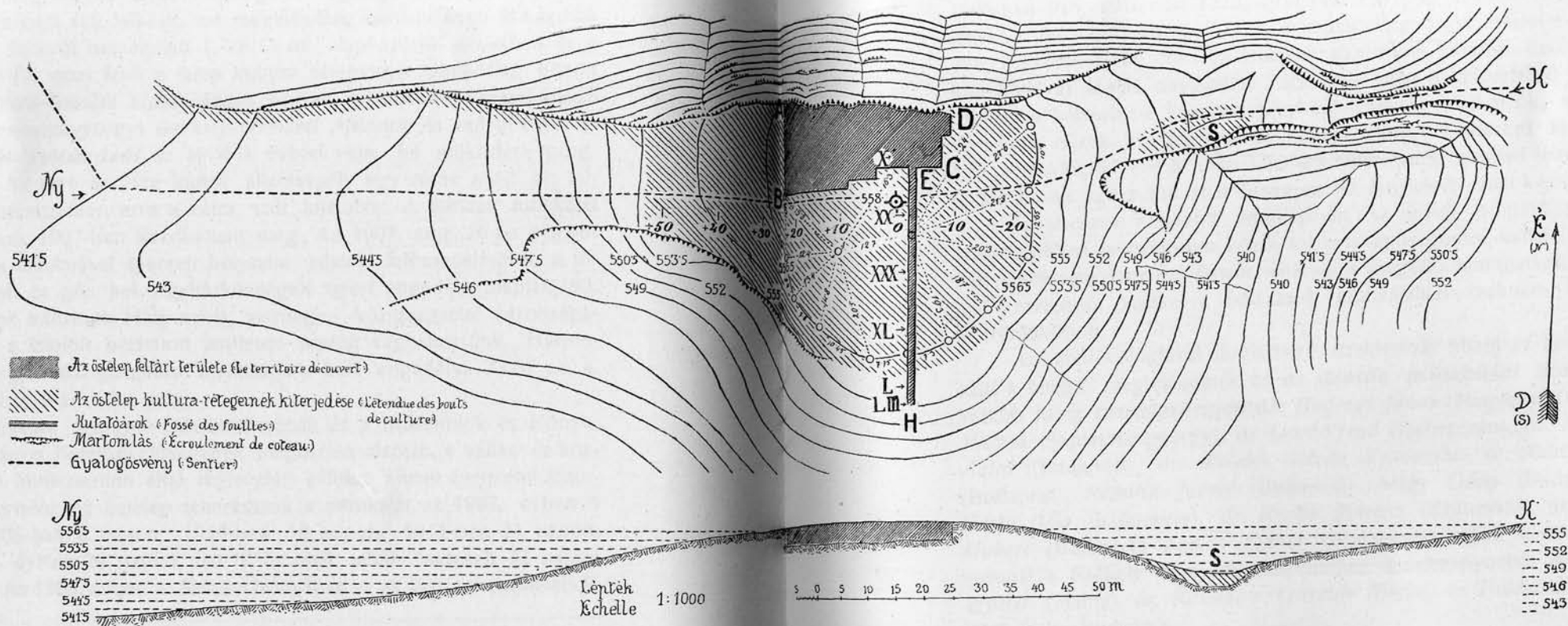
A sepsiszentgyörgyi *Székely Nemzeti Múzeum* az erősi **őstelep rendszeres feltárását** az 1904-ik évben vette fel működési programjába. Az erre az évre kiutalt államsegély egy része a 42. sz. felhasználási tervzetben erre a célra volt kijelölve. A feltárás munkáját azonban csak 1907-ben kezdhettem meg. Az 1907. aug. 20-án végzett próbaásatás alkalmával szerzett helyszíni adatok felhasználásával, a tulajdonos ref. és gör. kel. egyházközségtől nyert engedély alapján, 93. sz. a. kérést intéztünk Háromszék vármegye közigazgatási bizottságához, hogy a kijelölt befásított területen ásatást végezhesünk. Háromszék vármegye közigazgatási bizottsága a kért engedélyt 2426. sz. a. 1907. október 8-án adta meg.

A múzeum igazgató-választmányának és a Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelőségének megbízása alapján, a vallás- és közoktatásügyi Miniszterium által régiségtári célokra kiutalt évenkénti államsegélyek terhére, az őstelep feltárásának a munkáját az 1907. évben 5 napon, 1908-ban 8 napon, 1910-ben 18 napon, 1911-ben 21 napon, az 1912-ik évben 20 napon, az öt év alatt tehát összesen 72 napon végeztem. Az 1909. évben — fedezet hiányában — az ásatások szüneteltek.

szláv *sztoklasz*). A tót szó szorongás-t, tolongás-t jelent s így a hely neve „szoros” értelmű lehetne. Feltűnő azonban, hogy se a *Székely Oklevéltárban*, se *Zimmermann—Werner Urkundenbuchjában*, de még *Lipszky Repertoriumában* sincs meg sem Erőd, sem a Tyiszk név. Ép ezért, mert történeti adat nincs a névre s így nincs mire építeni, a helynevet megfejtani nem tudja. Lehet az is, hogy nem is szláv, miután a szó régibb története ki nem mutatható.

¹ A *Székelyföld leírása* III. K. Pest, 1869. 27. l. (*Orbán B.* a cserépedénytöredékeket csaknem mindig urnatöredékeknek nevezi; vasból készült tárgy a telepen még eddig nem került elő).

² Az ezekről közölt ismertetéseket a *Dolgozatok—Travaux* 1911. évi folyamának 9-ik lapján soroltam fel. Az *Arch. Ért.* 1904. évi folyamában a 222. lapon „Erőd” nevű magaslát hibás megnevezés. A magaslát, hol az őstelep van *Tyiszk-hegy*. Az *Arch. Ért.* 1906. évf. 375. lapján két helyen is Erőd helyett lelőhelyül *Élesd* van megnevezve.

A tyiszkhegyi őstelep helyszínrajza és a metszete K-M-i irányban
 Plan de situation et coupe de la station primitive du tyiszkhegy dans la direction E-W.

Az 1912. évi ásatások legnagyobb részét az *Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtára* igazgatóságának felhívása alapján, nevezett intézet költségére folytattam. A kolozsvári múzeum birtokában levő ezen ásatási anyag kivételével az ásatások egész anyaga a sepsiszentgyörgyi *Székely Nemzeti Múzeum* régiségtárában van elhelyezve. A település rétegeinek sorrendjében leltározott ásatási anyag mennyisége, beleértve a külön kezelt szórványos leleteket is, a következő: az 1907. évben 176 drb., 1908-ban 915, 1910-ben 1278, 1911-ben 1331, az 1912-ik évben a kolozsvári múzeum részére 1427, a sepsiszentgyörgyi múzeum részére 287, összesen 5414 drb. Az ásatások alkalmával felszínre került tárgyakon kívül az ásatás anyagához tartoznak még a különböző objektumokról a helyszínén készített fényképfelvételek, alaprajzok, metszetek és egyéb rajzok. Az ásatások anyagának előbbi számszerű kimutatásában a fényképfelvételek után készített lenyomatok szintén benne foglaltatnak. Az egész idő alatt összesen 92 fényképfelvételt készítettem.

Az ásatások helyszíni munkájában, az anyag preparálásában és leltározásában tanítványaim közül többen segítségemre voltak. Itt is meg kell említenem *Horváth István* tanárjelölt megértő támogatását, a ki az első esztendő kivéve a feltárások munkájában csaknem állandóan közreműködött.

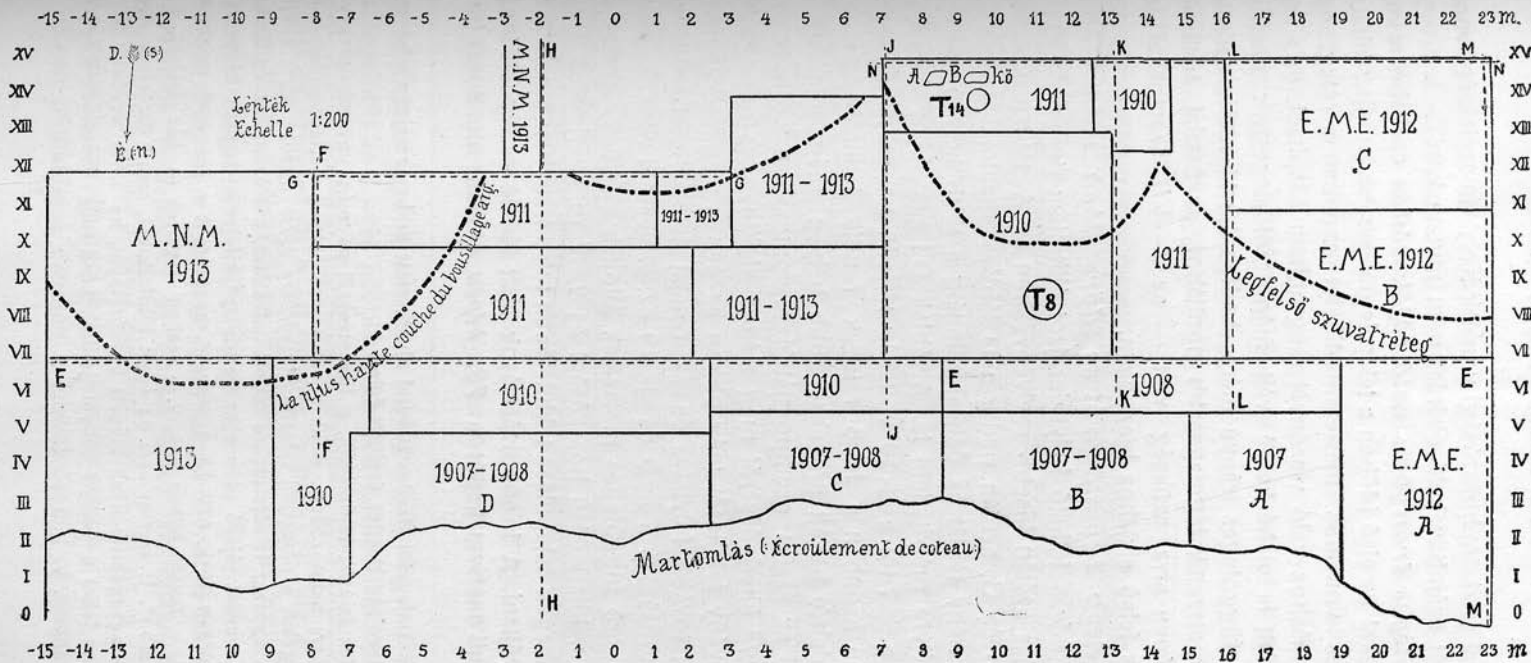
Az archaeológiával foglalkozó szakférfiak közül az ásatás ideje alatt a telepet megtekintették és **az ásatás munkáját** hosszabb-rövidebb ideig **tanulmányozták** *Bodrogi János* (Nagyenyed), *Csutak Vilmos* (Sepsiszentgyörgy), dr. *Darkó Jenő* (Debreczen), dr. *Herrmann Antal* (Budapest), dr. *Kovács István* (Kolozsvár), dr. *Márton Lajos* (Budapest), *Mihalik József* (Budapest), *Nagy Géza* (Budapest), dr. *Pósta Béla* (Kolozsvár), dr. *Roska Márton* (Kolozsvár), dr. *Schmidt Hubert* (Berlin) és *Téglás Gábor* (Budapest); rajtuk kívül az ásatás anyagát a Székely Nemzeti Múzeumban tanulmányozták dr. *Bremer Walter* (Mainz), dr. *Kossinna Gusztáv* (Berlin) és *Palliardi Jaroslav* (Mährisch—Budwitz).

A telep leírása. A Tyiszk-hegyre az Erősdpataka mentén felfelé haladó utcán lehet eljutni. A gör. kel. templomot elérve a Tyiszkárka melletti gyalogösvényen É-ra, majd pedig a Tyiszkhegy ÉNy-i sarkán egy meredekebb és egy lankásabb szakaszon ÉK-i irányban már jó nagyra megnőtt, ültetett erdei fenyők árnyékában halad az utunk. A gyalogösvény iránya tovább DK-re, azután pedig egy nagyobb emelkedésen keresztül csaknem D-re fordul. Ott, a hol a hegy DNy-i lejtőjén az ösvény ismét É-i irányt vesz fel, kezdődik az őstelep nyugati széle. Eddig a pontig, mely a 3. számú helyszínrajz bal szélén Ny betűvel van megjelölve, az Erősdpatakától felvezető ösvény összesen 260 m. hosszúságú.

A Tyiszk-hegynek az a része, mely kultúra-rétegekkel van fődve, nemcsak a domb legtetejére, hanem a Ny-i lejtő egy részére is kiterjed. Az É-felőli martomlás omladékai között a szuvatréteg több helyen kibukik. Ezen természetes feltárásokból, valamint a kincskeresők és régiségkutatók által vájt gödrök anyagából következtetve meg lehetett állapítani, hogy a hegy fensíkján a telep mintegy 2200, a hegy Ny-i lejtőjén pedig 3200, összesen 5400 □ m. területet foglal el. Tehát körülbelül egy katasztrális hold terjedelmű. Az őstelep rétegvonalas *helyszínrajzának* (3. kép) elkészítése céljából előbb felmértem a hegy fensíkját, azután pedig a NyK-i irányban haladó ösvény vonalára támaszkodva a telep többi részét. A kitűzött fixpontokon át a rendelkezésemre álló legegyszerűbb eszközökkel megállapítottam az egymástól 1·5 m. magasságban haladó magassági görbék vonulási irányát. A hegy fensíkját az 556·5 m. magasságú görbe zárja körül. E fölé a rétegvonal fölé a telep legmagasabb pontja csak másfél méterrel emelkedik. A Ny-i oldal előbb meredeken, majd pedig lankásabban nyúlik lefelé. A telep legmélyebb pontja a Ny-i szélén 541·5 m. tengerszínfeletti magasságú, s így a mintegy 160 m. hosszúságban elnyúló telep legmagasabb és legmélyebb pontja közti különbség 16·5 m. A teleptől K-re meredek oldalon lehet a Tyiszk-hegyet a Felső-Tyiszkkel összekötő 58 m. hosszú földnyakra lejutni. É-felé a vízmosásos árok oldalát sűrűn egymás mellé húzott görbék jelölik. Ezen az oldalon, a hegy fensíkjá alatt függőleges irányban, az árok feneké 42 m. mély, az árok oldala pedig 58 m. A rajzon térkimélés céljából nem tüntettem ki sem az árok fenekét, sem pedig a tulsó martot. Az árok mai szélessége, a megéjtett mérések szerint, 80 m.-t tesz ki. A D-i árok csak ott válik ilyen meredekké, a hol ÉK-re és É-ra fordulva a földnyak D-i szélén véget ér. Ezen a helyen az árok feje csaknem függőleges falban végződik.

A telep egész területét a *vízszintes irányban való kiterjedés* szerinti tájékozódás céljából még az ásátás kezdetén az É-i martomlás fővonalával párhuzamosan haladó *hosszúsági vonalakkal* és erre derékszögben álló *szélességi vonalakkal* négyzetalakú területekre osztottam be. A hosszúsági vonalakat az É-i martomlás szélétől az I-től LIII-ig terjedő római számokkal, a szélességi vonalakat pedig az ásátás kezdetén felvett 0 ponttól Ny-ra pozitívus, K-felé pedig negatívus arabszámokkal jelöltem meg. A 3-ik számú *helyszínrajzon* a X, XX, XXX, XL és L számú hosszúsági s a — 20, — 10, 0, + 10, + 20, + 30, + 40, + 50 számú szélességi vonalak helye meg van jelölve. A 4. számú *képen*, mely a feltárt területek helyszínrajzát mutatja be, ez a beosztás a maga teljességében szemlélhető. A feltárt terület É-i szélét (a kép alján) az I, D-i szélét (a kép felső szélén) a XII és XV számú hosszúsági vonal határolja, K-i végét a — 15, Ny-i végét a + 23 számú

A feltárt területek helyszínrajza és a legfelső szuvaltréteg D-felőli, külső határvonala
 Plan de situation des territoires découverts et ligne extérieure de démarcation de la couche du boussillage argileux, de S

4. kép. — Fig. 4.

A szaggatott vonalakkal jelzett függőleges metszeteket lásd az alábbi képeken :

Les coupes verticales indiquées par lignes saccadées V. sur les figures suivants :

E—E—E = 78. A.; G—G = 67.; N—N = 35.; M—M* = 77.; L—L = 36.; K—K = 51.; J—J = 52.; H—H = 78. B.; F—F = 68.

A 66. képen látható hosszanti metszet a —8 és +1 közt a X vonalába esik.

La coupe longitudinale visible sur fig. 66. dans la ligne X entre —8 et +1.

szélességi vonal jelzi. A hosszúsági vonalak KNy-i, a szélességi vonalak az ÉD-i iránytól számbavehető eltérést nem mutatnak.

A *függőleges irányban való tájékozódás* czéljából a különböző mélységeket az első időben a telep legmagasabb pontján áthaladó, felvett vízszintes vonalhoz mértem. Mihelyt azonban a rétegeknek a rendjét és egymáshoz való viszonyát meg tudtam állapítani, ez a körülményessége miatt is nehézkessé vált mérés fölöslegesnek bizonyult. Ettől kezdve a függőleges irányú méréseknél, mint kiindulási ponthoz, a mindenkori metszetek legmagasabb pontjához, az őstalaj felületéhez és — a mint épen arra szükség volt — az I—VII számokkal jelölt rétegek alsó és felső síkjához igazodtam.

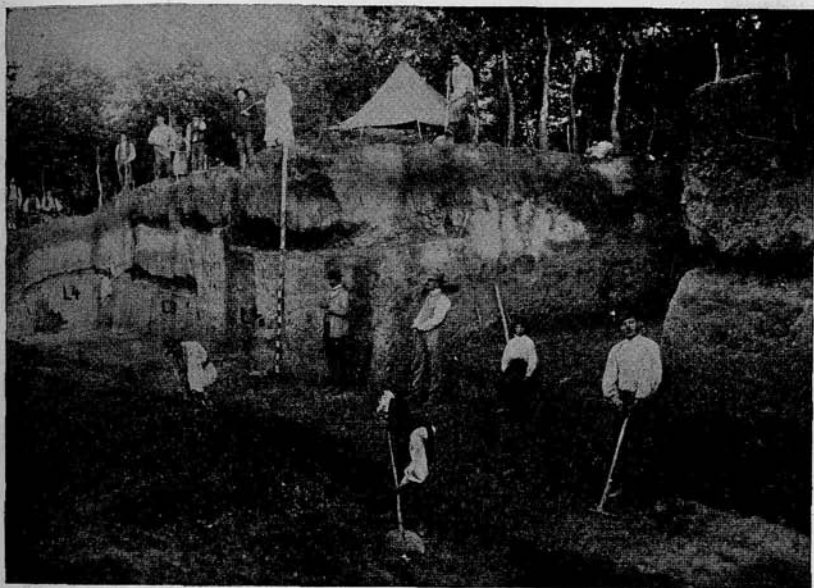
A *feltárások beosztásáról és időrendben való előhaladásáról* a 4. képen látható helyszínrajzot állítottam össze. Az ásatást az É-i martomlás szélén kisebb szelvényekben az A táblán kezdettem meg, majd a B és C, azután pedig a D táblára mentem át. Az 1908. évben mind a négy táblát az őstalaj szintjéig s több helyen abban is 15—20 cm. mélyre mélyítettem le. A táblák D-i szélén, az V és a V·5¹ vonal mentén, a — 7-től a + 19 vonaláig terjedő hosszúsági metszetet nyertem. Miután azonban a felső rétegek rendje felülről bemélyített aknákkal és oldalról bevájt üregekkel több helyen még mindig meg volt zavarva és az ásatás szempontjából legfontosabbnak mutatkozott *alsó szuvatréteg*² kiterjedéséről még eléggé tájékozódva nem voltam, egy újabb szelvény lefejtését még ebben az évben megkezdtem s azt az 1910. évben tovább folytatva és az őstalaj felületéig lemélyítve, a VII számú hosszúsági s a — 9 és + 19 sz. szélességi vonal irányában teljesen összefüggő függőleges metszetek állottak előttünk. Az ily módon nyert 28 m. kiterjedésű hosszúsági és 7—7 m. kiterjedésű kereszt szelvények a rétegek települése tekintetében több irányban tudtak biztos tájékozódást nyújtani. A későbbi ásatások alatt K-felé és Ny-felé tovább bővített hosszanti metszet képét a 78. képen A) alatt mutatom be. A

¹ A római számjegytől tizedes ponttal elválasztott arabs számjegy a hosszanti szelvények közti távolság tizedes értékeit fejezi ki.

² Az épületek faláról, tetőzetéről, a tűzhelyekről és más agyagépítményekről lehullott és egymásra halmozódott, élénk vörös színre kiégett sártapasz-darabokból kialakult laza-rétegeket a németből lefordított „*vörösre égett agyagréteg*“ kifejezés helyett, mely nem egyszer félreértésekre adott alkalmat, a Háromszék és Csikmegyében használt „*szuvat*“ tájszó után a „*szuvatréteg*“ kifejezést vettem használatba. *Színyei Tájékoztatójában* (II. k. 619. l.) a szuvat „*megszáradt v. megégett sártapasz-darab, mely levált, v. leváló félben van, v. a melyet levettek (a ház faláról, a kemence oldaláról stb.)*“. E szerint sem az égett földfoltokat, sem a tűzhelyek, égető-kemenczék és más agyagépítmények kiégett agyagrétegét, ha azok eredeti helyzetükben vannak, nem lehet a *szuvat* szóval jelölni. Lásd még: *Czuczor—Fogarasi: A magyar nyelv szótára*, V. k. 1480. l.

hosszanti szelvény K-i szakasza, s a K-i keresztshelvény egy része a *Dolgozatok—Travaux* 1911. évfolyamában a 11. lapon közölt 5. számú képen is látható.

A 78. kép hosszirányú metszetén L_1 , L_2 , L_3 -mal jelölt alsó szuivatrétegbeli épületmaradványok vízszintes kiterjedése szabta meg a további ásatások beosztását. A telep rétegeinek szelvényenkénti továbbfejlesztését abba kellett hagynom, illetőleg, hogy a lakás maradványokat és az épületek alaprajzát a maga összefüggésében és teljes egészében lehessen tanulmányozni, a rétegek szelvényenkénti lefejtését csak az alsó szuivat-

5. kép. Az ásatás képe ÉNy-ról az 1910-ik évi feltárás utolsó idejében.

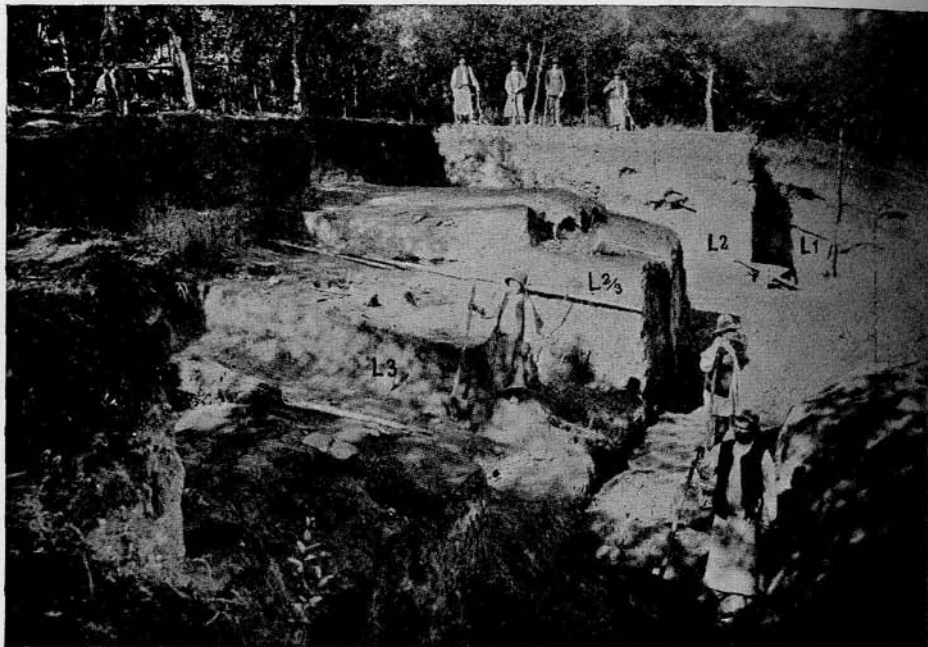
Fig. 5. Tableau de la fouille, de N—W, au dernier temps de l'ouverture en 1910.

réteg felső határáig folytathattam tovább. Kisebnek látszó kiterjedése miatt legelőbb az L_2 -vel jelölt lakóházhoz tartozó tábla feltárásához kezdettem. A 7-ik szelvény függőleges metszete után indulva, a tábla hosszúságát és szélességét 6—6 m.-nek vettem fel, de a felső rétegeket 3—3 m. széles szakaszokban fejttem le. Mikor az alsó szuivatréteg lefejtése is megtörtént, kitűnt, hogy sem a Ny-i, sem a D-i oldalon a ház szélét még nem értem el. Ezért az L_2 -vel jelölt lakóházhoz tartozó maradványok feltárása és az épület teljes alaprajzának megismerése céljából ezt a táblát a Ny-i oldalon egy 3 m.-es, a D-i oldalon egy 2 m.-es újabb szelvényvel kellett kiegészítenem.

Ezen munkálatok rendjén a lakóház teljes alaprajzának megállapí-

tásán kívül, a cölöpök rendeltetéséről, a falak felépítése módjáról, a ház környékéről s a hulladékrétegek kialakulásáról is fontos adatokat és a további ásások rendjén értékesíthető hasznos utbaigazításokat nyertem. Az 5. sz. kép az ásítás munkáját abban az állapotban mutatja be, a mikor az 1910. évi ásítások befejezésével az L_2 -höz tartozó rétegek le voltak fejtve. A kép balfelőli része ugyanaz, mint a mely a *Dolgozatok—Travaux* 1911. folyamában látható (11. l., 5. sz. kép).

Az 1911. évben az L_3 -hoz tartozó rétegek lefejtése céljából a

6. kép. Az ásítás képe K-ről az 1911-ik évi feltárás utolsó idejében.

Fig. 6. Tableau de la fouille de E, au dernier temps de l'ouverture en 1911.

— 8 és + 2 szélességi vonalak közt a XII sz. hosszúsági vonalig erjedő táblát, az 1912. évben pedig az L_1 -el jelölt lakóház feltárása lévén a legfőbb feladat, a + 16 és + 23 szélességi vonalak közt, a márt szélétől a XV sz. hosszúsági vonalig terjedő táblát vettem munkába. Mindkettő terjedelmét sikerült úgy megállapítanom, hogy az L_3 és L_1 lakóházak teljes alaprajza egyszerre volt feltárva s a szomszédos épületekhez tartozó rom-maradványok érintetlenül maradtak. Az 1913. évben a feltárás K-i végében ugyanazon módon történt meg az L_4 kijelölése és lefejtése is.

A + 2 és + 7 szélességi vonalak közti $L_{2/3}$ jegyű tábla hulladék-

rétegeit az utolsó 3 év alatt olyan időben fejtetem le, a mikor az állandóan alkalmazott munkásoknak egy részét az épületromok lefejtésének munkájában nem tudtam foglalkoztatni. A 6. kép az 1911. évi ásatások idejéből a telepet abban az állapotban mutatja be, a mikor az L₃ sz. tábla a lakóház padlójáig már le volt fejtve, az L_{2/3} munkája pedig megkezdődött.

A települési rétegek D-i irányban való kiterjedésének megismerése s az ásatás további munkabeosztásához adatok szerzése céljából az 1913. évi ásatás feladatához tartozott még a — 2 és — 3 közti területen, ÉD-i irányban a telep egész hosszában, egy 41 m. hosszú és 1 m. széles kutató árok feltárása. A kutató árokról készített fényképfelvétel a 7. képen, metszete és alaprajza a 78. képen B alatt látható.

A 3. képen A, B, C, D betűkkel jelölt és sűrűn bevonalkázott tábla az eddig feltárt területeket ábrázolja. Ehez csatlakozik EH-val megjelölve a most említett kutató árok.

Az őstelepnek eddig feltárt része, a legfelső rétegsíkjában mérve, összesen 515 □ m. területű. Leütve ebből az L₄ táblán az 1913. évben feltárt 71 □ m. területet (lásd a 4. kép bal szélén az MNM-el jelölt 1913. évi két táblát), összesen 444 □ m.-t tesz ki a telepnek az 1912. év végéig feltárt az a területe, melynek régészeti eredményeit ebben a tanulmányban ismertetem.

A) A rétegek települése. Ingatlan emlékek.

A rétegek általános települését, rendjét és egymáshoz való viszonyát az ásatás idején, a telep függőleges metszeteiről felvett rajzokon és fényképeken, továbbá az egyes rétegek vízszintes kiterjedését feltűntető alaprajzokon tanulmányozhatjuk.

A 4. képen kitüntetett szaggatott vonalakon végig haladó *hosszanti, függőleges metszetek* rajzát a 35., 67. képeken és 78. kép A jelzésű metszetén szemlélhetjük. Utalok még az 5. képen látható fényképfelvétel részleteire is. *A fontosabb rétegeknek a vízszintes síkban* való kiterjedését és a hozzájuk tartozó objektumok helyzetét a 4., 9., 79. és 70. számú képeken tanulmányozhatjuk. A metszetek rajzaiban a függőleges irányú kiterjedés léptéke a vízszintes léptékkel megegyezik. A reális szemléletet sokszor zavaró túlmagasításra sehol sem volt szükség.

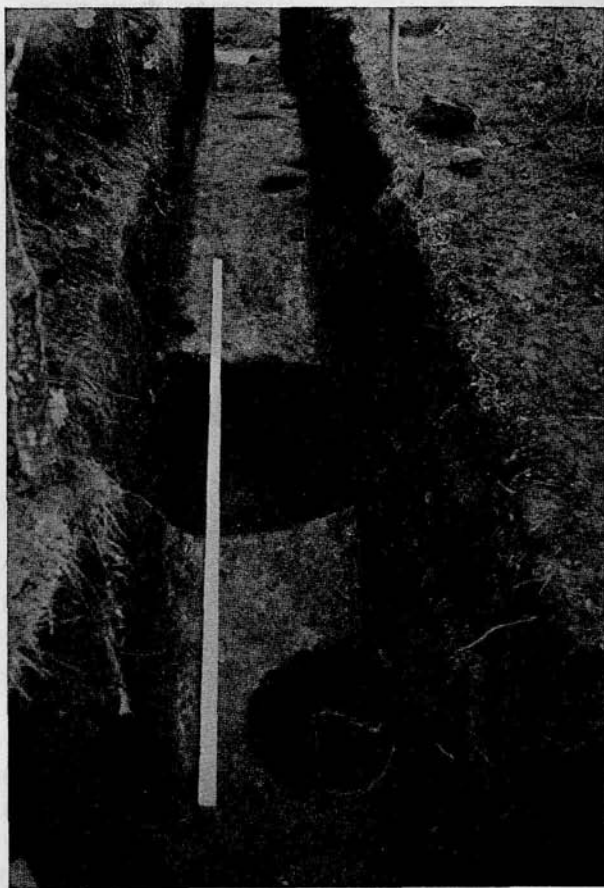
Mielőtt az egyes rétegek részletes leírását adnám, általános tájékozódás céljából a 78. képen bemutatott A és B alatti metszeteket kell ismertetnem.

Az egyik 38, a másik 41 m. kiterjedésben enged bepillantást az őstelep rétegeinek szerkezetébe. A telepnek a hegy fensíkján elterülő részét az A alatti hosszúsági szelvény a VII vonalában, a B alatti ke-

reszt-szelvény erre derékszögben a —2 vonalában metszi át (lásd 4. képet).

A telep kultura-rétegei váltakozva zöldes-sárgás színű, úgynevezett terramare- és téglavörös színű szuvatrétegek. Mindezeket legfelül kettős tagozású humuszcéteg borítja.

A *terramare-rétegeket* legfőképpen a lakóházakból kikerült szemét, cserépdarabok, csont, szén és kagylóhéj, egy-egy szuvatdarab, a tűz-

7. kép. Az ÉD-i irányú kutató-árok képe D-felől.

Fig. 7. Tableau du fossé de recherche dans la direction N—S, vu de S.

helyek és edényégető kemencék nagymennyiségű hamuja és rétegenként elterített és elterült sárga agyag építi fel. Az agyag ugyanaz, mint a telep őstalaja. Helyenként csekély vastagságú meszes rétegek és kagylóhéj-rétegek is vannak benne.

A terramare rétegekre telepedett a házak és az égetőkemencék

összeomlása folytán a *szuvatrétegek* laza tömege. A szuvatrétegek vörös színükkel, mindkét metszeten, a nagyobb tömegű terramare rétegek fölött is dominálnak.

Bizonyos helyeken mindenik rétegben többé-kevésbé ép állapotban találunk tűzhelyeket, égetőkemencéket és más agyagépítményeket. Az alsó rétegekben nagyobb, a felső rétegekben kisebb számmal fellelhetők az omladék-földdel lazán kitöltött cölöpüregek. A szuvatrétegek alsó határán s gyakran a terramare-rétegekben is nagy területeket fekete színű, vékony, szenes rétegek borítanak. A metszeten, mint önálló réteg, jelölve van még a sárgás színű felső humusz és a feketés színű alsó humusz rétege is. Ez utóbbit is, közvetlenül a mai felső humusz alatt, a telep eddig feltárt egész területén megtaláljuk.

Mindezen régészeti jelenségeket a 78. képen megállapított kulcs szerint a különböző metszetekről felvett összes rajzokon egységesen megjelöltem. Az ásatás alkalmával felvett ezekből a metszetekből, alaprajzokból, részletrajzokból és fényképekből, melyeknek itt csak egy részét tudom illusztrációkban bemutatni, az őstelep modellje is megalkotható lesz.

Az előrebocsátottak alapján a 78. kép A) alatti metszetét a következőkben ismertetem: A föld mai színét sárgás, alább fekete színű televény föld borítja. Mindkettő telltve van a telep többi rétegeit is jellemző törmelékekkel. A felsőt *felső humusz*, az alsót *alsó humusz* névvel jelöltem meg. Az alsó humuszt a benne található nagyobb mennyiségű szuvatrögök alapján *legfelső szuvatrétegnak* is tekinthetjük. Az elhumuszodás következtében ebben a rétegben a szuvatrögök színe is inkább feketébe hajlik. A két réteg egyenlő vastagságban van kifejlődve és együttes vastagságuk 80 cm.-re tehető. A —2 és —1, az 1 és 3, továbbá az 5 és 8 közt ezen rétegek rendje régiségkutatók és kincskeresők által felülről régebbi időben bemélyített aknákkal meg van varva. Ez a megbolygatott föld rétegzavart idézett elő alsóbb rétegekben is.

Az elhumuszosodott rétegek alatt a 2 folyómétertől Ny-felé a metszet egész vonalán terramare réteg látható. Követve az alatta fekvő szuvatréteg undulációját, átlagos vastagsága 40 cm.-re tehető. Ezt a réteget jelöltem *felső terramare* névvel.

A metszet K-i felében 80—120 cm., Ny-felében 100—150 cm. mélységben kezdődik a vörös színével annyira feltűnő *felső szuvatréteg*. A —10 és —8 közt széthullott kisebb darabjaitól eltekintve, a —6 fm.-től a metszet Ny-i széléig mindenütt összefüggő egységes réteget alkot. Az E és F betűvel jelölt szakasza magasabb nivóban fekszik és vékonyabb, mint a G, J, K és M betűkkel jelölt vonulata. Az unduláció legfeltűnőbbben a 8. fm.-től Ny-ra eső szakaszában látszik. A 9 és 17 alatt jól kifejtett hullámhegyet, a 13 alatt pedig hullámvölgyet látunk. A G-vel jelölt szakaszban ehhez a réteghez tartozik a T₇-jegyű agyagépítmény.

A felső szuvatréteget az alatta következő *középső terramare* rétegtől csaknem mindenütt szenes és földes anyagból álló, fekete színű vékony réteg választja el. A stratigraphiai jelenségek felvételénél ennek a vonalában történt a két rétegnek egymástól való szétválasztása. A középső terramare réteg helyenként 150 cm.-t is meghaladó vastagságával az összes rétegek közt a legnagyobb tömegben van kifejlődve. Benne N és O felett, továbbá az F alatt, tetemes vastagságú, összefüggő, hordott agyagréteg van felhalmozva; az O feletti agyagréteget egy vékony, szenes réteg a vízszintes síkban kétfelé tagolja. Hordott agyag vékonyabb rétegekben még több helyen látható. A 17 alatt és attól balra a hordott agyag többrétegű. Ehhez a réteghez tartozik a —13 alatti, K-felé lejtő T₄₇-jegyű tűzhely. Itt tűnnek fel legelőbb a cölöpüreges is. Számuk azonban itt nagyon csekély. A metszetben —7, 1, és 4 alatt látható három cölöpüreg, kétségtelenül, a felső szuvatrétegben feküdt építmények tartozéka. A —6 és a 0 alatt egy-egy vízszintes gerenda ürege is meg van jelölve.

A milyen viszonyban van egymással a felső terramare és a felső szuvatréteg, épen olyan módon települt egymás fölé a középső terramare és az alsó szuvatréteg. Az *alsó szuvatréteg*, ellentétben a felső szuvatréteggel, nem összefüggő. Az alsó szuvatréteg alsó nivójában egymástól elkülönülten, egyidejűleg négy ház állott. Az összeomlás után a házak szuvatromjai is egymástól elkülönülve települtek le. Jobbról balra haladva az L₁-jegyű lakóház romjaiból kialakult szuvatréteg a 22 folyó métertől a 15·5 fm. ig terjed. Hozzá tartozik az őstalajig lemélyülő 65 és 208 sz. cölöpüreg. Az R melletti csekély mélységű hengeres üreg, mely szuvatromokkal szintén ki volt töltve, az alaprajzon (79. kép) 65b vel jelölt cölöpüreg felső része.

Az L₁-től K-re az L₂-vel jelölt szuvatréteg következik. Ezen a metszeten a 8 és 12 közt mindössze négy méter kiterjedésű. A hátrább következő metszeten Ny-felé tovább is terjed úgy, hogy az L₁-től alig 1 m. széles köz választja el. Hozzá tartozik a 82, 66 és 65 számú cölöpüreg, valamint a T₆-jegyű, többször megújított tűzhely is. Ez utóbbinak az alja a valóságban rajta feküdt a szuvatréteg alatti, fekete színnel rajzolt szenes rétegen. A metszeten, elnézésből, 20 cm.-rel magasabban, a szuvatréteg fölé van rajzolva.

A második lakás szuvatromjainak K-i végétől egészen az 0 fm.-ig az alsó szuvatréteg 8 m. hosszúságban meg van szakadva. Ezen a területen a középső és alsó terramare-réteg egymással közvetlenül érintkezik. Az 1-től a 4-ig terjedő szakaszokon a két réteget egymástól egy szenes réteg jól elválasztja.

Az alsó szuvatréteg harmadik szakasza L₃-mal van megjelölve. Egységes vonulata 7 m. kiterjedésű. Hozzá tartozik a 86 és 88a)

számú cölöpüreg. Szintén az őstalajba mélyed bele a —7 alatti cölöpüreg is, de ezen a metszeten csak a felső része látható. Száma, mint ezt a 79. kép feltünteti, 89.

Az L_3 lakóház szuvattömegét az L_4 lakóház szuvattömegétől, a mint az L_1 és L_2 közt is történt, alig 1 m. széles köz választja el egymástól. Maga a szuvathalmaz a —8-tól a —14-ig terjed. A metszeten négy helyen is látható kisebb megszakításai azokon a területeken vannak, hová a ház összeomlása alkalmával szuvatromok nem jutottak. Hozzá tartozik a 90, 91 és 280 számú cölöpüreg. Az L_1 , L_2 , L_3 és L_4 szuvatromjaival egyidőben települt le az L_1 -től Ny-ra fekvő és V betűvel jelölt szuvattömeg is, mely már az L_5 lakóház romjaihoz tartozik.

Az alsó szuvatréteg alatt, tőle a legtöbb helyen szenes réteggel elválasztva, közvetlenül az őstalaj felett, ismét terramare-réteg terül el. Ez az *alsó terramare-réteg*. Legvékonyabb a metszet nyugati végén (80 cm.), legvastagabb a —4 táján (160 cm.). Átlagos vastagsága 120 cm.-re tehető. A benne látható néhány cm. vastagságú és a szélein elvékonyodó fehér színű meszes rétegeken (H_8 felett és attól Ny-ra), hordott agyagrétegeken és szenesrétegeken kívül a —8 és —4 közt, továbbá a 15 és 16 közt, vékony szuvatréteget is láthatunk, mely ezen a két területen ezt a réteget kétfelé tagolja. Miután ennek a szuvatrétegnek terjedelme nagyon kicsiny s a benne található szuvatdarabok csak másodlagos fekvő helyen fekszenek, nem vehettem önálló rétegnek, de mint az alsó terramare alkotó elemét, *legalsó szuvatréteg* néven mégis megkülönböztettem. Ahol szükség volt rá, épen ezen réteg alapján, az alsó terramare-réteg felső és alsó szintjét, — különösen a bennük talált tárgyakkal külön való kezelése céljából, — szintén elválasztottam egymástól. Az alsó terramareban ezen a metszeten nagyobb mennyiségű hordott agyag csak mint az L_4 tartozéka a —14 és —9 közötti területen látható. A legelső település idejéből való s egyszersmind a metszeten látható régészeti jelenségek közt a legidősebb a 2 fm. alatti s közvetlenül az őstalajra épített T_{44} jegyű tűzhely. A cölöpök üregein kívül, a —8 és —7 alatt, mintegy 60 cm.-re az őstalajba mélyed belé az alsó terramare anyagával kitöltött H_8 jegyű hulladékgyűjtő. Az őstalaj felülete mindenütt el van egyengetve s az első település előtti ősi humusznak nincs semmi nyoma.

A telep összes kultura-rétegeinek együttes vastagsága átlagosan 38 m.-re becsülhető. Legvastagabb a —7 alatt. Innen Ny-felé lassabban, K-felé gyorsabban vékonyodik. A hol legvékonyabb, Ny-on a 23 vonalában 2.9 m., K-en a —15 vonalában 2.5 m. vastagságú.

A 78. kép A) alatti metszetének szemlélete alapján most leírt régészeti jelenségek összegezéseképpen megállapítható, hogy az ásatás sorrendjében felülről lefelé haladva a telep kultur-rétegeit a főnivók szerint

a következő hét rétegesoporra osztottam: *I. felső humusz*, *II. alsó humusz* (legfelső szuvatréteg), *III. felső terramare*, *IV. felső szuvatréteg*, *V. középső terramare*, *VI. alsó szuvatréteg*, *VII. alsó terramare*.¹

A 78. képen B) alatt bemutatott 50 m. hosszú, függőleges metszet segítségével a telep kultúra-rétegeinek szélességi irányban való egész kiterjedését, továbbá a rétegek rendjét és egymáshoz való viszonyát lépésről-lépésre követhetjük.

A rétegeknek nagyobb megbolygatása csak a VI és VIII fm. közt tűnik fel; behatol a középső terramare rétegéig. A *felső humusz*, a martomlás felső szélétől kezdve, a metszet egész síkjában mindenütt megvan. A XLV vonalában a kultúra-rétegek megszűnnek, de a felső humusz, mint tisztán geológiai réteg, D-felé azon túl is folytatódik. Az *alsó humusz* kiterjedésének végső pontjait a II és XLIV vonala jelzi. A csekély fejlettségű *felső terramare* és a *felső szuvatréteg* (a metszeten U-val van jelölve) a martomlástól a XII vonaláig, a felső szuvatréteg alatti szénréteg, mely a település egyik főnivóját jelzi, a XV vonaláig követhető. A XV vonalától tovább D-felé a felső szuvatréteg csupán az alsóhumusz szuvatrégeiben mutatható ki. Természetszerűleg ezen a szakaszon az alsó humusz és a legfelső szuvatréteg nem egyértékű.

Sokkal nagyobb kiterjedésű az *alsó szuvatréteg*. Hármastagolt-ságban (a metszeten V, X, Z) összesen 39 m. hosszúságban dominál az összes rétegek felett. Az első tagozat a IV és XIV-, a második tagozat a XX és XXXI közt, a harmadik pedig a XXXII és XLI közt helyezkedik el. Az első és második szakasz közt néhány darab széthullott szuvatrög is látható. Az alsó szuvatréteg településének fő-nivóját jelentő összefüggő szénréteg itt is mindenütt megvan. A pontos rétegelkülönítés tehát ennek síkjában itt is minden nehézség nélkül történni lehet. Az első tagozatban a T₂₇ és T₂₉ jegyű agyagépitmény metszete is fel van tüntetve (vesd össze a metszetnek ezt a részét a 79. számú képen, a —2 vonalában, az L₃ sz. lakóház alaprajzának adataival).

Az *alsó terramare* az őstalaj felett É-on nagyobb, D-en kisebb tömegben a metszet egész szélességében megvan. Az őstalaj felülete

¹ Az ásatás első esztendejében csupán négy fő-nívót s eszerint négy réteget tudtam megkülönböztetni: humuszréteget, felső szuvatréteget, középső terramare-t és alsó terramare-t. A következő évben elkülönítettem a felső és alsó humuszt, előtűnt az alsó szuvatréteg is. A felső terramare még később különült el. A *Dolgozatok—Travaux* 1911. évi folyamában a 185. lapon, az 5. képen az egyes rétegek a régebbi beosztás szerint vannak megjelölve. Az *I. a.* megfelel az alsó terramare-nak, az *I. b.* az alsó szuvatrétegeknek, a *II.* a középső terramare-nak, a *III.* a felső szuvatrétegeknek (a felső terramare nincs képviselve), a *IV. a.* az alsó humusz-nak, a *IV. f.* a felső humusz-nak. Miután ez a jelzés hova-tovább alkalmatlannak bizonyult, azért a tárgyak leltári kezelésénél is a most közölt végleges beosztásra kellett áttérnem.

el van egyengetve s az első település előtti őshumusz itt is mindenütt hiányzik. A nagyobb számmal található cölöpüregeken kívül az őstalajba bele vannak mélyítve a H_5 , H_{12} , H_{13} , H_{14} , H_{15} , H_{16} , H_{17} , H_{18} jegyű üregek. (A H_{14} , H_{15} és H_{17} csak a 78. kép C) alatti alaprajzán látszik. Lásd még a 7. sz. képet is). Rendeltetésük felől, miután ezen a területen csupán általános tájékozódás céljából mindössze egy méter széles szalagot tártam fel, ez idő szerint még semmit sem tudunk. Úgy látszik, hogy a kultura-rétegek alatt, a telep egész területén meg vannak. Az unduláció jelenségének magyarázatához szolgáltat adatot az a körülmény, hogy a H_{13} és a H_{16} felett az alsó szuvatréteg második és harmadik tagozatának középső része hullámosan elhajlik; valamint az is, hogy a különben összefüggő szuvatrétegnek mintegy 0·5 m. átmérőjű darabja a H_{13} üregébe csaknem az aljáig alásüllyedt.

Meg kell említenem még azt is, hogy a III alatt a T_5 jegyű tűzhely közvetlenül az őstalaj fölé van építve. Balra tőle S betűvel a telepet az első település idején É-ről védő belső *sáncgyűrű* átmetszete látható. Anyaga az őstalaj felületéről leegyengetett sárga agyag, melyben, mint hulladékot, legfennebb egy-egy holtszén darabkát találhatunk. A sánctöltés legmagasabb pontja összeesik az alsó szuvatréteg települési vonalával. Ez a jelenség arra mutat, hogy az alsó szuvatréteg által jelzett település előtt a telep szeméttel és egyéb hulladék-anyaggal eddig a magasságig már fel volt telve s így a sáncgyűrű csak az ezt megelőző időben szolgált a telep védelmére.

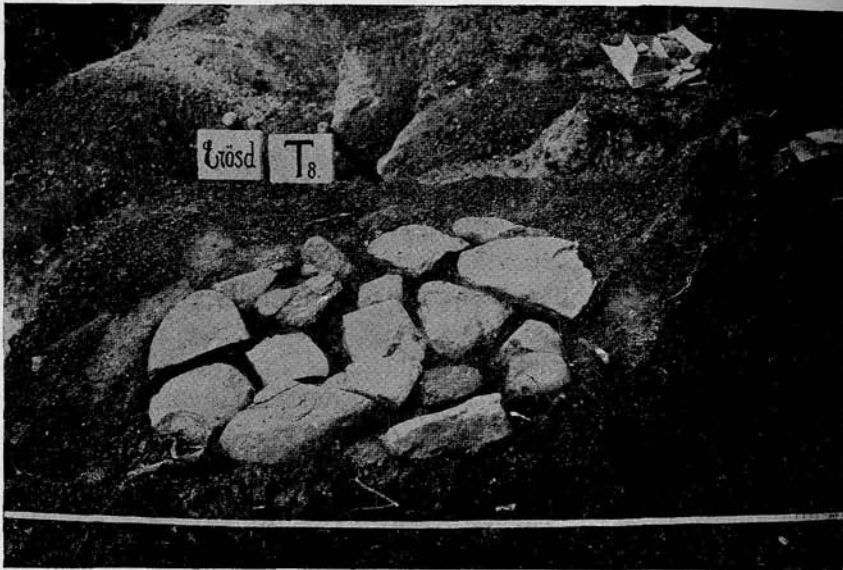
A metszet nyújtotta adatok alapján megállapítható, hogy a telepnek a hegy fensíkjára eső részén É-ről D-re haladva a kultura-rétegek fokozatosan elvékonyodnak. Ezt igazolják a következő méretek: a VIII vonalában, ahol a legvastagabb, a rétegek együttes vastagsága 3·6 m., a X vonalában 3·2 m., a XV-nél 2·3 m., a XX-nál 1·5 m. Ezt az átlagos vastagságot megtartja a XXIII vonaláig, honnan szintén tovább vékonyodva a XLI és XLII közt már csak 1 m. vastag.

Az alábbiakban az ásatás alatt feltárt rétegeknek és a bennük talált ingatlan emlékeknek részletes leírását közlöm a rétegeknek a 296. lapon megállapított sorrendjében.

1. réteg. Felső humusz.

A telep mai egész felületét 30—40 cm. vastagságban sárgás színű televényföld borítja. Anyagát, különösen amióta a telep be van fásítva, a szél útján a levegőből odakerülő porrészecskék is állandóan gyarapítják. Sárgás színét és gyakran löszszerű összetételét éppen ezen jelenségek alapján magyarázhatjuk. A húsz év előtti erdősfítés alkalmával a facsemekék számára sűrűn egymás mellé ástott gödrök és az erdősfítés előtti mező-

gazdasági művelés ezt a legfelső réteget annyira átforgatta, hogy bolygatatlan, ép helyet alsó nivójában is alig lehet találni. Ennek a rétegnek a rendjét zavarták meg legelső sorban az egyéb célú megbolygatások is. Valahányszor például kisebb vagy nagyobb üreget ástak, az üreg anyagának egy része akkor is a föld színén terült el, ha a munka végeztével a gödröket behányták. Minden ilyen esetben tehát az alsóbb rétegekből kikerült anyag a felső humuszt gyarapította. A különböző úton-módon előállott rétegzavarok az okozói, hogy régészeti jelenségekben a felső humusz, valamint az alsó humusz is annyira szegény.

8. kép. Tűzhely a felső humuszban.

Fig. 8. Foyer dans le humus supérieur.

Az ingatlan emlékek közül az egész területen mindössze a T₈ jegyű, egyetlen tűzhely maradt reánk. Fényképét a 8. képen mutatom be. A vízszintes síkban való helyzetéről pedig a 4. kép nyújt felvilágosítást. Középpontján a VIII-6 számú hosszúsági és a II-2 sz. szélességi vonal halad át. A nagy kövekből összerakott, 1·1 m. átmérőjű, kör alakú tűzhely a mai felszín alatt 25 cm. mélyen feküdt. Összesen 18 darab, felületén megpörköltödött patakköböl van összeállítva. A kövek közötti hézagokat hordott anyag tölti ki. A tűzhelynek a kövek feletti egyéb alkotórészéből semmi sem maradt reánk, de a tűzhely közvetlen környezetén feltételezhető földfelület-változásnak sem maradt nyoma. Ennek megtalálására legfőképpen azért lett volna szükség, mert segítségével a felső és alsó humusz közötti, ma még bizonytalan réteg-elválasztást leg-

alább a legközelebbi környéken, pontosan végrehajthattuk volna. Más-fajta réteg-elválasztó tényező hiányában a felső humusz lefejtésénél meg kellett elégednem azzal a bizonytalan színelkülönbséggel, melyet a felső humusz sárgás színe és az alsó humusz feketés színe nyújtott.

A keramikus emlékek felsorolásánál kell róla szólnom, miután azonban a stratigraphiával függ össze, már itt felemlítem, — amiről különben a *Dolgozatok—Travaux*-ban¹ megjelent korábbi közleményemben is volt említés téve, — hogy a praemykenaei jellegű kultúra településének felső határvonala összeesik azzal a határ-felülettel, amely a sárgás színű felső és feketés színű alsó humusz réteget egymástól elkülöníti és hogy így a sárgás színű humusz a praemykenaei jellegű kulturától elütő későbbi kulturához tartozik. Egyik ásatási jelentésemben² arról is volt már szó, hogy a felső humuszbeli keramikus anyag, mely Háromszék vármegye más őskori telepein is megtalálható, lényeges vonásaiban megegyezik a dr. *Kovács István* által leírt apahidai őskori telep anyagának egyik csoportjával.³ Miután az apahidai őskori telepen festett edények nincsenek, Erősdön pedig a felső humuszba is felhatolnak, az előtt a kérdés előtt állunk, hogy ezek a festett edénytöredékek az apahidai-val egyező, nem festett edénytöredékekkel tényleg ugyanazon koruak-e, vagy pedig a különböző bolygatások által előállott rétegzavar útján a tisztán praemykenaei jellegű alsóbb rétegekből jutottak a legfelsőbe.

Ugyanígy vagyunk a felső humuszban, 30 cm. mélységben talált, ú. n. erdélyi típusú, keresztben álló, kettős élű réz-(?) csákány leletkörülményeivel is. Épen a két réteg határán olyan helyen feküdt, ahol réteg-elválasztóul semmi más tényező nem szolgált, mint a felső és alsó humusz színbeli különbsége. Miután egy ekkora és annyira súlyos tárgy a rétegek megbolygatása alkalmával a földmunkával foglalkozó ember figyelmét aligha kerülhette ki, s ha egyszer már észrevette, bizonyára nem dobta újból vissza, rétegzavar következtében nem juthatott alsóbb rétegből a legfelső rétegbe. Ez idő szerint tehát jogosult az a feltevés, hogy ez a rézcsákány is a felső humusz emlékei közé tartozik. A leltározás alkalmával is ide volt sorozva.

II. réteg. Alsó humusz (legfelső szuvatréteg).

A keramikus anyagtól és egyéb ingó emlékektől eltekintve, nem sok régészeti jelenség tűnik elő az alsó humuszban sem. A megbolygatások áthatottak erre a rétegre is. Váltakozó vastagsága 30—50 cm.

¹ 1911. évf. 185. l.

² *Jelentés a Székely Nemzeti Múzeum 1910. és 1911. évi állapotáról.* 58—59. l.

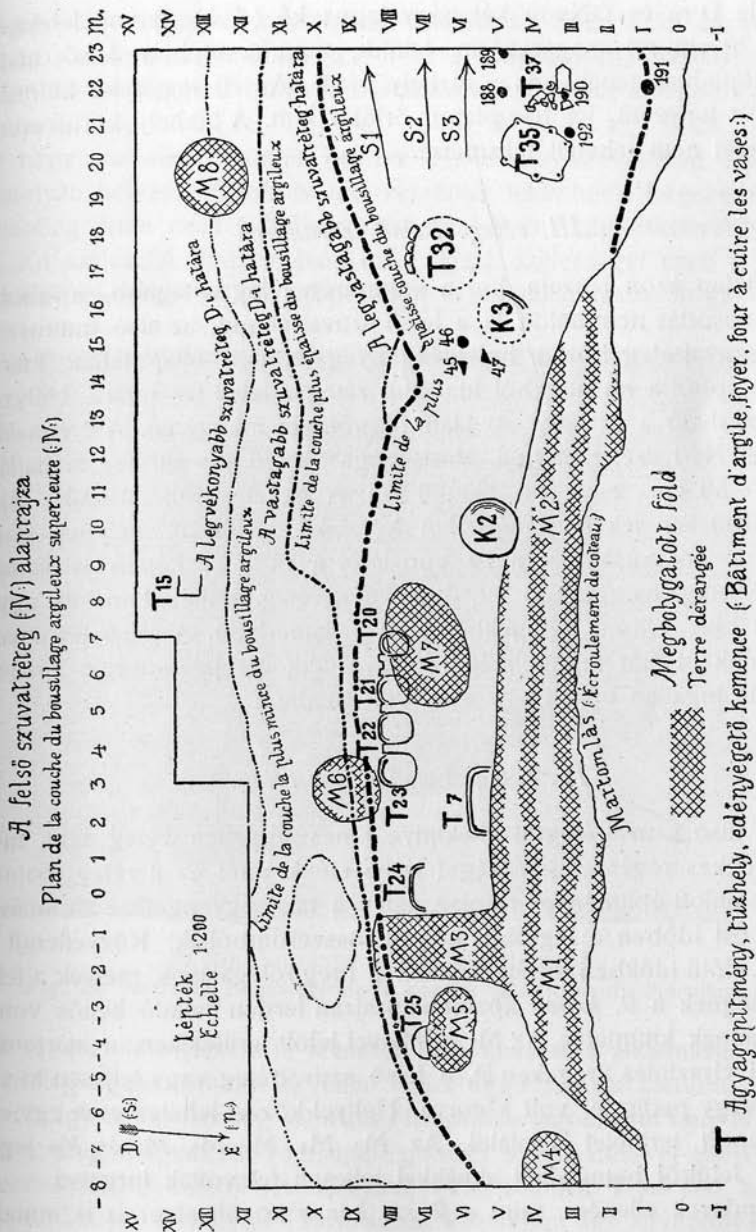
³ *Dolgozatok—Travaux* 1911. évf. 6—12. l.

Színe mindenütt feketés. Ilyen színű a szuvatrögök felülete is, melyek ebben a rétegben a martomlás szélétől kezdve egymástól kisebb-nagyobb távolságban elég nagy számban mindenütt található. Az áthumuszosodás helyenként lehatolt a felső terramaréba is (III. réteg). Az épebb állapotban megmaradt szuvatrögök felületén nagyobb karóknak, ágaknak, hasított deszkának és hasított lécnak lenyomata látszik. A szuvatrögök helyzete nem az, amilyenbe az építményekről való lehullásuk alkalmával juthattak. Emiatt a legfelső szuvatréteg vízszintes helyzetéről a 4. képen bemutatott alaprajz csupán a másodlagos elhelyezkedésről nyújthat felvilágosítást. Nem is igen volna érthető, hogy a szuvatréteg D-i széle kifelé miért hajlik homorú ívben, s a 14, 7 és —3 vonalában miért keletkezett hegyes végével kifelé tartó három hegyes-szög, amikor az eredeti állapotban, elsődleges fekvőhelyen megmaradt alsó szuvatréteg széle épen ellenkezőleg mindig domború ívben hajlik kifelé (79. kép). A —15 vonalában a legfelső szuvatréteg széle egy fél hajlással ugyancsak kifelé törekszik.

Az alsó humuszban a legfelső szuvatrétegnek a 4. képen kitüntetett D-i határvonalától D-re egészen a XV vonaláig szuvatdarabokat nem találtam. A kutató-árokban a XVI vonalától kezdve a telep D-i széléig, ha jóval kisebb számban is, megint jelentkeznek. Ezeket a rögöket azonban, minthogy a felső szuvatréteg felső nivója ezen a területen, egészen az alsó humuszig felemelkedik, már a felső szuvatréteg széthullott darabjainak kell tekintenünk. A felső szuvatrétegnek az alsó humusszal való ezen egybeolvadása az ÉD-i irányú összes metszeteken jól feltűnik. Erre vonatkozólag lásd a 36., 51., 52., 68., 77. és a 78. számú képeket. Ez utóbbinál a B) alatti metszetet.

A 77. képen a T₄₃ felett még azt is szemlélhetjük, hogy a XII vonalától kezdve D-felé még az alsó szuvatréteg egy része is az alsó humuszba olvad bele. Mindezek a jelenségek érthetővé teszik, hogy a rétegeknek É-ről D-re emelkedő ferde hajlása következtében az alsó-humusz nem ugyanegy idejű kulturális emlékeket rejt magában és hogy ezt a réteget inkább agrogeológiai, mint régészeti szempontból kell egységesnek tekintenünk. Alkotó elemeit, az eddig feltárt terület legnagyobb részén, a legfelső szuvatrétegből és a felsőterramaréből (III. réteg) szedte magába, de D-felé és DK-felé haladva anyagát előbb a felső szuvatréteg (IV. réteg), majd a középső terramare (V. réteg), sőt az alsó szuvatréteg (VI. réteg) is gyarapította, illetőleg az egykori elhumuszosodás ezekig a rétegekig hatolt le. Ez a körülmény szükségessé teszi, hogy a benne található leleteket, hovátartozásuk megítélése céljából, a vízszintes kiterjedés irányában is minél kisebb területre elkülönítsük.

Az alsó humuszhoz tartozik a T₁₄ jegyű, lapos kövekből össze-

9. kép. — Fig. 9.

rakott kör alakú tűzhely, melynek átmérője 75 cm. Helyzetéről a 4. kép nyújt felvilágosítást. A legfelső szuvatréteg szélétől 1,9 m. távolságban, a föld színétől 65 cm. mélységben feküdt. Összesen 9 darab, a felületén kiégett és emiatt mállott, lapos homokkő volt egymáshoz illesztve. A kövek között rosszul kiégett agyag töltötte ki. Tapasztása teljesen hiány-

zott. Tőle D-re és DNy-ra két nagy lapos kő (*A* és *B*) volt lefektetve. Tetejük 20 cm.-rel magasabban feküdt, mint a tűzhely felső nivója. Talán ülőpadnak tették oda a tűzhely mellé. Az *A*) jegyű kő különben felfordított helyzetű, jól lekoptatott örlőkő volt. A tűzhely körüli eredeti földfelületet nem lehetett felismerni.

III. réteg. Felső terramare.

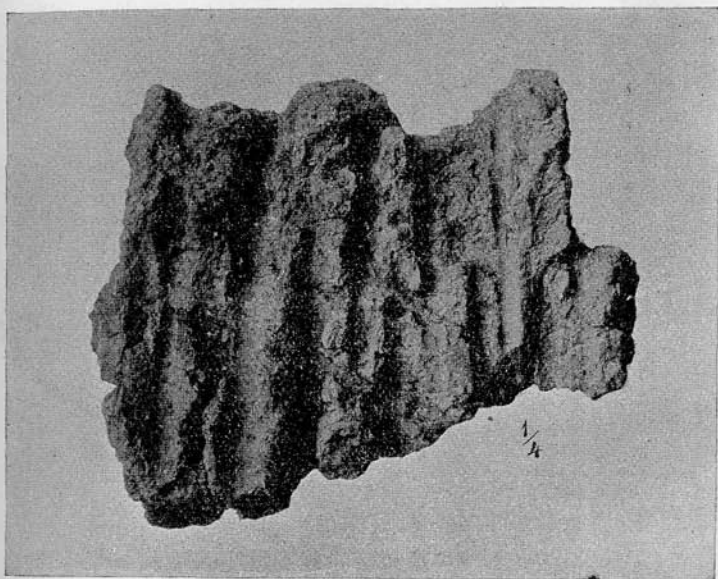
A telep azon részein, hol a kulturaréteg legvastagabb, s ahol az elhumuszosodás nem hatolt le a felső szuvatréteig, az alsó humusz és a felső szuvatréteg közt a hulladék anyag eredeti állapotában maradt meg. Az ebből a hulladékból kialakult réteg a felső terramare. Helyzete jól felismerhető a 78. kép *A*) alatti függőleges metszetén. A 2 vonalától a metszet Ny-i széléig terjed. Vastagsága a felső szuvatréteg aláhajlásai felett 50—60 cm., egyebütt 20—30 cm. A K-val jelölt aláhajlás táján, egy vízszintesen fekvő szabálytalan kör alakú területen, melynek átmetszete 4 m. hosszúságban a 10 vonalától a 14-ig a képen is látható, 15 cm. vastag, összefüggő hordott agyagréteg fedte. Hordott agyag egyebütt csak vékony rétegekben volt felismerhető. A felső terramarenek egyébként már terjedelménél fogva is alig van jelentősége. Tűzhely, vagy más ingatlan emlék egy sem volt benne.

IV. réteg. Felső szuvatréteg.

Az alsó szuvatrétegtől eltekintve nincs egyetlen réteg sem, mely annyi érdekes régészeti jelenséget tárna elénk, mint ez a réteg. Sajnos, az összeomlott építmények romjait, talán a talaj egyenetlése alkalmával, még az ősi időben a legtöbb helyen összerombolták. Közvetlenül az ásatások előtti időkből történtek azok a megbolygatások, melyek a felső szuvatrétegnek a 9. képen közölt alaprajzán ferdén haladó kettős vonalzással vannak kitüntetve. Az M_1 és M_2 -vel jelölt területeken, a martomlás felől vájt vízszintes üregeken át, a felső szuvatréteg vagy teljesen ki volt szedve, vagy pedig fel volt kotorva. Hellyel-közzel lehetett csak egy-egy épen maradt területet is találni. Az M_3 , M_4 , M_5 , M_6 , M_7 és M_8 jegyű területek felülről bemélyített aknákkal teljesen fel voltak forgatva.

Mindezek ellenére, mint a 9. sz. képen közölt alaprajz is mutatja, ebben a rétegben is nagy számú régészeti jelenséget tudtam megállapítani. A felső szuvatréteg É-on a martomlás széléig terjedt. A 17 vonalától a 23 vonaláig lassan elvékonyodott széle eredeti állapotában megvan. Ny-i és K-i széle még nincs feltárva. A D-i szélén hármasszoros határvonalát jelöltem meg, kitüntetvén a legvastagabb, a vastagabb és a csupán széthullott rögökből álló legvékonyabb szuvatréteg vízszintes kiterjedését. A leg-

vastagabb és vastagabb szuvatréteg határvonala közt, a 13 és 15 közt, továbbá a szuvatréteg területén a —3 és 1 közt, egy-egy szabálytalan folt nincsen szuvatréteggel borítva. A határvonalak közül a legbelsőn az a szabályszerűség tűnik fel, hogy a —8-tól a 14-ig, egy kifelé domborodó nagy ívet alkot; onnan kezdve Ny-felé a szuvatréteg széle egy ugyanolyan helyzetű újabb ív fele részének tekinthető. Legszélesebb a szuvatréteg éppen ezen a helyen, összesen 9 m. Legkeskenyebb a feltárás K-i szélén. A martomlások miatt igazi szélességét ezen a helyen megállapítani nem lehet. Az alaprajzból is megállapítható, hogy — mint

10. kép. Szuvatrög a felső szuvatrétegből.

Fig. 10. Motte de bousillage de la couche supérieure du bousillage.

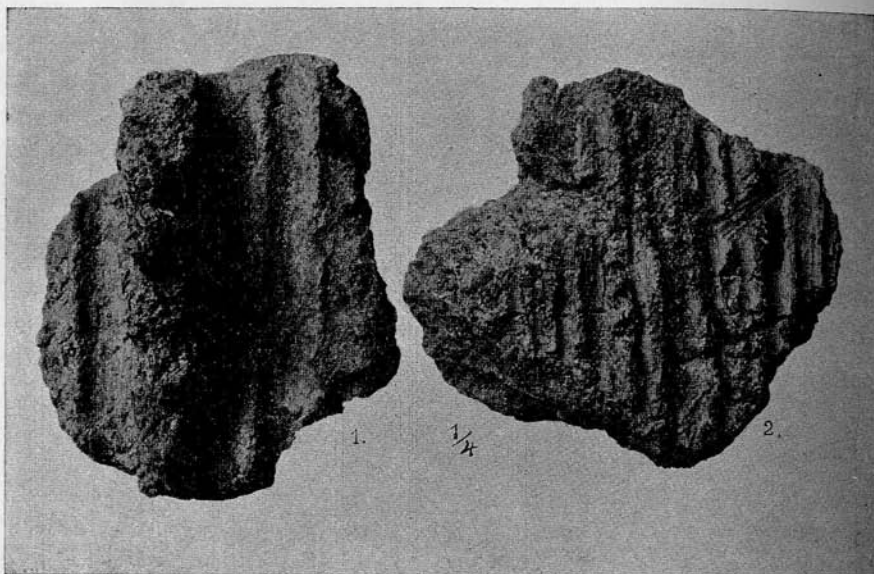
a 78. sz. kép A) metszete is feltűnő — a kialakulás alkalmával a felső szuvatréteg egész tömege egyetlen összefüggő réteget alkotott.

Ha így a szuvatréteg vízszintes települése tagoltságot nem is mutat, a szuvatréteg megmaradt romjainak gondos szétszedésével több égető kemenczének helyzetéről és alakjáról (T_{32} , K_3 , K_2 , T_{20} — T_{25}), egy jófenntartású nagy tűzhelyről (T_{35}), annak közelében egy agyagból készült díszitményről (T_{37}), az égetőkemenczék közelében egy többször megújított tűzhelyről (T_7) s végül, a szuvatrétegen kívül eső területen, egy kövekből összerakott szabad tűzhelyről (T_{15}) szerezhettünk tudomást és végezhattünk rajtuk megfigyeléseket, melyek a telepre vonatkozó ismereteinket sok új anyaggal bővítik.

A felső szuvatréteghoz tartozó ingatlan emlékeket a 9. képen be-

mutatott alaprajz s az egyes tárgyakról felvett részletrajzok és fényképek segítségével az alábbiakban ismertetem.

A feltárt terület ÉNy-i sarkában, a felső szuvatréteg alsó nivójában fekszik a T₃₅ jegyű, többször megújított tűzhely. Tőle Ny-ra a ház faláról lezuhant és összetört, kiégett agyagdíszítmény darabjai feküdtek. Az agyagdíszítményt T₃₇-el jelöltem meg. A két objektum eredeti fekvését a 12. és 13. számú képen, magát a tűzhelyet és annak szerkezetét a 14. képen s végül az összeállított agyagdíszítményt és a vele egy helyen talált épületpárkányrészt a 15. és 16. képen szemléltetjük.

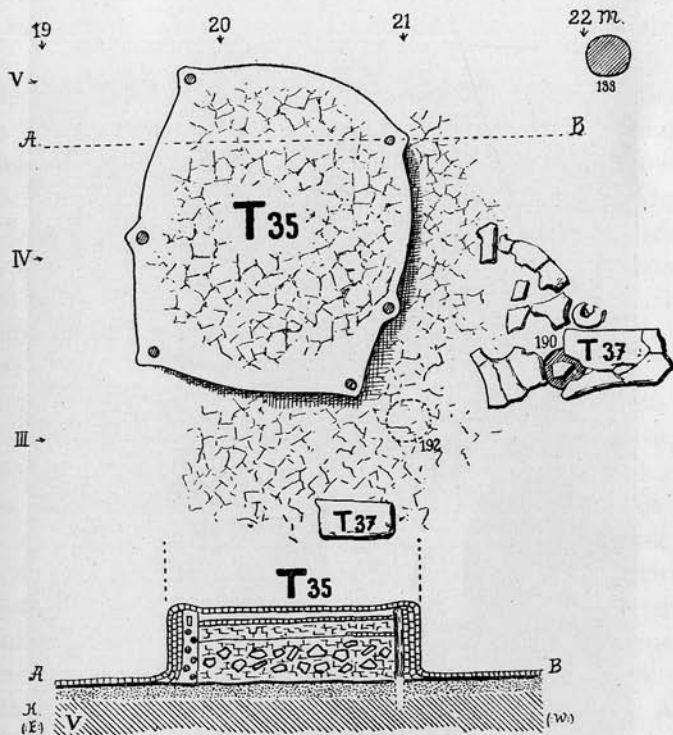
11. kép. Szuvatrögök a felső szuvatrétegből.

Fig. 11. Mottes de bousillage de la couche supérieure du bousillage.

A T₃₅ tűzhely (12. kép) nagyjából ellipszis-alakú. Hossztengelye 180—, erre derékszögben álló legnagyobb szélessége 150 cm. Oldallapjából a négy sarkán és két hosszabbik oldalán összesen 6 függőleges párkány emelkedik ki, melyeknek a tűzhely felső lapjáig felemelkedő kiszögellései az ellipszis alakját deformálják. Oldala K-en és Ny-on függőleges. É-on 10 cm.-re kifelé, D-en pedig 6 cm.-re befelé hajlik. Az egész építmény az utólagos rokkadás miatt É-felé lejt. Köröskörül a ház feltört padlója széntől fekete. Magassága, a padló nivója felett, É-on 27, K-en 37, D-en 30 és Ny-on 27 cm. É-i széle rongált, egyebütt eléggé ép. Az egész építmény nagyon porhanyó; csak nagy vigyázattal lehetett kibontani. Felső lapjának közepén a tapasztás ép, egyebütt töredezett. Háromszor, négyszer, esetleg ötször is meg volt újítva. A

két felső tapasztás csaknem egészében, a harmadik a Ny-i szélén csak részben van meg. Alattuk kavicsal és cserépdarabokkal együtt korábbi időből egy vagy két tapasztás összetört darabjai is felismerhetők.

A tűzhely legfelső tapasztásának a széle nem volt sehohsem ép. Lehetséges, hogy körskörül karimája is volt (5—8 cm.-re kiemelkedő párkány), amely azonban a ház összeomlása alkalmával letörtött. A tűzhely keresztmetszetén a rétegek sorrendje ez: A legfelső, 1·5 cm.

12. kép. A felső szuvatrétegben a T₃₅ tűzhely és a T₃₇ agyagdísztmény helyszínrajza.
Fig. 12. Plan de situation du foyer T₃₅ et de l'ornementation d'argile du T₃₇ dans la couche supérieure du bousillage.

vastag egy rétegű tapasztás (a 14. képen: 2) alatt 2 cm. vastag égett agyag és 1·5—3 cm. vastag kavicsréteg van elterítve. A nagyobb kavicszemek dió és mogyoró nagyságúak. Alább 6 cm. vastag hordott sárga agyag következik. Ez alatt van az 1 cm. vastag egyrétegű újabb tapasztás (a 14. képen: 1), mely 2 cm. vastag égett agyag és 3·5 cm. vastag hordott sárga agyag rétegen nyugszik. E két utóbbit egymástól 0·1 cm. vastag mészréteg választja el. A sárga agyag alatt 20 cm. vastag réteg következik, mely régi tűzhelytapasztás darabjaiból, cserépdarabokból,

égett agyagból és a terramare anyagából áll. A tűzhely alja a padló színvonalában fekvő 4 cm. vastag terramare, melyet a tűzhely alatt is ugyanilyen vastag szenes réteg fed be. A terramare alatt 2 cm. vastag sárga agyagréteg van elterítve, amely a tűzhely környékén nagyobb területen is meg van. Ez a réteg már a középső terramarehoz tartozik.

A tűzhely oldalát kívül függőleges helyzetű tapasztás fedte. A

13. kép. A T₃₅ tűzhely mellett talált T₃₇ agyagdísztípmény eredeti helyzetben.

Fig. 13. L'ornementation d'argile T₃₇, trouvée près du foyer T₃₅ dans sa situation original.

tapasztás alatt jól fel lehetett ismerni a tűzhely oldalát megerősítő és külső vázúl szolgáló ágfonásos, függőleges falszerkezetet. Az alaprajzon (12. kép), a tűzhely szélén apró körökkel megjelölt 6 helyen, a földbe 2–3 cm. vastag karókat vertek be. Erre fonták vékony ágakból a vízszintes-ágfonást. Közbe-közbe a fonás erősítéséül a földbe vert 6 karó közeibe még összesen 10 drb. függőleges karócskát is belehelyeztek. Egyik helyen egy 2,5 cm. széles vízszintes lécs lenyomata is látszott.

Az ilyen módon elkészített vázat szalmával kevert agyaggal 5 cm. vastagon meghányták. Az agyag a Ny-i szélen pirosra, egyébtűt feketére van égve. Az agyaggal meghányt oldalfal külső színét háromszoros tapasztás fedi, mely a fél-oszloposan kiugró függőleges párkányokon 3—4 cm., egyébtűt 0·3—1·5 cm. vastag. A tapasztás homorú ívben átmege a tűzhely körül foltonként észlelhető padlótapasztásba is.

A T₃₅ tűzhelytől Ny-ra, mintegy fél négyszögmeéter területen fekűdtek a T₃₇ jegyű agyagdízítmeeny össetört darabjai (12. és 13. kép). Alatta, a tapasztott felületű padlón, valamint felette is, alakatlan szuivatdarabokat lehetett találni. Ezek közül válogattuk ki a 15. képen össezállított állapotban bemutatott agyagdízítmeeny 19 darabját. Bárha ezt a munkát a legnagyobb aprólékossággal végeztűk, néhány darabját mégsem tudtuk megtalálni. Lehet, hogy felismerhetetlenségig össetörttek. Az is lehetséges, hogy egy-egy darabja még a következő szelvény lefejtése alkalmával fog előkerűlni. Romjai alatt, a padlón fekűdt még egy nagyobb örlökű is. Az agyagdízítmeeny össezállított darabjának a hossza 90 cm., melyből a csűcstól a spirális díszítmeenyek alsó vonaláig 61 cm. esik. Szélessége ugyanezen a helyen, a ferde irányban haladó két főbarázda közt 45 cm. A ferde irányban haladó két barázda közt homorú felületben bemélyedű és spirálisán csavarodű barázda mege át, melynek mélysége 2·5 cm. Felülete le van síkárólva, de azért anyagának küllönneműsége miatt meglehetősen egyenetlen. Csűcsán jobbról is, balról is oldalfelülete törűtt. A letörűtt felület és a barázdának itt megaradt nyomai segítségével lehetett megállapítani a barázdán kívűl, a belső párkánnyal párhuzamosán haladó, letörűtt külsű párkány helyzetét és szélességét. A baloldali keskeny külsű párkánnyak alsű csonkja a csűga alakű díszítmeeny mellett szintén megaradt. A díszítmeeny vastagsága 2·5 és 5·5 cm. között váltakozik. Anyaga vörösre és szűrkűsvörösre kíégett, pelyvával kevert agyag. Az össezomlás előtti eredeti helyzetéről hátsű lapjának kíalakulása ad némi felvilágosítást. A jobboldali és a baloldali spirális-díszítmeeny mögűtt függűleges irányban haladó ágak lenyomata látszik. Más helyeken felületének alakulata azt mutatja, hogy az egész díszítmeeny lesíkárölt agyagfelületről szakadt le. Mindebből azt lehet megállapítani, hogy eredetileg ágfonásból kíészűlt és sárral meghányt falfelülette volt ráillesztve. Számításba véve a díszítmeeny leletkörülményeit, még a feltárás idejében arra gondoltam, hogy valamely ház oromfalának domborű díszítmeenyével van dolgunk. Ebben a feltevésebben a vele egyűtt talált nagyobb méretű, szintén agyagból kíészűlt párkányrészet csak megerűsített.

A 13. kép alsű részén s a 16. képen láthatű párkánydarab anyaga és színezése az agyag díszítmeenyével egyezik. Külsű felülete (16. kép a) símított, de azért egyenetlen. Hossza 59, szélessége a középvoalban

29,5 cm. Vastagsága 9 cm. Külső széle egyenes vonal irányában, belső széle ívben hajolva lesimított oldalfelületbe megy át. Az ív csak a legfelső részen kezdődik, 18 cm. hosszú kihajlása az egyenes vonaltól 6 cm.-re tér el.

Belső ívelt oldalának felülete az alapsíkra merőleges, külső oldala mintegy 3 cm.-re kifelé elhajló ferde síkban végződik. Hátsó felületén (16. kép *b*) az ívelt oldal mellett egy 17 cm. átmérőjű hengeres oszlop lenyomata látszik s mellette 5–6 helyen is vízszintesen haladó ágfonás

14. kép. A T₃₅ tűzhely és szerkezete É–Ny-ról.

Fig. 14. Le foyer T₃₅ et sa construction vu de N–W.

maradványai tűnnek fel, melyek csak a hengeres oszlop széléig haladnak. Egy helyen függőleges ágfenyomat is látszik.

Egybevetve ezt az ívelt szélű párkánydarabot a telep más pontjain talált ilyen alakú szuvattömbökkel, melyek közül egyet a 21. képen mutatok be, ez idő szerint, amíg a még fel nem tárt szomszédságban új adatok fel nem merülnek, jogosúlnak tartom azt a feltevést, hogy a szóban levő párkánydarab egy ívelt boltozatú ajtónyílás külső szemöldök részének a felső jobb fele s hogy a hátsó felületén lenyomatban látható oszlop a jobboldali ajtófélfá oszlopa, amelyhez az épület ágfonásos fala hozzá volt erősítve. A 16. képen *a* és *b* alatt ezen párkányrész külső és belső felületének fényképe olyan helyzetben van

összeállítva, hogy segítségével magát az ajtó nyílását, valamint az ott látható jobb és bal szemöldökrész közt az ajtónyílás boltozatának a helyzetét is el tudjuk képzelni. Lehetséges, hogy a ház oromfalának külső felületére épen ezen ajtónyílás felett volt ráillesztve az előbb leírt, spirális díszítésű, domború agyagdíszítmény.

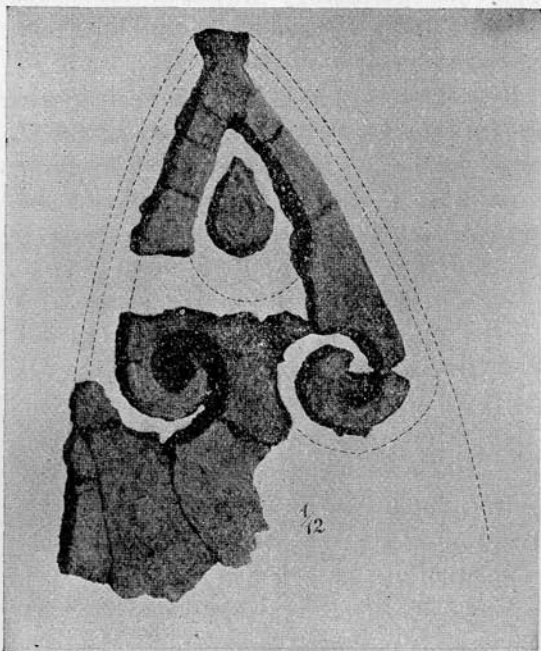
A felső szuvatrétegben, a T₃₅-től Ny-ra eső területen, a szuvatrögök felületén ágfonásnak, nádkötegeknek és karóknak lenyomata látszik. A T₃₇ jegyű agyagdíszítmény romjai közt ezen a helyen talált szuvatdarabok közül három jellemző darabot a 10. és 11. képen mutatok be. Mindhárom az *Erdélyi Nemzeti Múzeum Régiségtárának* anyagához tartozik. Leltári számuk a képek sorrendjében: III. 1019, 1023 és 1026. A 10. képen látható szuvatrög 29×21 cm. terjedelmű, vastagsága 5—6 cm. Ágfonásos falrésznek az a darabja, hol az ágak egymással kereszteződnek. Felülről 5, alulról 6 ág hajlik egymás mellé és egymás alá. Az ágak közül a legvastagabbnak (balról a második) átmérője 2·5 cm., a legvékonyabbé (jobbról a második) 1·3 cm. Anyaga pelyvával kevert, jól kiégett agyag. A képen nem látható másik felülete lapos és befejezett, de síkrolva nincs. Meszelés nyoma nem látszik rajta.

A 11. képen az 1. alatti szuvatrög 23×18 cm. terjedelmű, legkiállóbb részén vastagsága 13 cm. Balról egy 2·5 cm. és egy 4 cm., jobbról 3 drb. 2—3 cm. vastagságú ág hengeres lenyomata látszik. Az ágak közé és az ágakra ráhányt pelyvás agyag mindenütt jól ki van égve. Hátsó felülete befejezett.

A 11. képen a 2. alatt látható, ugyancsak jól kiégett szuvatrög felületét egymással párhuzamosan haladó, kévébe kötött nádszárak üregei járják át. Mellső felületén 14 nádszár, sok nád-pelyva és jobbról ferdén lefelé haladó nádlevél lenyomata látszik. A nádszárak hengeres üregeinek átmérője 0·6—1·4 cm. Terjedelme 20×20 cm., vastagsága 8—10 cm. Hátsó lapja befejezett. Felső letörött szélén, a nádszárak alatt, a nádszárakra csaknem derékszögű hajlással egy 3·5 cm. vastagságú egyenes karó ürege halad végig. Ha feltesszük, hogy a nád épület befedésére szolgált, ez a karó a kévék leszorítására szolgálhatott.

A T₃₅ tűzhelytől D-re eső területen, a szuvatrögök romjaiból kialakult laza szuvatréteg felületén, az S₃, S₂ és S₁ irányában (9. kép) K-ről Ny-ra haladó gerincszerű kiemelkedések látszottak. Ezek vonalában a szuvatréteg 40—50, a közökben 20—30 cm. vastag volt. A szuvatrögök közül csak kevésen látszott áglyenomat, a legtöbb sima felületűre hasított deszkának és lécnak a lenyomatát mutatta. A deszkaszálak haladási iránya a gerincszerű kiemelkedések irányára a legtöbbször derékszögben hajlott. A szuvatrögök alatt a felső szuvatréteg alsó nivója szenes földdel volt borítva, de tapasztás nyomait nem tudtuk felismerni. A gerincszerű kiemelkedések K-felé lassan eltűntek, azonban a szuvatrög

maga ugyanilyen elrendezésben D- és Ny-felől a T₃₂ körül is meg volt. Ezen jelenségek alapján, támaszkodva az alsó szuvatrétegben sze-

15. kép. A T₃₇ agyagdíszítmény felső része összeállítva.

Fig. 15. La partie supérieure de l'ornementation d'argile T₃₇, reconstruite.

rencségebb körülmények közt talált lakóházak analogiájára is, jogosan tetelezhetem fel, hogy a felső szuvatrétegnek most leírt területén egy kettős tagozatú, négyszögletű lakóház állott, melynek alsó tagozatához tartozott a T₃₅ jegyű tűzhely is. Az S₁, S₂ és S₃ helyére a ház gerendái, esetleg szarúfái zuhantak alá s az itt talált szuvatrögök a ház felsőpadlásának, esetleg fedézetének voltak alkotó részei. Az első feltevés a valószínűbb. Ennek a háznak É-i oromfalán lehetett a T₃₇ jegyű domború díszítmény is.

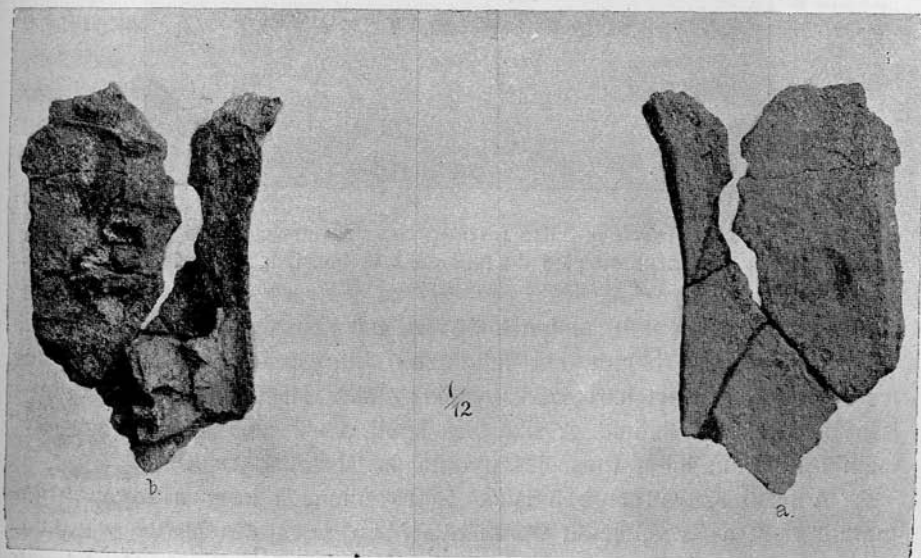
A cölöpök üregei közül a felső szuvatrétegben egyebütt is alig egy

nehányat tudunk felismerni. Üregeik idők folytán a terramare anyagával betöltődtek. A T₃₅ körül mindössze 4 cölöpüreg van felmérve (188, 189, 190, 192). Helyzetükből a lakóház terjedelmére és alaprajzára következtetni nem lehet. A szuvatréteg romjai pedig a lakóháztól K-re fekvő építmények romjaival annyira összeolvadtak, hogy ezek vízszintes kiterjedése sem nyújthat útbaigazítást. A ház földje csak annyiban mutat tagozottságot, hogy a T₃₅ D-i szélétől kezdve Ny-felé, a talajnak a V vonalától É-ra eső felülete lassan lassan alacsonyabbá válik. A 77. képen az V alatt, az F betű mellett, a ház földjének ez az alászállása jól kivehető. Miként az alsó szuvatréteghez tartozó lakóházaknál, itt is ebből a nivóbeli különbségből lehet a ház kettős tagozottságát megállapítani. A 188 és 189 sz. cölöp ürege éppen erre a vonalra esik. A feltárt területen a ház földjével egy nivóba esik és szintén szenes földdel van borítva a ház körüli talaj felülete is. Az alaprajzot tehát ennek a segítségével sem lehet rekonstruálni. Valószínűnek tartom, hogy ennek a háznak csak K-i nagyobb fele van kibontva s

így a feltárt területtől Ny-ra eső rétegek lefejtése rendjén a ház alaprajzára vonatkozólag is még új adatokat remélhetünk.

A T₃₅-től DK-re fekvő T₃₂ jegyű agyagépítmény (9. kép) egy nagyobb méretű edényégető kemenczének az alapja. Csupán D-i falának a tövéből maradt meg egy 120 cm. hosszúságú és belül 30, kívül 15 cm. magasságú jól kiégett faldarab. A 17-ik képen a fal tövének letörött külső részét látjuk, melynek támasztékául a föld színére és szorosán a fal tövéhez sorban egymás mellé helyezett 7 drb. szuvatrög szolgált. A szuvatrögök egy másik építménynek összetört darabjai. Sem a kemencze tapasztott földjéből, sem az oldalfalakból más darab nem maradt meg. A köralakú kemencze alaprészének a megmaradt ívből kiszámított átmérője 210 cm. Az építmény mellett Ny-felől nagy számban deszkalenyomatú szuvatdarabok feküdtek. Volt köztük olyan is, melyen a deszkafelületek szélessége a 25 cm.-t is elérte. Ugyanitt, ezen szuvatdarabok alatt sárgásveresre és zöldeskékre színeződött, habos szerkezetű, túlégett, agyagsalak darabokat is találtunk.

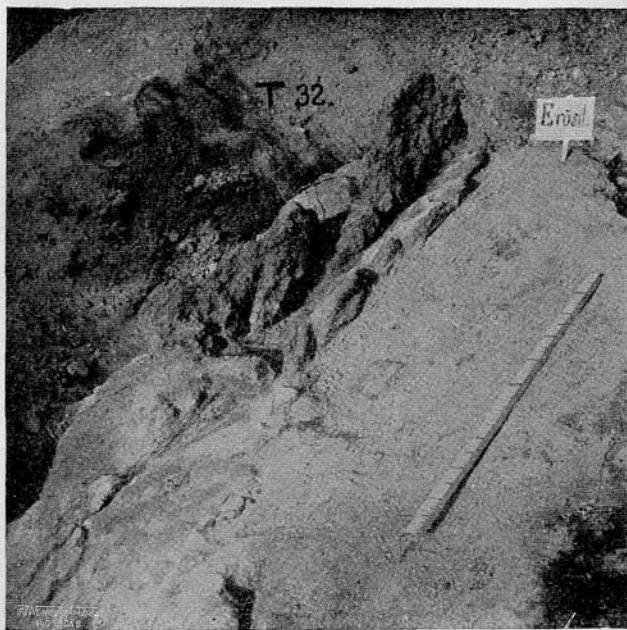
A T₃₂-től ÉK-re szintén szuvatromok közt feküdt a K₃ agyagépítmény ívelt szélű alapjából egy alig 50 cm. hosszúságú faldarab. Ami a szerkezetéből látszik, a T₃₂-vel nagyjából egyezik. Körülötte a föld színe 15—20 cm.-rel szintén magasabb, mint az építmény alja. Ez is egy köralapon nyugvó égetőkemencze lehetett, melynek átmérője 140 cm.

16. kép. A T₃₇ agyagdíszítmény alsó (?) része.

Fig. 16. La partie inférieure (?) de l'ornementation d'argile T₃₇.

A T_{32} és K_3 közt, a T_{32} -höz közelebb, másodlagos fekvő helyen egy nagyobb méretű faldarabot találtam. Alakja eléggé szabályos téglalap, melynek hossza 65—, szélessége 44—, vastagsága 8 cm. Széle töredezett. Anyaga pelyvával kevert, rosszul kiégett, vert agyag. Felső felületén a hossztengetyre derékszögben haladó ágfonás lenyomatai látszottak. Fenntartása annyira rossz volt, hogy összehasadozott és átázott darabjait a felemelés után együtt tartani nem lehetett. Annyit még is meg tudtunk állapítani, hogy, amint feküdt, alsó felülete gondosan simára volt sikárolva s egyik szélén az alapfelületből 1 cm.-re kiemelkedő, 15 cm.

17. kép. Fal tövének hátsó része a felső szuivatrétegben D-felől.

Fig. 17. Partie postérieure du pied du mur dans le bousillage supérieur. Vue de S.

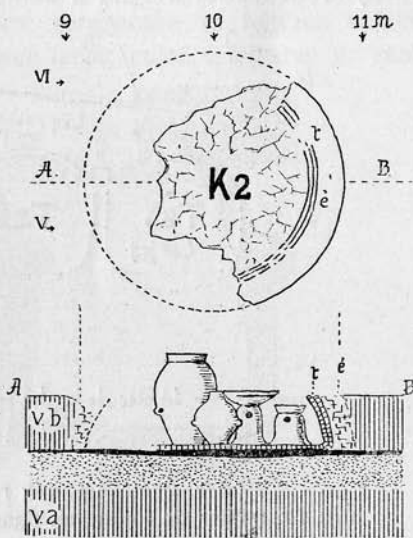
széles párkányzata volt, melynek ép széle a szuivatdarab letörött szélével párhuzamosan haladt. Ha feltesszük, hogy a fal ágfonása vízszintesen haladt, a most leírt párkánynak az álló fal felületén függőleges irányban kellett haladnia. A sikárolás felett, 1—2 cm. átmérőjű szabálytalan foltokban, fehér meszelés nyomai is látszottak rajta.

A felső szuivatrétegben talált égetőkemencék közt a legépebben maradt ránk a K_2 -vel jelölt építmény. Még az ásás első esztendejében tártam fel. A helyszínén felvett méretek és vázlatok alapján készült helyszínrajzát és metszetét a 18. képen mutatom be. Köralakú alapfalának körülbelül harmadrésze, tapasztott aljának felerésze volt meg.

Alapjának belső átmérője 180 cm. Oldalfalának megmaradt alsórésze a tapasztott felületű kemence földje felett 40 cm. magas, vastagsága 30 cm. Kétszer megtapasztott belső felülete vörösre volt kiégve. A kiégés kifelé fokozatosan csökkent. Körülötte megmaradt az eredeti földfelület is. A 18. kép metszetről leolvasható, hogy az építmény alatt, a középső terramare rétegére (V. a.) mintegy 25 cm. vastag hordott agyag van elterítve. Ennek szenes földdel borított felső szintjére, a kemence alsó-részenek, védelméül a kemencét gyűrű alakban körülveve, 70–80 cm. széles és 40 cm. vastag töltést raktak rá (V. b.), melynek anyaga a szemétdombokról odahordott hulladékok.

A kemence ürege tele volt egymás mellé és egymás fölé lazán összerakott és már kiégett festett és festetlen cserépedényekkel, melyekből 4 drb. csaknem egészen ép állapotban maradt meg. A többi 11-et darabjaiból állítottuk össze. Volt köztük festett és plasztikus díszítésű, tágaszadú fazék, szűk-szadú korsó, vékony-falú festett csupor, edénytalp, csövestalpú tál, festett lapos tál stb. Az ép edények vázlatos rajzát a 18. képen is láthatjuk. A 63 cm. magas baloldali, durva nagy edényt, fényképének bemutatásával. korábbi közleményemben már ismertettem.¹ A lazán összerakott edények közt és az edények alatt alakatlan szuvarrögökön kívül nagyszámú, olyan edénytöredéket is találtam, melyeket összeilleszteni nem lehetett. Ezek közül a vastagabb cserépdarabok fala 1,5–2 cm. vastag. Volt a cserépdarabok közt salakosra túlégett is.

Az alsó terramare rétegben találtam a 20. képen bemutatott durva felületű, rosszul kiégett, miniatűr cserépedényt. Leltári száma: 3675. Alapjának átmérője 5,7 cm., magassága 5,8 cm., kör alakú felső nyílása 2,4 cm. átmérőjű. Oldalán két bütyökszerű kiemelkedés is látható. A nagy edények közt hozzá hasonló nincsen. Összevetve ezt az edénytípust a most leírt edényégető kemence megmaradt részével, talán nem tévedek, ha ezt a miniatűr edényt egy edényégető kemence modelljének tartom.

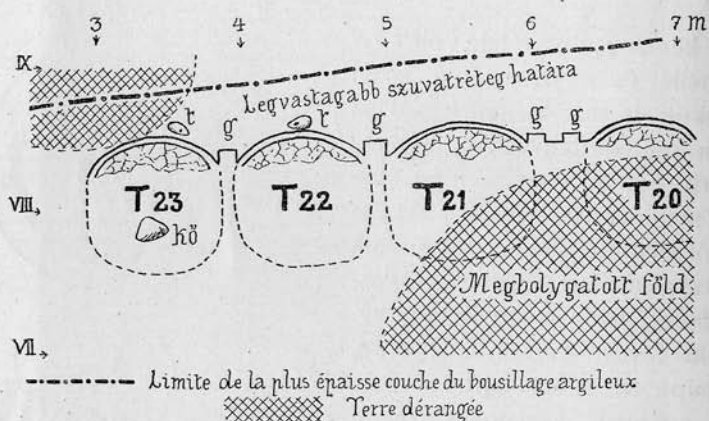
18 kép. Égetőkemence romjai a felső szuvartrétegben.

Fig. 18. Ruines d'un fourneau dans la couche supérieure du bousillage.

¹ Dolgozatok-Travaux. 1911. évf. 202. l., 32. kép.

Az ősember agyagból kiformálta a házat, melyben lakott, szobrocskákban kiábrázolta állatait, megkészítette házi eszközeinek a kicsinyített mását; ugyanilyen módon kiformálta agyagból égetőkemencéje alakját is. Annnyival jogosultabb annak föltevése, hogy a *tyiszkhegyi* ősember edényégető kemencéje olyan volt, mint a 20. képen bemutatott edényke, mert a mai legegyszerűbb, rostély és kémény nélküli égetőkemencék is tökéletesen ilyen alakúak.¹ Lényeges alkotó elemei közül csupán a két tüzelő nyílás nincs ábrázolva.

Az edények alatt és az edények közt talált vastagfalú és túlégett edénytöredékekből készült a kemence tűzcsatornája s annak rései közt

19. kép. Égetőkemencék romjai a felső szuvatrétegben.

Fig. 19. Ruines de fourneaux dans la couche supérieure du bousillage.

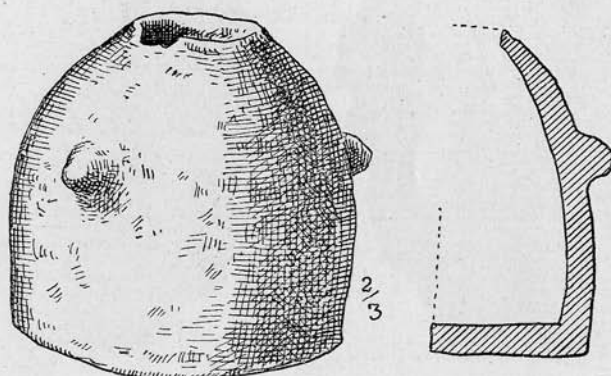
hatolt fel a láng az egymás mellé és egymás fölé a tűztérbe rakott edények közé. Köralakú felső nyílását lazán egymás mellé helyezett rozsz cserépdarabokkal betapasztották. A füst a cserepek közti hézagokon jött ki. A katlan alsó része hosszabb ideig megmaradt. Felső részét, ha szükség volt rá, minden égetés után megújították.

A modellen a kemence alapszélessége és magassága körülbelül egyenlő. Úgy gondolom, hogy a K_2 -vel jelölt égetőkemence, melynek alapja 180 cm. átmérőjű, 150—160 cm. magasságú lehetett. Köralakú felső nyílásának átmérője pedig 60—70 cm. A tüzelés alkalmával a kiégetésre használt hosszú fadarabok az égetőkemence körüli földfelületet is kiégették. Ez a magyarázata annak, hogy az égetőkemencék körül több helyen találtunk vörösre kiégett, nagyobb kiterjedésű földfelülete-

¹ Pap János: Az agyagipar technológiája. Budapest, 1906. 83. l., 36. ábra. (Iparosok Olv. Tára. XII. évi. 1—2. sz.), továbbá: Pap János: A különböző agyagárúk gyártása. Budapest, 1907. (Iparosok Olv. Tára. XIII. évi. 1—2. szám. 21. lap.)

ket. Minthogy az így kiégett földfelület porhanyóssága miatt nagyon feltörött, a fazakas munkához pedig nagyobb területen sima felületre volt szükség: a sok munkával járó törmelék elhordás helyett a kiégett földfelületeket az edény készítésnél hasznavehetetlenné vált nyers agyaggal újból meg újból beborították.

A T₂₃, T₂₄ és T₂₅ égetőkemence környékén ezeket a kiégett agyagrétegeket több négyzetméter területen megfigyelhettem. Egyik helyen hét réteg volt egymás fölött s együttes vastagságuk 18 cm.-t tett ki. Egy másik helyen a 31 cm. vastagságú réteg-csoportban összesen 11 réteget számláltam meg. Megjegyzendő, hogy a rétegecskék fölött szénnyomokat mindenütt láttam s a legalsó rétegecske is teljesen ki volt égve. Ha az összes rétegek egy időben lettek volna lefektetve és csak

20. kép. Edényégető-kemencealakú miniatűr cserépedény.

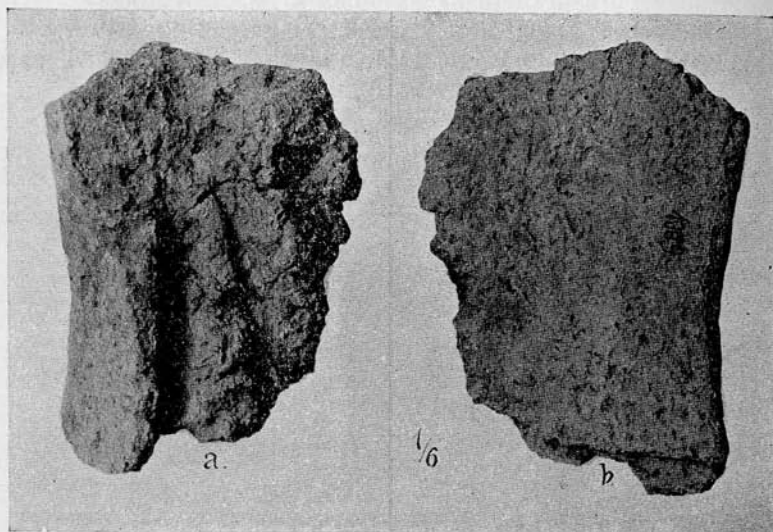
Fig. 20. Pot miniatür en forme d'un fourneau de pots.

azután érte volna őket tűz, felülről lefelé haladva a rétegek mind kevésbé és kevésbé lettek volna kiégve és szénnyomok sem maradtak volna minden réteg felett.

A K₂-vel jelölt égetőkemencétől DK-re (9. kép), a felső szuvarréteg alsó nivójában, a szuvarréteg D-i szélétől 70—80 cm. távolságra, egymás után sorban következő négy darab kör alakú égetőkemence D-i falának romjait tártam fel. A 19. képen bemutatott égetőkemencék T₂₀, T₂₁, T₂₂ és T₂₃-mal vannak megjelölve. A kemencék tapasztott földjétől ívalakban felfelé hajló alapfalukból csak mintegy 20—25 cm. magas falrész maradt meg. Nagyságuk kisebb mint a K₂ mérete. Alapjuknak megmaradt ívrészből következtetve átmérőjük 80—90 cm. lehetett.

A T₂₀ és a T₂₁ között, egymástól 30 cm. távolságra, két függőleges oszlop helye s a négyszögletű két oszlop (g-g) között kissé É-ra, 25 cm. magasan, vízszintesen haladó ágfonás lenyomata látszik. Ez a jelenség azért bír fontossággal, mert amire K₂-nél csak a kemence kör-

nyékén talált rögökből következtettünk, a kemence oldalfalának ágfonásos szerkezetét itt eredeti helyzetében megtaláltuk. A T_{21} és T_{22} , valamint a T_{22} és T_{23} között egy-egy 15 cm. vastagságú, ugyancsak függőleges helyzetű gerenda egyenesre vágott alsó végének lenyomata ismétlődik (*g*). Az égetőkemencék tapasztott földje alatt 10 cm. vastag, feketére égett szenes föld. s az alatt 15 cm. vastag, hordott agyag terül el. Mind a négy katlan 35 cm.-re a talajba be volt mélyítve, illetőleg mellettük a talaj eddig a magasságig, úgy, mint a K_2 -nél is, fel volt töltve. Az 52. képen a T_{20} melletti feltöltés jól kivehető. A feltöltés alsó

21. kép. Símitott felületű szuvatrög, ívben hajló széllel előlről és hátulról, a felső szuvatrétegből.

Fig. 21. Motte de bousillage de surface lisse, avec bord arqué, vue de devant et de derrière de la couche supérieure du bousillage.

nívóját jelző szenes réteg közvetlenül a T_{20} mellett nem, de attól D-re, a X vonalán túl, szintén jól látszik. A megmaradt oldalfal belső területe le volt síkárrolva.

A T_{23} belsejében hamú, szén és hulladék között, egy háromszög alakú örlőkő, a T_{22} és T_{23} D-i szélén kívül, a fal közelében, agyagból készült, egy-egy tűzkutya feküdt (*a 19. képen: t-t*).

A vastag szuvatréteg szélétől 1.2 m. távolságban fekvő T_{24} jegyű agyagépítmény hossza 1.6 m. (*9. kép*). Valójában két kör alakú égetőkemence D-i felének a romja. Az összetört tapasztás ép részeiből lehetett erre következtetni. Tapasztásán három réteg különböztethető meg. Az alsó 6—, a középső 5—, a felső pedig 1.5 cm. vastag. A T_{24} Ny-i

szélétől kezdve K-felé, egészen a szuvatréteg K-i széléig, a felső szuvatréteg alsó szintje a Ny-felé eső szuvatréteg szintje felett 40 cm.-rel magasabb.

Ugyanezen magasabb nivóban feküdt a T_{24} -tól K-re 3·2 m. távolságban az előbbiekkal egyező szerkezetű, T_{25} jegyű égetőkemenczének a romja (9. kép). Csupán D-i széléből látszik egy 15 cm. magas oldalfal alaprésze. Tapasztása ennek is a fenékről az oldalfalra homorú ívben hajlik felfelé. Közéleben volt 4 drb. agyagnehezék, hegyesebb végükkel a T_{25} felé fordulva. Egyébként elhelyezésükben semmi szándékoság sem volt felismerhető.

A felső szuvatrétegnek megbolygatott területén, körülbelől azon a helyen, hol a 9. képen az M_1 jegy áll, másodlagos fekvő helyen találtam a 21. képen látható, ívelt szélű és simított felületű szuvatrögöt. Leltári száma: 1999. Terjedelme 35×26 cm., vastagsága 10 cm. Anyaga kívülről sárgásveresre, belül feketére kiegészített pelyvával és szalmával kevert agyag. Mellső lapja (a képen *b*) simított s ez a simított felület az ív vonalában a mellső laphoz $50-55^\circ$ -os szög alatt hajló, 10 cm. széles, szintén simított hátsó síkba megy át. Hátulsó felén (a képen *a*) a simított felület mellett hosszában egy 4 cm. vastag ág lenyomata, távolabb egy vékonyabb, hasított fa lenyomata látható. A mellső felületbe alól, az ívre csaknem derékszögű hajlással, belemélyed egy vékonyra hasított fahasáb darabja. Ezen az oldalon, ennek az irányában történt a szuvatrög szétesése is.

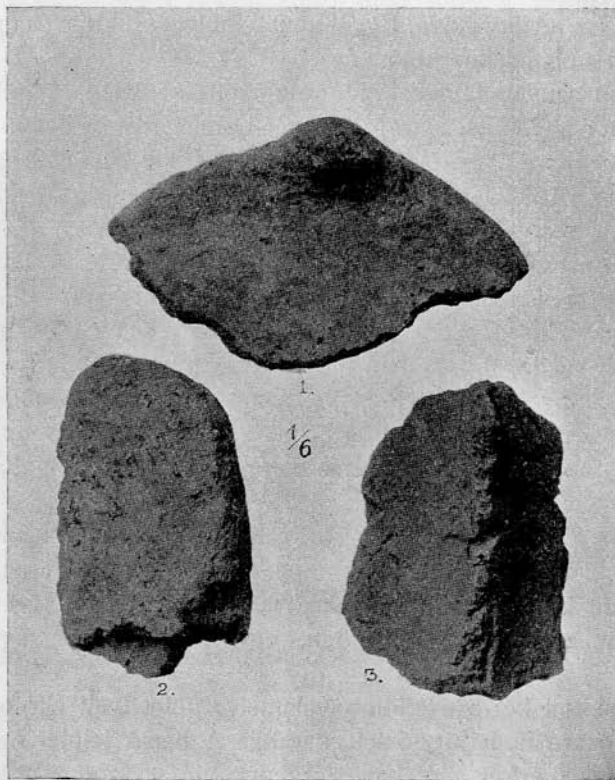
Ny-felé két méterrel távolabb, szintén másodlagos fekvő helyen, feküdt ennek az alakított szuvatrögnek egy másik darabja. Mellső és hátsó felülete is hasonlóan van alakítva. Az ív hossza 31 cm. Letörtött egyik végén, az ívre derékszögben, egy 4 cm. vastag ág lenyomata látszik.

Az alakított két szuvatrög valamely épület ívelt ajtó-boltozatának egymással össze nem függő két darabja. A hátsó felület bemélyedései a boltozat felett a két ajtófélfát összekapcsoló vízszintes ágfónásnak és másfajta erősítésnek a lenyomatai, a letört széleken erre derékszögben álló bemélyedélyesek a boltozatnak és az ajtónyílás feletti falfelületnek felülről függőleges irányban való megerősítésére szolgáló karóknak és ágaknak a lenyomatai. Vesd össze ezzel a 16. képen közölt, alakított szuvatrög leírását (307—309. lap).

A most leírt szuvatrögök közelében voltak ugyanolyan körülmények közt, sok más nagyobb röggel együtt, a 22. képen bemutatott, részben alakított szuvatromok is. Leltári számuk: 598*a*, *b* és *c*. Közülük az 1. számú egy 3·5 cm. vastagságú és 43 cm. átmérőjű, alülfelül és oldalt lesímitott és sárgás színre vastagon megmeszelt, kör alakú agyaglap darabja. Anyaga sok pelyvával kevert, vörösre jól kiegészített

agyag. Széléből 7 cm. magas, legömbölyített szélű, lábalakú tag nyúlik ki. A képen ez a fele látszik. Valamely háztartási célra szolgáló, törpe emelvény (asztalka ?) lehetett.

A 2. sz. szuatrög (22. kép) egy 15 cm. magas és közepén 7 cm. vastag, elül lekerekített párkány-résznek letörött mellső fele. Belsejében (a képen alúl) egy 10 cm. magas, régebbi párkánydarab is látszik. A megújításkor erre új anyagot raktak. A 3. sz. szuatrög egy-

22. kép. Szuatrögök a felső szuatrétrégből.

Fig. 22. Mottes de bousillage de la couche supérieure du bousillage.

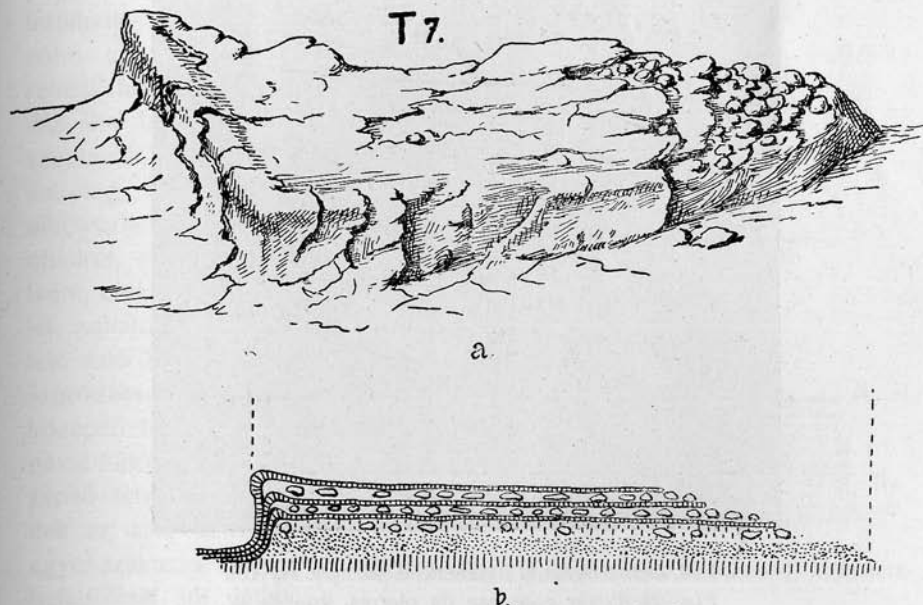
mással érintkező két hengeres faoszlop vagy gerenda közti, jól kiégett sártapasz. Az egyik oszlop 10—12 cm., a másik 15—16 cm. vastagságú volt.

A felső szuatréteg agyagépítményei közül még csak a 23. képen bemutatott T₇ jegyű, háromszor megújított agyagépítmény leírását kell adnom. Helyzetéről a 9. kép nyújt felvilágosítást. Az oldalról való betúrások következtében É-i fele egészen hiányzik. ÉK-i sarka is meg van csonkítva. A megmaradt rész felülete simára van sikárolva és márványszerűen meg van repedezve. DNy-i sarka pontosan derékszög. Felső

síkja, az alatta levő földrétegek egyenetlen ülepedése miatt, DNy-felé keveset lejt. Szerkezetét a 23. kép keresztmetszete tünteti fel. A felső tapasztás vastagsága, az alatta levő kiégett agyagréteggel együtt 4—6 cm. Benne kevés cserépen kívül 3—5 cm. átmérőjű kavicsok vannak, egymástól 8—10 cm. távolságban.

A második tapasztás vastagsága ugyanolyan égett agyaggal együtt 5—6 cm. Az agyag közt itt még sűrűbben állanak a kavicsok.

A harmadik tapasztás vastagsága 8 cm. Kavics ebben kevesebb van, annál több összetört cserépedény darab. Tehát mind a három al-

23. kép. Agyagépítmény a felső szuvatrétegből D—Ny-felől.

Fig. 23. Construction d'argile de la couche supérieure du bousillage. Vue de S—W

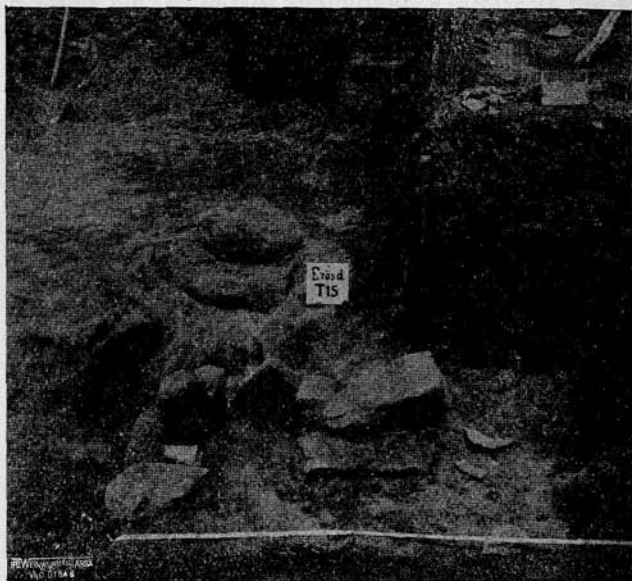
kalommal nemcsak a tapasztást, hanem az alatta levő kavics-réteget is megújították.

A tűzhely alja 10—12 cm. vastag, hordott sárga agyag, mely közvetlenül a középső terramaren nyugodott. A szuvatréteg alján található szénréteg itt hiányzik. A tűzhely tehát még abban az időben épült, amikor az elegyengetett földfelületet a tűzhelyekről és égetőkemen-
czékből lekotort szén nem berította el.

Oldaltapasztása szintén háromszoros és homorú ívben a tűzhely körüli tapasztásba megy át. Rétegei könnyen elválnak. A körülfutó párkány magassága a tűzhely padja felett 3—4 cm., a padló szintje felett 25—28 cm. Az építmény meglevő részének hossza 180 cm., legnagyobb

szélessége 65 cm. Eredeti alakját és terjedelmét a tűzhely alatti és tűzhely körüli padló felületéből sem tudtam meghatározni.

A feltárás D-i szélén, a felső szuvatréteg területén kívül (9. kép), de a felső szuvatréteg nivójában feküdt a kövekből összerakott T₁₅ tűzhely (24. kép). A tűzhely ürege téglalakú, hossza 60—, szélessége 30—, magassága 25 cm. Nyitott eleje Ny-felé néz. Szélfogóúlf balfelén 3—, hátul 1—, jobbfelén megint 3 kő van felhasználva. Alja rosszul kiégett agyagos föld. A tűzhelytől jobbra mintegy 80 cm. távolságra egy nagyobb örlőkő

24. kép. Kövekből összerakott tűzhely Ny-ról.
Fig. 24. Foyer composé de pierres, vue de W.

volt lefektetve. Ülőhelyül is szolgálhatott. A tűzhely használatáról dr. Szilády Zoltán által a *Néprajzi Értesítő*-ben Vláházáról közölt, ma is létező, ősegszerű tűzhely adhat felvilágosítást.¹ A kettő közti lényeges különbség csak az, hogy a *vládházi* tűzhelynek egyik oldalt szélfogója nincs. A tűzhely környezete is bizonyítja, hogy az erőd is a szabad ég alá volt építve. Ily típusú tűzhelyet a feltárások közben többet nem találtam.

V. réteg. Középső terramare.

A felső szuvatréteg alsó és az alsó szuvatréteg felső nivója közötti tért foglalja el. Településéről és szerkezetéről a 78. képen A) alatt bemutatott hosszanti metszet ismertetése rendjén volt szó. É-ről D-felé

¹ *Erdély régi tűzhelyei*. A Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi osztályának Értesítője. X. évf. (1909.) 1. lap, 1. ábra.

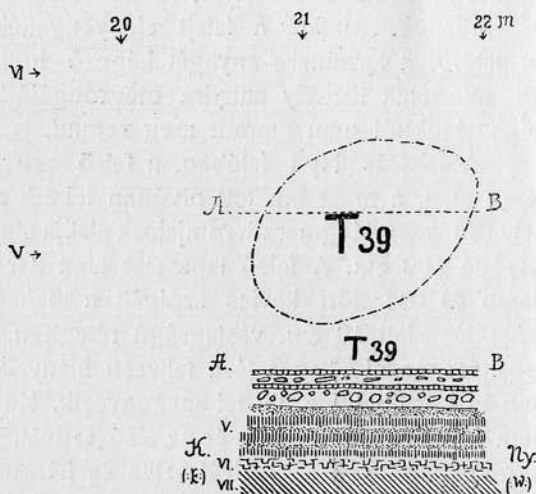
fokozatosan vékonyodik. A 7 vonalában vastagsága helyenkint 150 cm.-t is meghalad, a 15 vonalában már csak 30–40 cm. (35. kép). Ezen a tájon felső része az alsó humusszal érintkezik; tovább D-felé elhumuszosodása is megkezdődik.

A középső terramare alsó nivójában több helyen látszik, hogy a terramare anyaga lefelé az alsó szuvatréteg egyes szakaszai közé is behatol. Ennek okát abban kell keresnünk, hogy ezeken a helyeken az alsó szuvatréteg alsó nivójában épült házak összeomlása alkalmával a cölöpöknek a tűz által el nem pusztult föld feletti csonkjai és alázuhant nagyobb gerendák feküdtek és így ezekre a helyekre szuvatromok nem kerülhettek el. Amikor ké-

sőbb a cölöpök és gerendák faanyaga a korhadás által lassanként megsemmisült, akkorra a szuvatréteg már szilárdan elhelyezkedett s belőle oldalról, a fák ürege helyére, csak apróbb törmelék juthatott. Felülről lefelé való lassankénti alaszűrődéssel az üregek a középső terramare anyagával töltődtek be. A középső terramare anyagának az alsó szuvatréteg egyes szakaszai közé való behatolását jól látjuk a 35., 36. (g, g), 67. és 77. sz. képeken bemutatott függőleges metszeten.

Azokon a helyeken, ahol a behatolás alatt a szén-réteg is megvan, gerendák feküdtek, vagy pedig az az eset áll fenn, hogy a metszet épen a cölöpüreg szélén halad át.

A 68. képen a VIII és IX vonala között látható, hogy a középső terramare anyaga (V. réteg) az alsó terramare (VII. réteg) közé is behatol. Az 1913. évi feltárás területén ezen a helyen állott a —8 vonalától kissé K-re az L₄ lakóházhoz tartozó 290 számú cölöp. Az elkorhadás után ennek üregébe hatolt be a középső terramare anyaga. A rétegeknek felülről lefelé való ilyen eltolódása a cölöpüregek környékén, elég gyakran ismétlődik. Ahol ez felismerhető volt, az üregben esetleg talált ingó emlékeket abba a rétegbe soroztam, amelyhez eredetileg tartoztak,

25. kép. Tűzhely és metszete a középső terramare-rétegből.

Fig. 25. Foyer et sa coupe de la couche milieu de terramare.

A középső terramarenak függőleges kiterjedésben helyenként vékony szenes réteggel elválasztott felső és alsó tagozata legfeltűnőbbben a 66. képen, kevésbé jellegzetesen az 52. képen szemlélhető. A középső terramare réteget ketté tagozó ezen vékony szenes réteg nivójára voltak ráépítve a T₃₀, T₃₃, T₃₄ és T₂₆ jegyű tűzhelyek. Mind a négynek olyan a szerkezete, mint azoké a tűzhelyké, melyeket az alsó és felső szuvatrétegben a házak belsejében találtam. Miután ezek környékén az épületek romjaiból semmiféle alkotó elem meg nem maradt, vagy arra kell gondolnunk, hogy ezek a szabad ég alatt állottak, vagy pedig azt, hogy lábakon nyugvó könnyű földellett voltak befödve. Mindkét esetben valamely távolabb álló házhoz tartoztak, melynek maradványai még ismeretlenek. Amikor a talajt elegyengették és a telep fennebb eső területéről a terramare anyagát képező hulladékkal a tűzhelyeket elfödték, mindenik tűzhely annyira megrongálódott, hogy oldalfalukból és tapasztásukból nem maradt meg semmi.

A feltárás Ny-i felében, a felső szuvatréteghez tartozó T₃₅ D-i része alatt, a most említett nivóban feküdt a kétszer megújított T₃₀ tűzhely (25. kép). Megmaradt romjainak alakja ellipszis. Hossza 140 cm., szélessége 100 cm. A felső tapasztás alatt 8 cm. vastag rétegben cserépdarab és összetört kavics szolgált a tűzhely megerősítésére, az alsó tapasztás alatt 10 cm. vastagságú rétegben, csupán kavics volt. Oldalerősítése és oldaltapasztása teljesen hiányzik. Szerkezete egyéb tekintetben is körülbelül a T₃₅-tel megegyezik. Közeli tapasztott földfelület nem volt. A tűzhely alja és az alsó szuvatréteg felső nivója közt vékony terramare rétegek által elválasztva és háromszor megismételve egymás felett 4 cm. vastagságú agyagrétegek voltak elterítve.

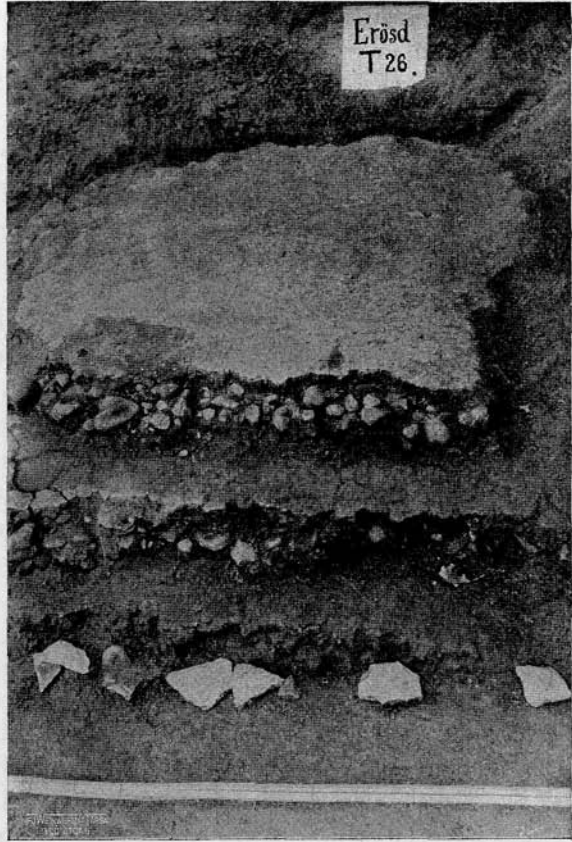
Ugyanilyen szerkezetű volt a 2 és 4 szélességi, a IX és XII hosszúsági vonalak közti területen egymás mellett talált T₃₃ és T₃₄ tűzhely is. Mindkettő még jobban meg volt rongálva. Összetört kavicsból és hordott agyagból álló, kiégett erősítő rétegeik felett csak egy tapasztás volt. A T₃₃ kör alakú, a T₃₄ ellipszis alakú volt. Az előbbi átmérője 110 cm., az utóbbi hossza 135 cm., szélessége 80 cm.

A T₂₆ tűzhely szélső pontjai a —5.4 és —6.8 szélességi, továbbá a VIII.8 és IX.9 helyzetű hosszúsági vonalak határozzák meg. Hosszúsága így 140—, szélessége 110 cm. Alakja ellipszis. Szerkezetét Ny-i irányból felvéve a 26. kép tárja elénk.

Az alsó szuvatréteg felső határától egy 5 cm. vastag terramare réteg és egy 20 cm. vastag hordott agyagréteg választja el. Mindkettő, az agyagréteget borító szénréteggel együtt, nagy területen — a tűzhelyen túl is — minden irányban kiterjed. A tűzhely legelső tapasztása alatt, a tüztől sötét téglaveres színűre kiégett 8 cm. vastag agyagréteg közt, lapjára elhelyezett cserépdarabok vannak (lásd a kép alsó részét)

A tapasztás felső lapja márványszerűen széthasadozott és rendkívül kemény. A tűzhely második megújítása 6 cm. vastag, szintén sötétvörösre kiégett agyagréteg. Benne 3—5 cm. átmérőjű összetört kvarcdarabok és jól lekoptatott, ugyancsak kvarczból álló nagyobb és aprószemű kavicsok vannak. Az összetört kvarcz nagyobb kavicsokból való. Mindannyi a telep körüli agyagrétegek közti kavicspadokból van felhordva. Márványszerűen megrepedezett és vöröses színűre kiégett kemény tapasztása 2 cm. vastag. A hasadások közti szabálytalan alakú tapasztásdarabok átmérője 5—6 cm.

A harmadik tapasztás és az alatta fekvő kavicsos, égett agyagréteg a második tapasztással mindenben egyezik. A megújítások körvonala nem fedi egymást teljesen; a felsőbb tapasztások az alsóbbakhoz képest DK-felé egy kissé elvannak tolvódva. Oldaltapasztásából nem maradt meg semmi.

26. kép. Háromszor megújított tűzhely és szerkezete a középső terramare-rétegből.

Fig. 26. Foyer trois fois reconstruit et sa construction de la couche milieu de terramare.

VI. Alsószuvatréteg.

A 79. sz. képen az alsó szuvatréteghez tartozó, egy nivóban épült és egyidőben elpusztult L_1 , L_2 és L_3 lakóház maradványainak régészeti adatait foglaltam össze. A lakóházak alaprajzát meghatározzák: 1. a tapasztott padlófelületek, 2. a sorban egymásután következő czölöpüreges, 3. az oldalfalak tövéből eredeti helyzetben megmaradt falrészek,

4. a ház faláról, tetőzetéről és a tűzhelyekről lehullott szuvatrögökből kialakult szuvatréteg vízszintes kiterjedése és végül, 5. a házak mellé, a házon kívüli területen, dombokban lerakott szemétnek a ház falával érintkező belső határvonala. Ez utóbbi régészeti tényező adatai nem az alaprajzon, hanem a metszeteken vannak feltüntetve.

Alig van rá eset, hogy a lakóházak területének meghatározásához ez az öt tényező együttesen szolgálhatna útmutatóul. A megmaradt falakon és padlótapasztásokon kívül legbiztosabb vezető a cölöpüreges sora.

A tapasztott *padlófelületeket* a tapasztások repedéseit utánzó szabálytalan vonalakkal, a *cölöpüregeket* az alaprajzzal egyező lépték szerint apró körökkel, ellipszis vonallal vagy háromszögekkel jelöltem meg. Az előbbiek hengeres, az utóbbiak hasított faoszlopok és karók üregei. Az alaprajz bal szélén (79. kép) alul 1., 2., 3. és 4. számmal a cölöpüregeknek függőleges irányban az alsó szuvatréteghez való viszonyát jelöltem meg. Az 1. számú (teljesen beárnyékolt) körök olyan cölöpüregeket jelölnek, melyek az alsó szuvatrétegből az alsó terramarén át az őstalajba hatolnak be; a 2. számú (ki nem töltött) körök cölöpüregei a feltárás alkalmával szintén az alsó szuvatrétegben tűnnek fel, de az őstalajig nem érnek le; a 3. számú (a kör közepén pont) cölöpüreges már a középső terramarében (V réteg) feltűnnek és az alsó szuvatrétegen át néhány cm.-re az alsó terramaréba is belefuródnak; végül a 4. számú cölöpüreges (kettős körben pont) alsó vége az őstalajba mélyed bele, de felső vége az alsó szuvatréteget nem éri el.

A cölöpöknek ezen függőleges irányú elkülönítése azért vált szükségessé, mert korukról, rendeltetésükről és egymáshoz viszonyított értékükről csak így tudunk tájékozódni. Legtöbb van az első típusból. A házak négy szélén egyenes vonalak irányában sorakoznak egymás után. Kevesebb van a második típusból. Az L₃ Ny-i szélén a 182-től a 86-ig az első csoportbeliek a második csoportbeliekkel váltakoznak. A harmadik számú cölöpüregesből is csak egy néhány van. Így az L₁ lakóház területén és tőle ÉNy-ra az 1—8. számúak. A negyedik típusból az L₃ lakóház keleti szélén, a ház hosszanti falával párhuzamosan öt ilyen cölöp egy sorban húzódik (172—174, 176, 178).

A cölöpüregre vonatkozólag a következő méréseket végeztem: 1. A cölöpüreg legfelső pontjának a rétegekhez viszonyított helyzete (magassági adat); 2. előtűnése helyén a cölöpüreg fekvése a vízszintes síkban (hosszúsági és szélességi adat); 3. a cölöpüreg mélysége; 4. a cölöpüreg vízszintes átmetszetének alakja: kör, ellipszis (a ketté hasított hengeres oszlop átmetszete valójában félkör, de az üregben a deformálás miatt ellipszis alakúnak tűnik fel), háromszög (többfelé hasított hengeres oszlop). Az ásatások kezdetén világtájak szerint a cölöpüreges elhajlását is megjelöltem, később ezt a mérést, mint feleslegest, elhagytam.

Az alsó terramarében vannak ú. n. ikercölöpök. Nagyobb szilárdság elérése céljából két oszlopot helyeztek egymás mellé. Ezek az alaprajzon egymás melletti két körrel vannak megjelölve (az L_3 K-i szélén a 173 és 176, az L_1 mellett ÉNy felől az 1, 2 és 3 számú cölöpök, a 70. képen a 49, 50, 52—53 és 55 sz. cölöpök).

A tűzhelyekhez tartozó *falmaradványoktól* eltekintve, a lakóházak oldalfalának a töve csupán az L_2 lakóház Ny-i szélén maradt meg. Ezen a területen a fal belső széle az alaprajzon (79. kép) vastagabb, a külső széle vékonyabb vonallal van megjelölve.

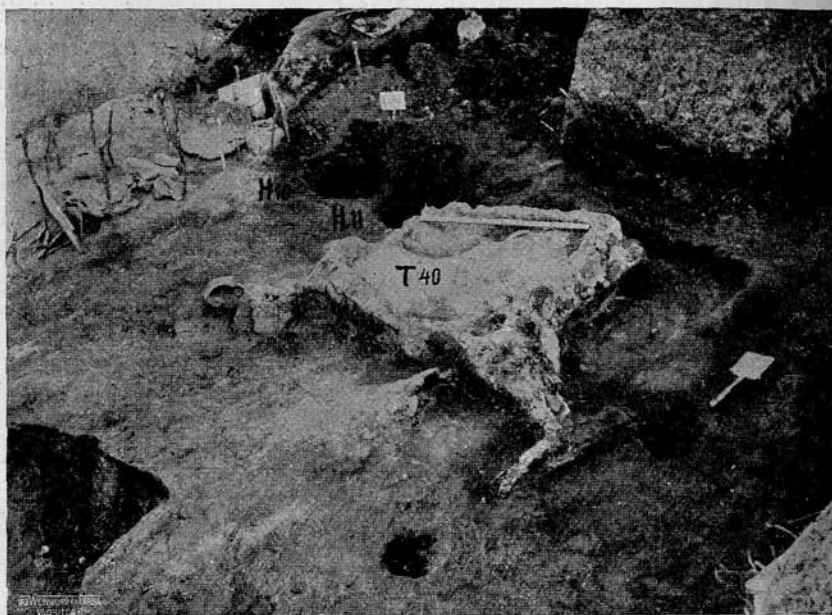
A lakóházak alapját meghatározó tényezők között az ásatás idején való általános tájékozódás szempontjából legértékesebbek azok az adatok, melyeket a *szuvatréteg* vízszintes kiterjedése nyújt. A VII számú hosszúsági vonal metszetéről leolvasható adatok alapján történt a lakóházak területének előzetes kijelölése és annak alapján az ásatás beosztása is. Az alaprajzon külön meg van jelölve a vastagabb és a vékonyabb szuvatréteg külső határvonala. A vastag szuvatréteg a vékonyabb szuvatrétegbe a legtöbb helyen nem fokozatosan, hanem egy nagyobb emelkedéssel megy át (a 36. képen a VI vonalában, az 51. képen a VIII és IX közt, továbbá a XIV és XV közt).

Az L_1 és L_2 lakóházak egymástól jól elkülönült és nagyjában a házak széleit követő vastag szuvatrétegét a vékony szuvatréteg összekapcsolja. A szétterült szuvatrögökből kialakult vékony szuvatréteg határvonala a vastag szuvatréteg szélétől 1—1,5 m. távolsáig terjed. Az L_3 lakóház területén a vastag szuvatréteg K-i és É-i széle szintén követi a ház szélét, a Ny-i oldalon két helyen is nagyobb kiugrása van.

Az L_1 lakóház romjai.

Az L_1 lakóház *határvonalai* téglalapot zárnak körül, melynek hossz tengelye ÉD-i irányú. K-i oldala a 211a és 223 sz. cölöpök közt 8,25 m., D-i oldala a 223 és 235 sz. cölöpök közt 5,4 m. hosszúságú. A ház ÉNy-i sarkán levő cölöpüregnek helyét az ásatás alkalmával nem tudtuk megállapítani. A rétegek települése alkalmával talán betöltődött. Lehetséges azonban, hogy ezen a sarkon a háznak függőleges oszlopa nem is volt. Szakértő ács mesterek mondják, hogy az L_1 lakóház alaprajza alapján rekonstruálható fedélszerkezet ezen sarokoszlop nyújtotta alátámasztás nélkül is kellő szilárdságú. Elhagyását azzal magyarázzák, hogy a házba való ki- és bejárás ilyen módon szabadabbá válik. Ha ez a magyarázat megállhat, abban az esetben a külső helyiségnek nem csupán az egész É-i, de Ny-i oldalának az É-i vége is a 200 sz. cölöptől kezdve szintén nyitott volt. Tény az, hogy az L_2 lakóház ÉNy-i sarkán is (a vastag szuvatréteggel együtt) ez a sarokcölöp hiányzik, de nincs

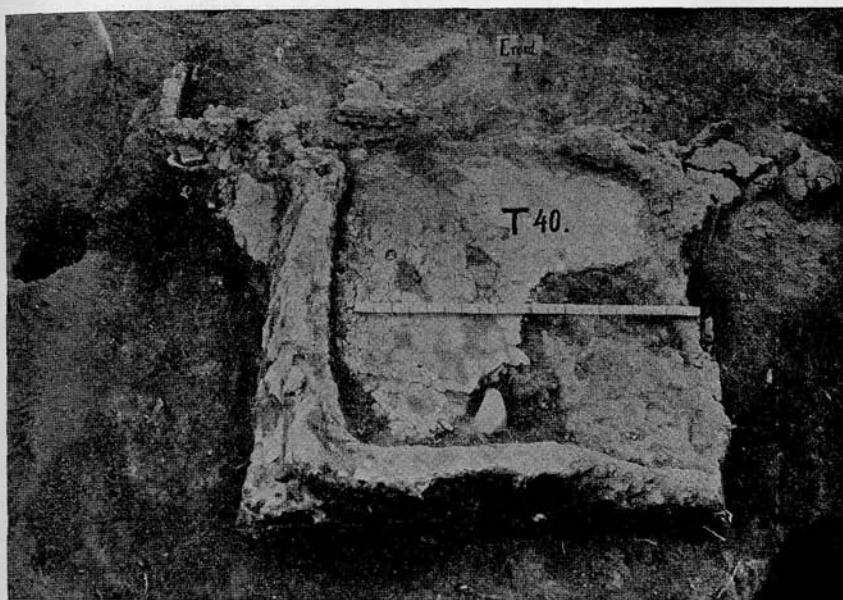
meg az L_3 ÉK-i sarkán sem s így alig tehető fel, hogy véletlenül mindenütt épen ez töltődött volna be. Az L_1 háznak ez a sarka arra a pontra esik, ahol a 235, 234, 233 és 200 számú cölöpsorral megjelölt Ny-i oldal meghosszabbításának vonala a ház É-i szélét jelző 211a és 211b cölöpök meghosszabbított vonalát metszi. Az így megállapított sarok ÉNy-i pontjaihoz mérve a ház Ny-i oldala 8·15 m., É-i oldala pedig 5·5 m. Ezen szám adatok szerint a szembe fekvő oldalak hosszúsága tekintetében 10 cm.-t meghaladó eltérés nincs s a ház szögletei is a derékszögtől alig térnek el. A beépített alapterület 45 □ m.

27. kép. A T_{40} tűzhely és környéke az L_1 lakóházban É—Ny-ról.
Fig. 27. Le foyer T_{40} et son entourage dans l'habitation L_1 , vu de N—W.

A ház padlójának síkja É-felé lejt (a 36. képen a VI. réteg alsó szintje). A lejtés vonala a vízszintes sík vonalával 8—10°-os szöveget alkot. Ugyanezen a metszeten az is feltűnik, hogy a lakóház D-i felének a padlója az É-ihöz képest magasabban feküdt. A két magasság határvonala (ρ) alatt maga az őstalaj is nagyobb emelkedést mutat (ρ_1). A két sík közötti magassági különbség Ny-on 25 cm., K-en 30 cm. A ház mélyebb és magasabb padlójú két tagozatának határvonala az alaprajzon (79. kép) a H_{11} -től Ny-felé egyenes vonallal, K-felé pedig hegyesedő vonalkák sorával van megjelölve. Az előbbi helyen falromok, az utóbbi helyen az alacsonyabb padlófelületről a magasabban fekvő padlófelületbe ferde síkban áthajló és K-i végén nagyon megrongált padlófelület

alkotja a két tagozat közti határvonalat. A választó vonalnak ezen a részén a ház két tagozata fallal nem volt elkülönítve. Megemlítem még azt is, hogy az elválasztó faltól É-ra eső külső helyiség, — melynek É-i oldala s talán a Ny-i határvonal É-i vége is minden valószínűség szerint nyitott volt, — úgyszintén a magasabban fekvő D-felőli zárt helyiség szélessége csaknem egyenlő. K-en a külső helyiség 4·10 m., a belső helyiség 4·15 m., Ny-on a külső helyiség 4·05 m., a belső 4·10 m. szélességű. A H₁₁-től Ny-ra eső falrész a ház Ny-i széle mellett derékszög alatt É-felé hajlik (az alaprajzon f₁) és egy kisebb megsza-

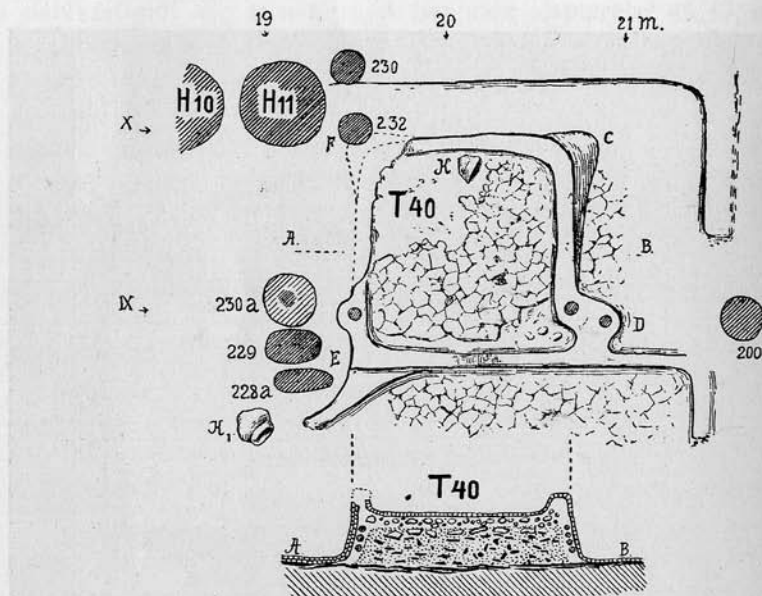
28. kép. A 27. képen látható tűzhely felülről.
Fig. 28. Le foyer de la fig. 27, vu d'en haut.

kítással ebben az irányban is 2·20 m. hosszúságra kiterjed. A falmaradvány É-i végső pontja *f* betűvel van megjelölve. Úgy látszik, hogy ennek a védő falnak a Ny-i fal mellé való felépítését a T₄₀ tűzhelynek a főfaltól való izolálása tette szükségessé.

A lakóház középpontjában, a választó vonal mentén, közel egymás mellett két nagyobb cölöpüreg van (H₁₀ és H₁₁). A kettős cölöpön át a ház főtengelyét megvonva, annak vonala a D-i oldal közepén fekvő 224a és az É-i oldal közepén fekvő 211b számú cölöpüregeken halad át. A ház két бүтүjén (végén) az említett üregekben álló egy-egy oszlop, az ú. n. *ágasok* és a szoba közepén álló két *oszlop* vagy *duc* a tető gerincét alkotó *szelement* támasztották alá. A szelemen az egymástól

8 m.-t meghaladó távolságban fekvő két ágas fán elég szilárdan nem nyugodhatott s azért a középén alátámasztották, vagy mint az erődsi közséji bíró mondta, a középén felpapolták. Ha a szelement egy db. fából készítették, alátámasztóul egy ágas fa is elég lett volna. Két támasztó oszlopra talán azért volt szükség, hogy a szelemenül szolgáló két gerenda érintkező két végét a két duc közé, egymás mellé, egy vízszintes kötőfára ráfektethessék és guzs-zsal szilárdan megerősíthessék.

A ház földjének szenes réteggel fedett megrepedezett tapasztása a T₄₀ és T₄₁ tűzhely környékén nagy felületeket borít. A H₉ körül sár-

29. kép. A 27. képen látható tűzhely helyszínrajza.

Fig. 29. Plan de situation du foyer de fig. 27.

gás-vörösre ki is van égve. A tapasztás megvan a ház ÉK-i sarkában a 211 számú cölöpüreg körül is. Ezen a helyen megszakítás nélkül átnyúlik a cölöpsoron kívüli területre is. Ez a körülmény arra mutat, hogy a 215 és 211a számú cölöpök közt a háznak ágfonásos oldala nem volt. A ház K-i oldala mellett fekvő 119 és 65a sz. cölöpüreg jelenléte és a vastag szuvatréteg nagyobb kiszélesedése alapján feltehető az is, hogy az épület megsemmisülése idejében a ház alsó tagozatának K-i szélén a 216, 215, 211 és 211a számú cölöpök csupán a tetőszerkezet tartására szolgáltak, maga az oldalfal pedig közvetlenül a ház csepegése alatt, a 119 és 65a cölöpök közt húzódott.

A ház K-i felével párhuzamos helyzetben, a ház belsejében található 227, 220 és 228 számú oszlopok rendeltetéséről semmit sem

tudunk. A 228a, 229, 230a, 232 és 230 sz. cölöpöknek a T₄₀ tűzhely szerkezetével lehetett valami összefüggése.

Az L₁ lakóházban két tűzhely (T₄₀ és T₄₁) és egy ismeretlen rendeltetésű agyagépítmény (H₉) volt.

Az É-i nyitott helyiség (a 79. képen látható alaprajzon L₁ területén A) DNy-i sarkában állott a négyzetalakú T₄₀ tűzhely (27., 28., 29. kép). Ny-i széle a ház főfalától 120 cm.-re, D-i széle a választó faltól 50 cm.-re feküdt. A ház Ny-i főfala és a tűzhely közt a 79. képen f₁ és f betűvel megjelölt védőfal állott. Ha magasabbra nem is, de legalább lángmagasságig felnyúlott. Ilyen szerepe lehetett a D-i választó falnak is. Mindkettőnek csak a romja maradt meg. A tűzhely szélessége és hosszúsága is 130 cm. DK-i sarkát kivéve, eléggé ép állapotban maradt reánk. A tűzhely síkja a ház padlója felett 25—30 cm., a sarkokon lekerített 10—12 cm. széles párkányzata a tűzhely síkjából 8—10 cm.-re emelkedik ki. DNy-i és DK-i sarkán a párkány alatt 10 cm.-rel mélyebben 20 cm.-re kiugró, oldalt és felül lesikárolt padkái vannak (a 29. képen C és F, utóbbi le van törve). ÉK felől, felső részén letörött állapotban, egy karcsúbb és hosszabb ilyen kiugró rész szintén megfigyelhető (a 29. képen E). Ez is a tűzhely körül ma is szokásos ülőhely, padka lehetett. A tűzhely eleje É-felől volt. A mellső párkány Ny-felé a tűzhelyen túl is folytatódik és össze van kapcsolva a ház Ny-i szélével párhuzamosan húzódó védő falazattal. Ilyen módon a tűzhely körül Ny-on és D-en egy keskeny zárt tér keletkezett: a pestmege. Nincs kizárva, hogy a Ny-i és a D-i védőfalra, valamint a T₄₀ ÉK-i és DK-i sarkánál látható oszlopokra (cölöpökre) füstvezető készülék is volt ráépítve. A 27. képen ez a tér a letörött fallal együtt látható. A földre fektetett ásó melletti cölöpüreg a 200 számú. A kép alján távolabb levő pedig a 6 számú.

A tűzhely lapjai, valamint párkányzata és oldala is gondosan meg volt tapasztva. Amint a 29. kép metszetén látható, a tűzhely tapasztása alatti, égett agyagrétegben dió- és ökólnagyságú kavicsok vannak beágyazva. Maga a tűzhely-test cserépdarabokkal, szenes földdel és más törmelékkel kevert, fekete színre roszerű kiégett hordott agyag. Oldalának könnyen lehámló s a ház padlójának tapasztásával homorú ívben összekapcsolódó kettős tapasztása közül a külső 0.5 cm., a belső 1.5 cm. vastag. A harmadik tapasztás beleolvad a tűzhely testét körülvevő agyagburkolatba, melynek váza egymástól 20—25 cm. távolságra sorban egymás után következő, 2—3 cm. vastag függőleges karócskákra vízszintesen ráfont ágónásból áll. A 29. képen a vastagabb függőleges karócskákból a tűzhely párkányának ÉK-i részén egynek, az ÉNy-i sarkában kettőnek a hengeres ürege látszik. Ez utóbbiak a 28. képen is láthatók.

A magasabban fekvő D-i zárt helyiség DK-i sarkában fekvő T_{41} tűzhelyről, valamint a D-i fal mellett középen fekvő H_9 jegyű agyag-építményről a 30. és 31. kép nyújt felvilágosítást. A 31. kép közepén a H_9 tölcséralakú bemélyedésének a közepe függőlegesen leszúrt pálcával van megjelölve. Tőle jobbra, alakított szuvatromok láthatók. A T_{41} -

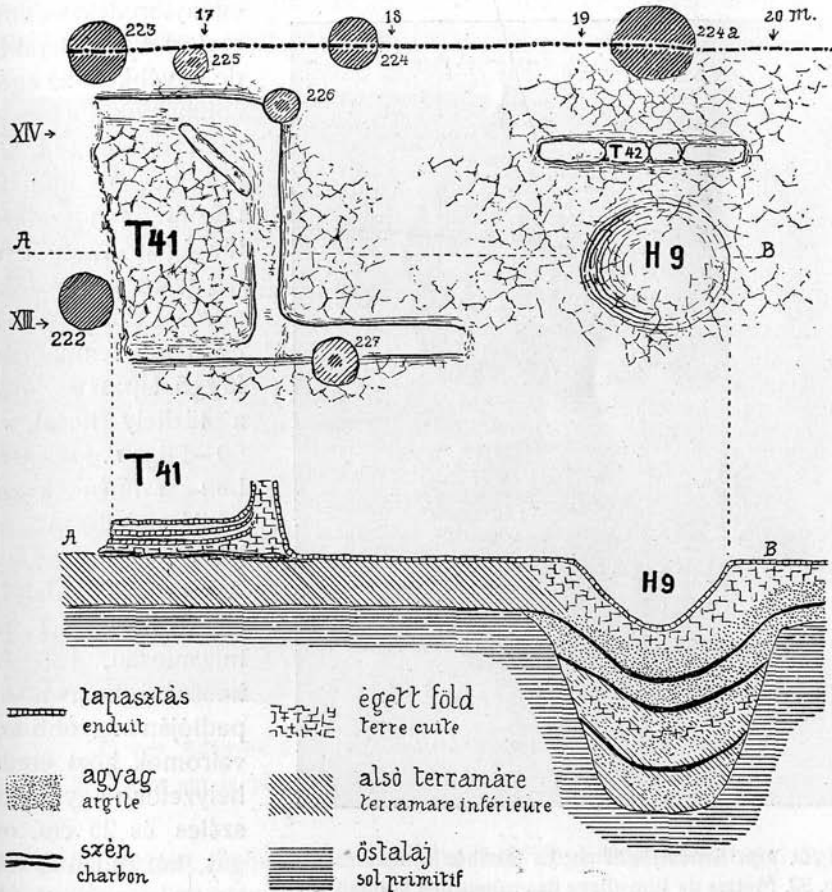
30. kép. Az L_1 lakóház déli része Ny-ról.

Fig. 30. Partie du Sud de l'habitation L_1 , vue de W.

ből csak a tűzhely elejének megrongált fala vehető ki. Többirányú tájékozódást nyújt a 31. képen bemutatott részletrajz és metszet.

Az erősen kiégett T_{41} tűzhely nagyon megrongált állapotban maradt meg. Hossza 140-, szélessége 100-, magassága 20–25 cm. É-i oldalából egy fal romjai folytatódnak Ny-ra. A fal befelé hajló É-i oldala meg volt tapasztva. 10–15 cm. magas párkányának romjai a tűzhely szélén végig megtalálhatók, de teljesen épen sehol sem volt meg. DNy-i sar-

kában ferde helyzetben egy 30 cm. hosszú, 10 cm. széles és 5—6 cm. vastag kiégett szuivatrög feküdt, mely a ház valamely párkányának ide lezuhant része lehetett. A metszeten látható elrendeződésben, égett agyag rétegekkel elválasztva, egymás felett négy tapasztása van. A tapasztások vastagsága az égett agyaggal együtt 3—4 cm. A 9 cm. vastag legalsó égett agyagréteg a ház szenes földjén nyugszik.

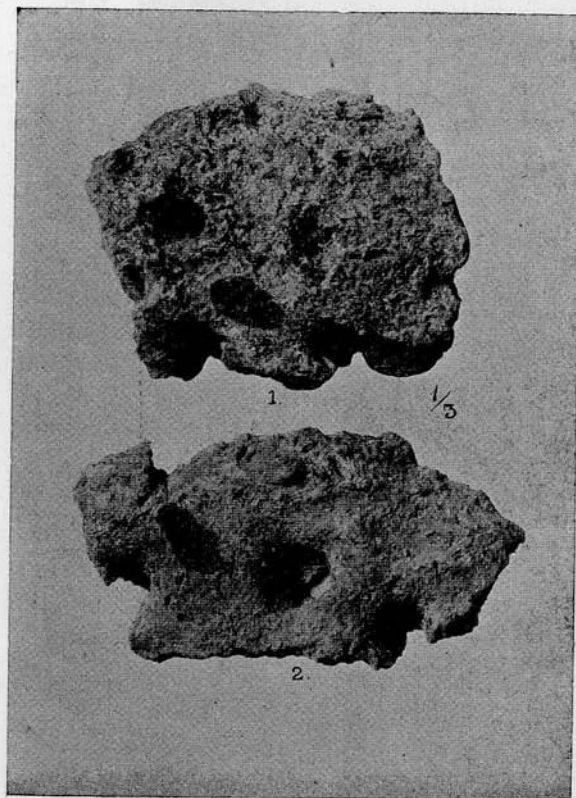
31. kép. Az L1 lakóház D-i szélén a T41 és H9 helyszínrajza és metszete.

Fig. 31. Plan de situation et coupe de T41 et H9 au bord du Sud de l'habitation L1.

A H₉ rendeltetése ismeretlen. A lakóház tengelyvonalában a ház D-i fala mellett, tőle 120 cm. távolságra fekszik. Nem egyéb, mint a padló alá 35 cm.-re bemélyedő kúp alakú üreg, melynek felülete mindenütt gondosan megvan tapasztva. Tojásídomú szádának hosszabb átmérője 80 cm., a rövidebb 70 cm.

A H₉ alatt az őstalajba 110 cm. mélységig egy csonkakúp alakú

üreg mélyül be, melynek felső átmérője 140 cm., alsó átmérője 75 cm. (lásd 31. képen a metszetet). Az üreg hordott agyaggal és az alsó terramare anyagával van kitöltve, de közbe-közbe, három nívóban is, szenes rétegek is vannak. Középmagasságában van benne egy vékony szuvarréteg is. Az üreget kitöltő, 20 cm. vastag legfelső réteg vörös színre jól ki van égve. Nincsenek meg benne a tűzhelyeket annyira jellemző

32. kép. Szuvartrögök az L₁ lakóház romjaiból.
Fig. 32. Mottes de bousillage des ruines de l'habitation L₁.

edénytöredékek és öszszetört kavicsdarabok, de egyébként az egész építmény azt a benyomást teszi, hogy benne húzamosabb időn keresztül rendszeresen tűz égett. Az égett réteg felett következik a vörösre szintén jól kiégett, mindenütt összefüggő tapasztás, mely a tűzhely körül, az 50–80 cm. szélességben szintén kiégett padlófelületbe megszakítás nélkül megy át. A H₀ mellett D-felől, a ház D-i szélével párhuzamosan, 130 cm. hosszúságban, a ház padlóján nagyobb szuvarromok közt eredeti helyzetben egy 20 cm. széles és 25 cm. magas, két oldalt és felül simára tapasztott párkány feküdt (a 31. ké-

pen T₄₂). A H₀ felé lejtősödő, tapasztott padlófelület D-felé egészen a ház széléig folytatódik. A cölöpüregek vonalán áthaladó vastag szuvarréteg külső határán, mindenütt a ház D-i széle mellett, 30–35 cm. magasságban az alsó terramarétól vékony szénréteggel elválasztott hulladékanyag volt felhalmozva, melynek felső szintje a vékony szuvarréteg alsó nívójáig ért.

Az L₁ lakóház belső helyiségében az alaprajzon (79. kép) T₃₆-tal megjelölt területen, másodlagos fekvő helyen, egy teljesen szétrombolt

tűzhelynek a maradványai feküdtek. A rögök közti égett agyagdarakba kavicsok is vannak beágyazva. Némelyik felületén tapasztás látszik. A tűzhely alakja felismerhetetlen. A képen látható ellipszis-vonal nem a tűzhely alakját, hanem csak azt a felületet jelöli, ahol a tűzhely romjai feküdtek. Miután eredeti helyzetben a tűzhely-testből sem maradt meg semmi, feltehető az is, hogy még az ősi időben egy más helyen fekvő tűzhely darabjait hordták ide össze, hogy anyagával talán a lakásban fekvő egyik vagy másik tűzhelyet megújítsák. Azért sem lehe-

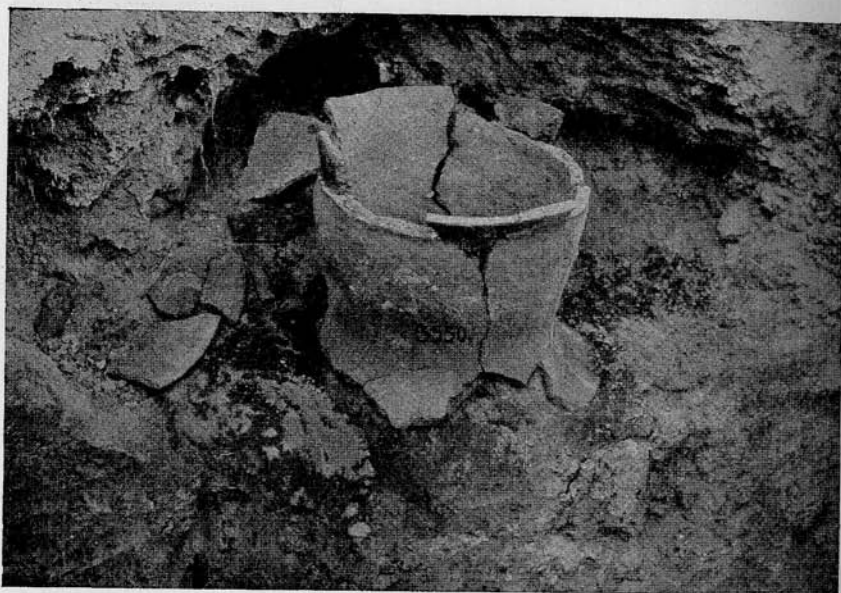
33. kép. Edények az L₁ lakóház padlóján, eredeti helyzetben.

Fig. 33. Vases sur le plancher de l'habitation L₁ dans la position original.

tett ezen a helyen tűzhely, mert az alsó helyiségből a felső helyiségbe való átjárás csakis ezen a területen történhetett.

A lakóház felületét borító szuivatrögökön, a ház K-i és Ny-i széle mellett körülbelül egyenlő arányban, ágionásos lenyomatok és hasított deszkalenyomatok látszanak. Van köztük léclenyomat is. A D-i szélen és a ház közepén több a deszka és léc, mint az ágfönás lenyomata. Szalma- és nádlenyomatú szuivatrögökből csak néhány darabot találtam. Legtöbb volt a 216 sz. cölöpüreg környékén. A 32. képen látható újjbenyomásos szuivatrögökből még eddig csak egynehány darab került elő. Mindkettő a III. 813. leltári számú dúrva nagy fazék mellett, egyéb szuivatrögök közt, a ház padlóján feküdt. A felsőnek leltári száma

III. 1039., az alsóé III. 1038. Az egyik 14×11 cm., a másik 18×9 cm. terjedelmű. Mindkettő anyaga pelyvával kevert és vörös színre jól kiégett agyag. Hogy valamely katlanból a hamúhullató rostély darabjai volnának, kizártnak kell tartanunk. Erre a célra nem elég a szilárdak; az egyik 3·5-, a másik csak 2 cm. vastagságú. Az ujjbenyomások következtében létrejött üregek legtöbbször sem megy az agyaglapon keresztül. Az üregek közül a felső rögzön egy egyenesen és öt ferdén halad, az alsón, mind a három ferde irányú. Mindkettőnek a felső része ferde síkban befejezett. Egyebütt le van törve. Úgy látszik, hogy valamely

34. kép. Edénytalp az L₁ lakóház K-i szélén, eredeti helyzetben.

Fig. 34. Pied d'un vase, au bord de l'E de l'habitation L₁ dans la position original.

ivelt szélű, nagyobb agyaglapnak voltak a darabjai. Alsó lapjukkal valamely síma felületre voltak ráfektetve. Emiatt ez a felület eléggé síma, de nincs lesimítva.

A lakóház belsejében, a ház padlóján talált edénykészletet külön alaprajz csatolása mellett a keramikus anyag rétegenkénti közlése rendjén fogom leírni. Itt egyszerűen utalok a 33. képen bemutatott fényképfelvételre, mely É-i irányból felvéve a 16—19 és a XI—VII vonalak által határolt területen a ház padlójának egy részét tünteti fel. A 815. számú edény egy fehér festésű csövestalpú tál. A 810. számú egy festetlen edénytalp, a 814 számú egy dúrva nagy fazék alja, a többiek vékonyfalú csészéknek, fazakaknak és korsóknak a földnyomás követ-

keztében összeroppant töredékei. A kép háttérében, a VII és 19 vonalában, az alsó terramare metszete és mellette a padlóról leszedett törmelék látszik. A 34. képen látható edénytálc a ház K-i szélén, a cölöpüreges vonalán kívül, a 211—215 számú cölöpüreges közt feküdt. A körülötte levő edénytöredékek festett tálc darabjai.

Tájékozódás céljából, a 324. lapon nivók szerint megállapított négy csoportban, közlöm az *L₁ lakóház területén fekvő cölöpöknek a méreteit is*. Helykimélés céljából a többi házaknál csupán az egymással összehasonlítható szélső értékeket fogom ismertetni. A cölöpök keresztmetszetének méretére vonatkozólag szükségesnek tartom megjegyezni, hogy a cölöpök vastagsága a valóságban valami kevéssel, talán csak 2—5 cm.-rel kisebb lehetett. A cölöpüreges oldalfalán farostokat csak 1—2 esetben találtam. Bármily óvatosan történt is a cölöpüregesekbe behatolt laza földnek oldalról vagy felülről való kiszedése, az üreget kitöltő törmelékhez valami kevés az üreg oldalfalának anyagából is hozzá juthatott. Kővel egyetlen cölöp sem volt megerősítve.

	A cölöpüreg sorszáma	A cölöpüreg keresztmetszetének mérete	A cölöpüreg mélysége	A cölöpüreg fekvése
I. csoport	211b	45 cm.	105 + 40 = 145 cm.	A ház É-i határvonalán.
	211a	32 "	95 + 40 = 135 "	
Az alsó szuvarrétegből az alsó terramaren át az ősföldbe hatolnak be.	211	40 "	80 + 45 = 125 "	A ház K-i határvonalán.
	215	32 "	70 + 40 = 110 "	
	216	31 "	70 + 50 = 120 "	
	217	30 "	65 + 50 = 115 "	
	222	31 "	60 + 40 = 100 "	
A mélységek jelölésénél az első szám az alsó terramare vastagságát, a második az őstalaj alatti mélységet jelenti.	223	39 "	44 + 41 = 85 "	A ház D-i határvonalán.
	224	36 "	40 + 64 = 104 "	
	224a	45 "	40 + 70 = 110 "	
	235	32 "	40 + 36 = 76 "	A ház Ny-i határvonalán.
	234	37 "	50 + 65 = 115 "	
	233	24 "	52 + 35 = 87 "	
	200	25 "	65 + 50 = 115 "	
	65b	21 "	95 + 40 = 135 "	
	228	20 "	60 + 35 = 95 "	
	220	18 "	70 + 50 = 120 "	
227	20 "	55 + 65 = 120 "		
H ₁₀	53 "	45 + 40 = 85 "	A ház belső területén.	
H ₁₁	55 "	45 + 45 = 90 "		
228a	20 "	60 + 35 = 95 "		
229	18 "	60 + 30 = 90 "		
232	15 "	55 - 25 = 80 "		
230	20 "	45 - 25 = 70 "		
231	20 "	45 - 30 = 75 "		
236	15 "	40 - 40 = 80 "		
65a	20 "	105 - 70 = 175 "	A ház keleti széle mellett.	
119	25 "	60 - 30 = 90 "		
113*	20 × 12 "	45 - 30 = 75 "	A ház D _{Ny} -i sarka mellett.	
237	20 "	40 - 35 = 75 "		
48	23 "	95 - 30 = 125 "	A ház hossz tengelye vonalában É-on.	

* A 79-ik képen a ház DK-i sarka mellett fekszik. Ennek a háromszögletű cölöpüregnek a száma nincs kiírva.

	A cölöpüreg sorszáma	A cölöpüreg keresztmetszetének mérete	A cölöpüreg mélysége	A cölöpüreg fekvése
2. csoport	210	15 cm.	70	A ház belső területén.
	199	20 "	40 "	
Az alsó szuivatrétegből az alsó terramareba hatolnak. Az őstalajt nem érik el.	208	20 "	80 "	
	209	15 "	90 "	
	219	25 "	60 "	
	221	28 "	60 "	
	226	15 "	40 "	
	225	15 "	40 "	
	193	22 "	55 "	
	95	9 "	65 "	
				A háztól ÉNy-ra.
3. csoport.	9	25 "	35 "	A háztól É-ra és ÉNy-ra.
	1	25+25 "	10+60=70 "	
A középső terramareből az alsó terramareba érnek.	2	25+25 "	10+60=70 "	
	3	25+26 "	10+50=60 "	
	4	25 "	30 "	
	5	19 "	35 "	
	6	20 "	25 "	
	7	31 "	25 "	
	8	30 "	25 "	
	230a	30 "	25 "	
				A ház belső területén.
4. csoport.				
Az alsó terramareből az őstalajba hatol be.	194	30 "	95+20=115 "	A háztól É-ra.

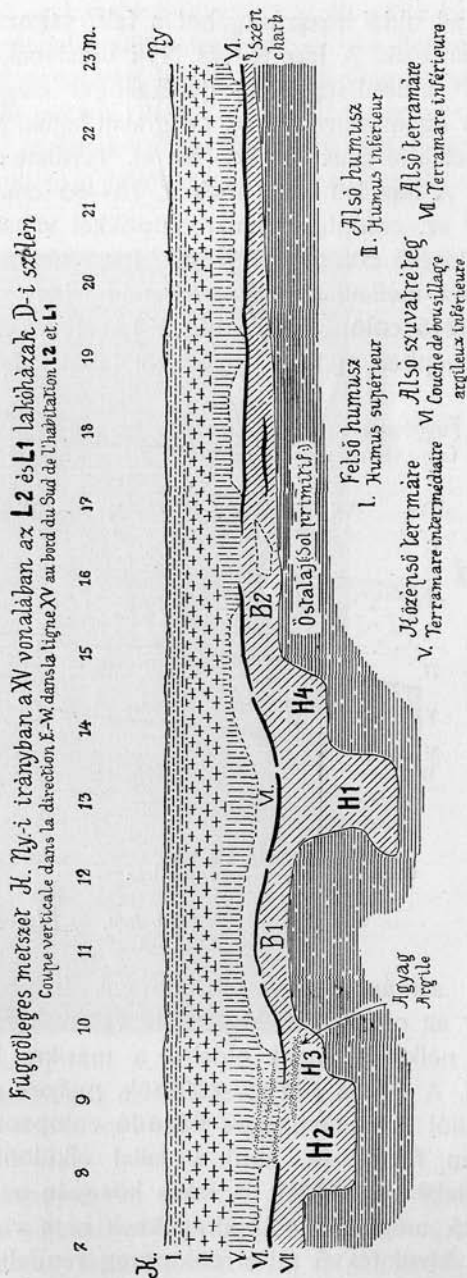
A 75. kép az L_1 alatti őstalaj felületét mutatja be, az abba behatoló cölöpüregekkel, amikor már az alsó terramare is le volt fejtve. A közepén a H_{10} és H_{11} ürege, azokon túl a metszet alatt, a H_9 nagyobb ürege látható. A kép balfelén alulról az első cölöpüreg a 215 számú, sorban utána a 216, 217, 222 és 223 következik. Ezzel a sorral párhuzamosan haladó cölöpsorban az első a 228, az utolsó a 224 számú cölöp. A kép jobb szélén látható négy cölöp a ház Ny-i falához tartozik. Számuk 200, 233, 234 és 235. A H_9 mellett D-ről, vele összeolvad a 224a ürege. A képen az L_1 -hez tartozó cölöpüregek közül csupán a ház ÉK-i részén fekvő négy cölöp ürege nem látszik.

2. Az L_2 lakóház romjai.

A három lakóház közül legelőbb az L_2 lakóházat tártam föl. Az ásatás rendjén megismert legfontosabb adatokat a *Dolgozatok-Travaux*

1911. évi folyamában a 186 — 187. lapon ismertettem.¹ Már ott megállapítottam, hogy ez a lakás is kettős tagozatú, négyszögletű ház volt, melynek két helyisége csupán padozatmagassági különbsége által különült el egymástól.

Az L₂ lakóház közvetlenül az L₁ lakóház mellé épült. A két ház fedelének csepegése összeért. Az L₁ K-i és az L₂ Ny-i fala közt a távolság csak másfél méter (79. kép). Az L₂ K-i oldala a 66 és 84 számú cölöpök közt 6·30 m.; ebből az alsó helyiségre 2·80 m., a felső helyiségre 3·50 m. esik. D-i oldala a 84 sz. cölöptől a 98 sz. cölöpig terjed; hossza 6·3 m. A ház ÉNy-i sarkán cölöpüreg nincs. A sarokpont helyét az É-i oldalon a 66, 72 és 65 sz. cölöpökön átmenő egyenesnek s az erre derékszögben a ház Ny-i oldalán a 98, 99 és 124 sz. cölöpökön átmenő egyenes vonalnak a helyzete állapítja meg. Ahol ez a két vonal egymást metszi, ott van a ház ÉNy-i sarkpontja. Ehez a ponthoz mérve a ház Ny-i oldala 6·65 m., É-i oldala 6·70 m. hosszú.

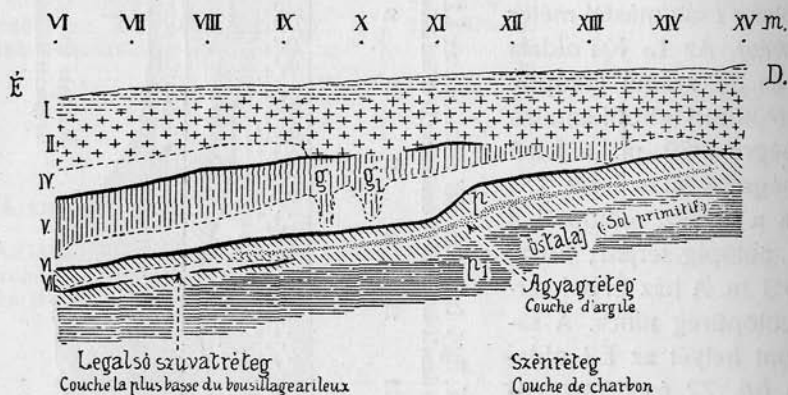
35. kép. — Fig. 35.

¹ Az épületről részletesebb leírást és alaprajzot ebben a tanulmányban azért nem közöltem, mert a ház teljes feltárását csak az 1911. év augusztus havában fejeztem be. Különbön is annak a dolgozatnak a háromszékmegei praemykenaei jellegű telepekről való általános tájékoztatás volt a célja. Mindezt a Magyar Nemzeti Múzeum 1912. évi jelentésében a 202. lapon olvasható hivatkozással kapcsolatosan tartottam szükségesnek felemlíteni.

A Ny-i oldal hosszúságából a felső tagozatra 3·65 m., az alsó tagozatra 3·0 m. esik. A ház K-i és Ny-i oldalának az É-i oldalhoz való hajlása $1-2^{\circ}$ különbséggel a derékszöveget eléggé megközelíti, a D-i és K-i oldal egymáshoz 95° os szög alatt hajlik. A ház *alaprajza* tehát a téglalap-alaktól csak kevéssé tér el. Területe: 40 □ m.

A ház K-i széle mellett, 75—85 cm. távolságra, a 71 sz. cölöptől a 82 sz. cölöpig, a határcölöpökkel váltakozó helyzetben, 7 cölöpből álló kíséző cölöpsor húzódik. Ilyen cölöpsor látható a *Kiekebusch* által a *Buch* melletti bronzkori telepen feltárt egyik lakóház alaprajzán is.¹ A kíséző cölöpök és a ház K-i széle közti keskeny folyosó a ház eresze alá beépített mellékhelyiségekül lehetett felhasználva (árnyékalja). A ház

Függőleges metszet É-D-i irányban a 16 vonalában az L₁ lakóház K-i szélén
Coupe verticale dans la direction N-S. dans la ligne 16 au bord oriental de l'habitation L₁

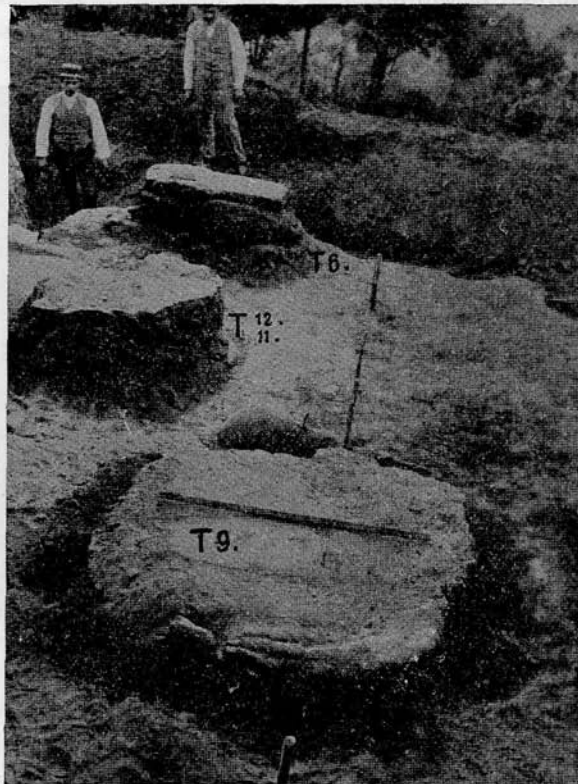

36. kép. — Fig. 36.

DK-i sarkán látható cölöpüregek helyzete arra enged következtetni, hogy az oldalfalak szögletei le voltak kerekítve. Az ágfonást megszakítás nélkül az egyik oldalról a másikra így lehet legkönnyebben átvinni. A 74 és 111 sz. cölöpök, melyek a ház belsejében a Ny-i határvonaltól 2 m. távolságra húzódó cölöpsorhoz tartoznak, épen azon a helyen fekszenek, ahol a fallal elkülönített, T₁₃ melletti kis fülkének oldalfalai végződnek. A lakás közepén az L₁ lakóház H₁₀ és H₁₁ üregeinek megfelelő cölöpüregeknek nem volt semmi nyoma. A ház területén kívül fekvő többi cölöpüreg rendeltetéséről semmit sem tudunk. A Ny-i fal mellett egész közel húzódó cölöpsornak (120, 125, 216 és 112) bizonyára a fal megerősítésében volt szerepe.

¹ A. Kiekebusch: Die Ausgrabung eines bronzzeitlichen Dorfes bei Buch. *Præhistorische Zeitschrift*. II. Bd. (1911). 374. 1.

A ház építésekor az alsó terramare elegyengetett felületére 10—15 cm. vastagságban helyenkint sárga agyagot terítettek el. Az elegyengetett felületet mindenütt vékony szénréteg borítja. A szénréteg közt vagy a szénréteg alatt van a pelyvás sárból készült, csokoládébarna színű, megrepedezett padlótapasztás, melynek vastagsága 5—10 mm. A tapasztás nivóbeli különbsége különíti el a lakóházat a magasabban fekvő D-i

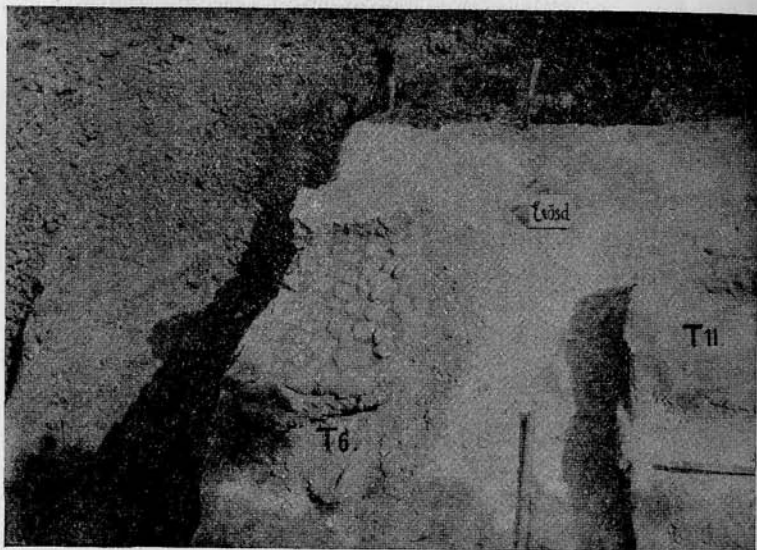

37. kép. Agyagépítmények az L₂ lakóházban D-felől.
Fig. 37. Constructions d'argile dans l'habitation L₂, vues de S.

(az alaprajzon B) és az alacsonyabban fekvő É-i (A) helyiségre. Ez utóbbinak a szintje 25 cm.-rel alacsonyabb, mint a belső helyiség padozatának a szintje. A két magasság határvonalán a t és t pontok közt a csaknem függőleges helyzetű 20 és 30 cm. széles tapasztás teljes épségben megmaradt. A két padlófelület tapasztása alul homorú, felül domború ívben olvad össze a határfelület tapasztásával. A függőleges tapasztás nyomai egyebütt is látszanak. Hogy a lakóház két tagozata fallal csak az ÉNy-i sarokban volt elválasztva, a határfelületeken eredeti

helyzetben talált tapasztások eléggé bizonyítják. Az 51. képen látható metszeten a padlóvonalnak ez a hirtelen emelkedése p betűvel van megjelölve. Az őstalap elegyengetett felületén az ennek megfelelő nagyobb emelkedés É-felé eltolva a VIII vonala alatt van.

A T_{13} tűzhelytől É-ra és D-re fekvő kemény és kétrétegű *tapasztás* egész a ház széléig mindenütt ki van égve. Vastagsága 2 cm. Alatta helyenként sokszor még 8 cm. vastagságban is szénnel vegyült fekete színű föld van, mely lassan megy át a ház földje alatti terramare rétegbe. A ház padozata alatt ez a szenes réteg kisebb vastagságban egyebütt

38. kép. Részben kibontott tűzhely az L_2 lakóházban Ny-ról.

Fig. 38. Foyer découvert en parties dans l'habitation L_2 , vu de W.

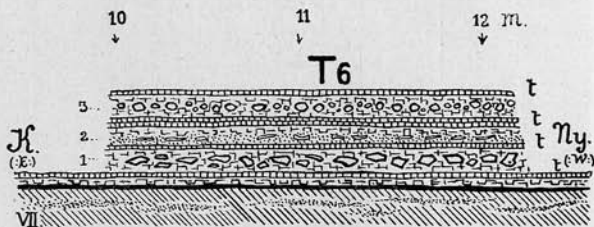
is megvan. Különösen a T_9 környékén a felső szenes réteg alatt, a terramareval váltakozva, még 5—6 újabb szenes réteget is figyelhetünk meg. Ez a körülmény arra mutat, hogy a felgyült szemetet koronként a ház földjén elterítették. A külső helyiség nyugati felében a T_6 és T_{11} között, valamint a T_{13} melletti elkülönített kis fülkében is a tapasztás összefüggő felületekben mindenütt megvan. A T_6 -tól Ny-ra a vastag szuvatréteg határán kívül tapasztás sehol sincs.

Amint a 79. képen látható alaprajz mutatja, az L_2 lakóház külső helyiségében, a ház É-i határvonalán feküdt a T_6 tűzhely (39. kép). Közte és a két helyiség választó vonala közt volt a T_{11} (40., 41., 42. kép) és még a ház fennállása idején ráépítve a T_{12} -jegyű agyagépítmény (40. kép). A belső helyiségek közepén állott a T_9 (43. kép) s az ÉNy-i

sarokban a T₁₃ tűzhely (44., 45., 46. kép). A 37. kép a D-i oldalról felvéve a T₉, T₁₁, T₁₂ és T₆ együttes helyzetét tünteti fel.

A háromszor megújított T₆ tűzhely az L₂ lakóház alsó tagozatának É-i szélén olyan helyzetben feküdt, hogy külső fele a ház eresze alá volt építve. A tűzhely alatti alsó terramare-réteg erősítésére, amint a 39. képen látható, foltonként 8–10 cm. vastag agyagréteg szolgál. E felett egy összefüggő szenesréteg, majd pedig közvetlenül a ház földjének tapasztása alatt 3 cm. vastagságú, rosszúl kiégett agyagréteg következik. A tűzhely alatti s a ház padló szintjének a folytatásában fekvő szénréteg a ház építése előtt elegendő talajnak egykori felülete. A reá hordott agyaggal a tűzhely alapját tették szilárdvá. Abból a körülményből, hogy a ház földjének tapasztása a tűzhely alatt mindenütt megvan, arra lehet következtetni, hogy a T₆ tűzhely jóval fiatalabb, mint a lakóház, mely-

hez tartozik. Meg lehet ebből állapítani azt is, hogy a lakóház külső helyiségének É-i oldalán már a ház építése idején sem volt határfal. Az ÉNy-i sarkon a sarokcölöpnek és a vastag szuvarrétegnek a teljes hiánya pedig amellet

39. kép. A 38. képen látható tűzhely keresztmetszete.

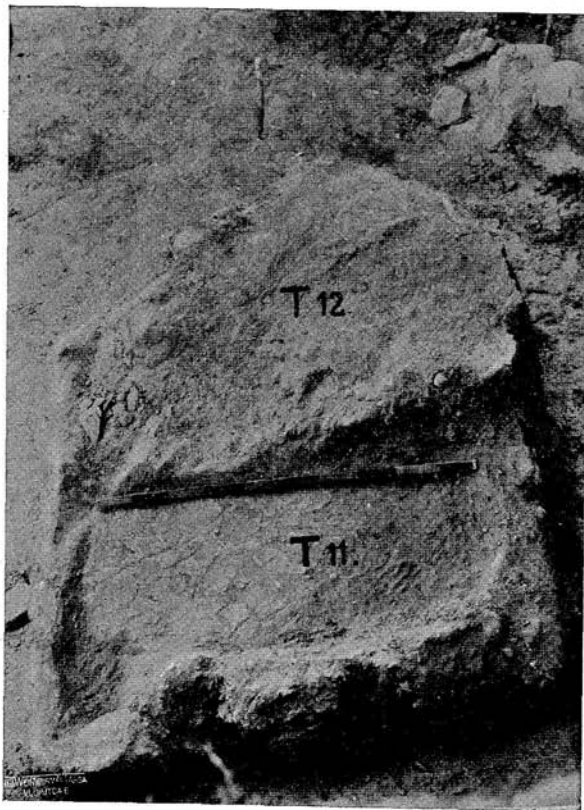
Fig. 39. Coupe perpendiculaire du foyer fig. 38.

ház Ny-i falának végső szakasza 1·80 m. hosszúságban szintén nyitott volt.

A padozat tapasztása felett a tűzhely 45 cm. magas. Háromszor volt megújítva. Az egyes megújítások felső síkját a tapasztott tűzhelyfelületek jelzik (a 39. képen t, t, t.) Az építéskor a tűzhely-testbe erősítőül a hordott agyag közé kiégett szuvardarabokat, a második megújításkor cserépdarabokat, a harmadik megújításkor 5–8 cm. átmérőjű szögletes és legömbölyített köveket tettek. A tapasztások az alattuk levő agyagréteggel egy testet alkotnak. A harmadik megújítás előtt a második rétegtapasztást másodszor is megtapasztották. A tapasztások és az agyag feltöltések vöröses-barnás színre jól ki vannak égve. A tűzhely megmaradt részének hossza 150 cm., szélessége 140 cm. Úgy látszik, hogy eredetileg négyzetalakú volt és mint a felső szuvarréteg T₁₅ tűzhelye, az oldalfelületen is meg volt tapasztva. Mostani állapotában azonban mindebből nem maradt meg semmi. A 38. képen a tűzhely D-i fala látszik a legutolsó megújítás tapasztásával és az alatta levő, egymás mellé helyezett apró kövekkel. A tűzhely É-i fele a VII szelvény lefejtésekor volt feltárva. Mellette jobbról a T₁₁ É-i széle is látszik.

A T₆ mellett, tőle 60 cm. távolságra volt elhelyezve a T₁₁-jegyű

agyagépítmény. A laza szuivatrögök leszedése után, a 79-ik és 40-ik képen látható helyzetben a T₁₁ K-i része felett előbb a T₁₂ számú megrongált szélű tűzhely tűnt elő. Felette 10—15 cm. vastagságú szuivatréteg terült el, alja pedig közvetlenül a T₁₁-en nyugodott. K-i széle alatt, a T₁₁ határvonalán kívül, hordott sárga agyag volt felhalmozva. Az L₂ lakóházhoz való tartozása tekintetében semmi kétség sem merült fel.

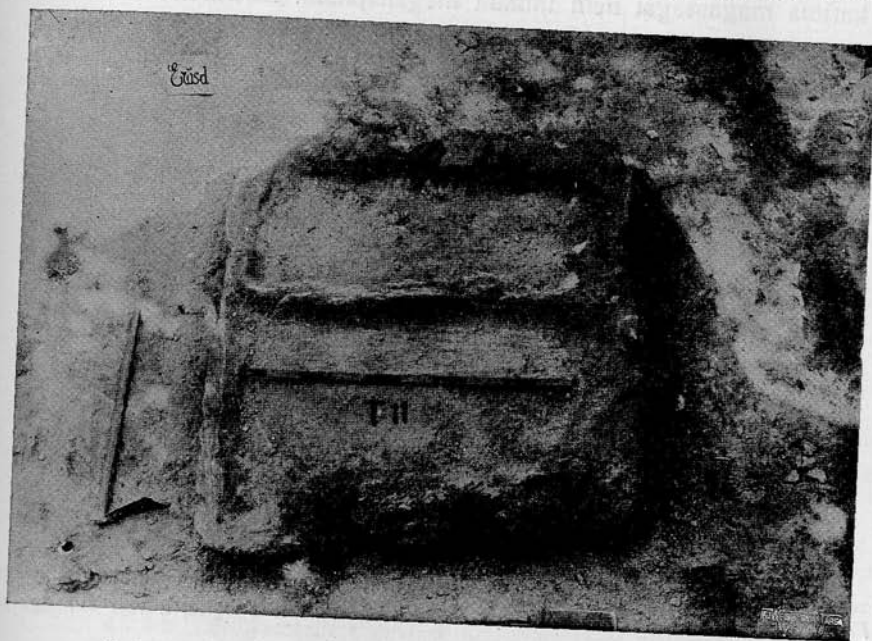
40. kép. Agyagépítmény az L₂ lakóházban, kibontás közben, felülről.

Fig. 40. Construction d'argile dans l'habitation L₂, pendant l'ouverture, vue d'en haut.

Hogy miért kellett a különben teljesen ép állapotban megmaradt T₁₁ építményt vele elföldni, egyáltalában nem tudhatjuk. Keveset ÉNy-felé lejt. A T₁₁ feletti magassága 20—30 cm. Tapasztása alatt vörösre kiégett agyagréteg következett, melybe 6—10 cm. átmérőjű, gömbölyű és szögletes kövek, továbbá vastag cserépdarabok voltak beágyazva. Szabálytalan alakú felületének terjedelme: 120×130 cm.

A T₁₁-jegyű agyagépítmény alakjáról és szerkezetéről a 41. és 42. kép ad felvilágosítást. 8—12 cm. széles párkányzatának magassága a

tapasztott padló felett 20—24 cm. Alakja téglalap, melynek hossza 140 cm., szélessége 120 cm. A középpárkány 5—6-, a szélső párkányok 8—10 cm.-re emelkednek ki az építmény felső síkjából. ÉNy-i sarkában a párkány mintegy 15 cm.-re Ny-felé kiugrik. A párkányok, a párkányok közti bemélyedő felületek, úgyszintén az oldalak is mindenütt gondosan le vannak síkárrolva. Foltonként a fehér színű meszelés nyomai is látszóttak. A 42. kép metszetéről leolvasható, hogy az agyagépítmény közvetlenül az alsó terramare borító fekete színű szenes rétegen nyugszik. A tűzhelytest alsó. része 5 cm. vastag, alig kiégett sárga agyag; 12 cm.

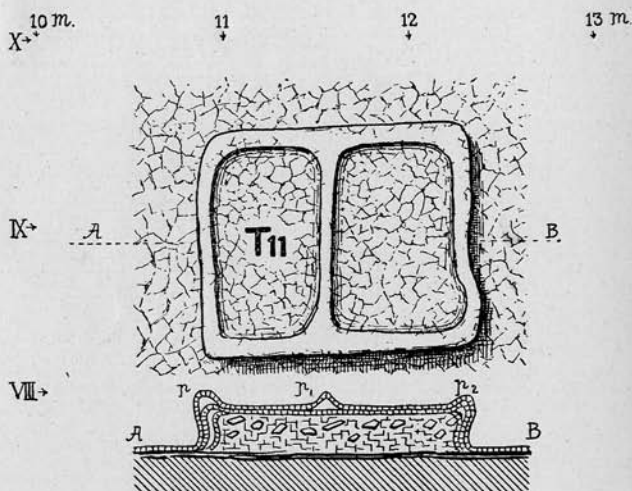
41. kép. A 40. képen látható agyagépítmény a kibontás után.
Fig. 41. La construction d'argile, visible sur fig. 40., après l'ouverture.

vastagságú felső része téglaveresre egészen ki van égve, összeálló és nagyon kemény. Cserépdarabok is vannak beléje ágyazva. Felső lapján kettős, oldalán hármastapasztás van. Az első tapasztás idején az építménynek középső párkánya (p_1) nem volt. Az oldalpárkányok is (p és p_2) kezdetben törpék voltak. A megújításkor magassága mindinkább emelkedett. Szerkezete és rendkívül kiégett állapota arra enged következtetni, hogy ennek az agyagépítménynek is tűzhelynek kellett lennie. Minthogy alatta a ház földje tapasztva nincs, korra nézve egyidős az L_2 lakóházzal.

A 41. kép felső jobb szélén, a T_{11} jobb szélével párhuzamosan, a lakóház felső és alsó helyiségének emelkedő határvonala látszik. Fol-

tonként a padló tapasztása is felismerhető. A T₁₁ D-i széle ettől a vonaltól csak 30—40 cm. távolságra van.

A felső helyiség közepe táján feküdtek a T₉ alapjának és oldalfalának romjai (37. és 43. kép). Ez az építmény köralakú. Belső tapasztott felületének átmérője 140 cm; az építmény tapasztása a ház szenes földje felett 16—18 cm. magasan fekszik. A tapasztás alatti égett agyagba szuvatrögök és összetört cserépdarabok vannak beágyazva. Körben futó, 3—4 cm. magasságú párkányzata háromszor volt megújítva (a 43. kép metszetén 1, 2, 3). Felső felületük mindenütt le volt törve és így a karima magasságát nem tudtam megállapítani. Ez különösen azért lett

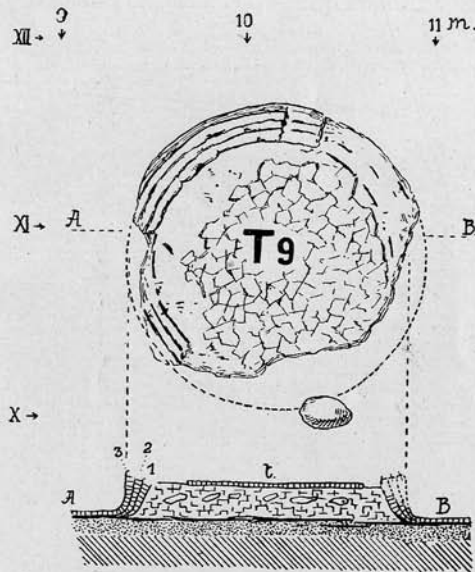
42. kép. A 41. képen látható agyagépítmény helyszínrajza és metszete.

Fig. 42. Plan de situation et coupe de la construction d'argile, à voir sur fig. 41.

volna fontos, mert annak segítségével el lehetett volna dönteni, hogy tűzhellyel vagy égető kemencével van-e dolgunk. Ilyen alakú tűzhely több nem került elő, viszont égető kemence sem volt egyik lakóházban sem. Nem is valószínű, hogy — már a tűz veszedelme miatt is, — épen a belső helyiséget használták volna fel erre a célra. Az építmény belső szerkezete is inkább tűzhelyre utal.

Ugyancsak a felső helyiségben, az ÉNy-i sarokban, egy patkóalakú, másik tűzhelyet is találtam, melynek helyzetéről, alakjáról és szerkezetéről a 79. képen látható alaprajzon kívül a 44., 45. és 46. kép nyújt felvilágosítást. Ny-i széle a ház főfalától 15 cm.-re fekszik, É-i fele hozzá van építve a felső és alsó helyiséget egymástól elválasztó, Ny—K-i irányú rövid falhoz. Hossza 140 -, szélessége 120 cm., 15 cm. magas és 10—14 cm. alapszélességű párkányzata több darabra szakadt,

de mindenik eredeti helyén feküdt. Az alatta levő tapasztástól könnyen elválik s az elváló területen, a párkány alján, hasított fa lenyomata látszik. Amint a 46. képen látható (p, p_1), a párkányok belsejében hengeres ág ürege fut körül. Ez a patkó formájára meggörbített ág adta meg a párkány szilárdságát. A tűzhely-test sem hordott agyaggal, sem kavicsal, vagy cseréppel nincs megerősítve. Közvetlenül a tapasztott padlófelületre van építve. A terramare felett és a tűzhely töredezett tapasztása között 10—12 cm. vastagságban fekete színű szenes föld és vörösrre kiégett agyag van. Részben a tapasztás alatti tűzhely-testbe is

43. kép. Égetőkemence romjainak helyszínrajza és metszete.
Fig. 43. Plan de situation et coupe des ruines d'un fourneau.

beágyazva, a tűzhely egyik sarkában, egy 12 cm. átmérőjű lapos kő, a másikban egy gömbölyű patakkő, a harmadikban pedig fenekével felfelé egy cserépfazék alja feküdt.

A T₁₃ tűzhely tüzétől a lakóház Ny-i fala, valamint tőle É-ra az 1,6 m. hosszúságú választó fal is annyira kiégett, hogy a fal szétomlása után azoknak töve eléggé épen maradhatott ránk (44., 45. kép). A fal belső felülete a ház padlójáról a fal tövére homorú ívben átmenőleg kétszeres réteggel van megtapasztva s élénk téglavörösre ki van égve. A padlónak a falra felmenő hajlott tapasztása a 44. képen jól látható.

A ház falának a belső tapasztás alatti téglaveres színe kifelé fokozatosan vöröses-sárga színbe, majd legkívül az őstalaj agyagjával egyező,

sárgásszürke színbe megy át. A felhasznált agyag mindenütt pelyvával kevert. Erősítőül régi épület romjaiból idehordott szuvartrögöket is használtak föl. A 79. képen a ház falának külső részében s, s betűvel megjelölt, két ily szuvartrög eredeti helyzetben van feltüntetve. A 46. képen az A) alatti metszeten, a 124 sz. cölöpüreg mellett, egy másik szuvartrög látszik (s). A fal vastagsága és leírt szerkezete amellet bizonyít, hogy ez a határfal vert földből volt építve.

44. kép. A T₁₃ tűzhely és környéke az L₂ lakóházban É—K-ről.
Fig. 44. Le foyer T₁₃ et son entourage dans l'habitation L₂, vu de N—E.

A 99 számú cölöpüregnek a lakás belseje felé eső felületére 25 cm. magasságig a falnak kétszeres tapasztása közvetlenül rásimul és közbe ágfonás lenyomata nincsen. Különbön ágfenyomatos szuvardarabokat a fal tövében egyebütt sem találtunk. A fal külső felületének erősítésére szolgálhattak a 120, 125, 116, esetleg 112 sz. cölöpök. A 125 sz. cölöpüreg meg volt újítva (az 50. képen II.). Előbb három hasábú vastagabb oszlop volt benne, később körskörül szuvartrögökkel megerősítve egy 25 cm. átmérőjű hengeres oszlopot helyeztek bele. A képen a háromhasábú oszlop *a*-val, a hengeres *b*-vel van megjelölve. Hogy milyen magasságig emelkedett ez a sárból vert fal és milyen magasságban kezdődött a „kertág“-fal, nem volt megállapítható. Lehet-

séges az is, hogy a 124 sz. cölöptől a 98 sz. cölöpig, 3,6 m. hosszúságban, a ház Ny-i fala egészen a fedél magasságáig sárból volt készítve. Ezt az építésmódot indokoltá tette a T₁₃ tűzhelynek a falhoz való közelsége. A Ny-i főfal és a T₁₃ tűzhely közt, úgy mint az L₁

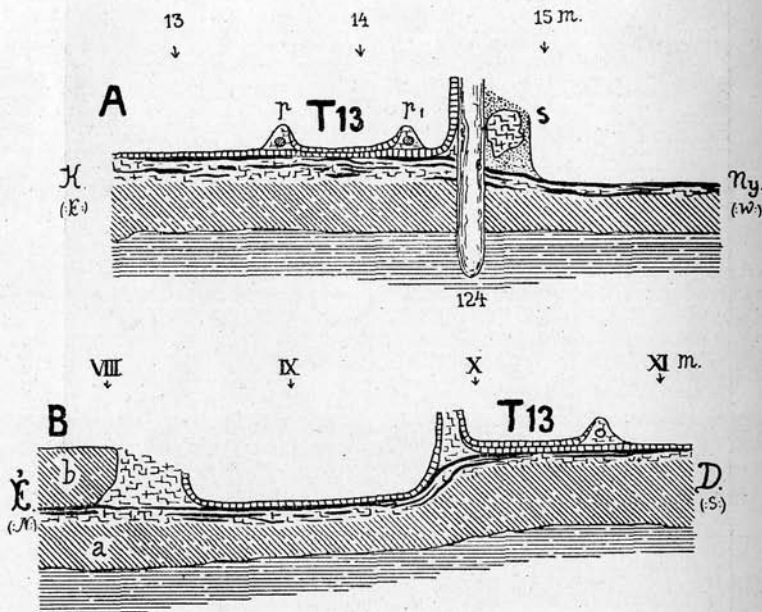
45. kép. A 44. képen látható tűzhely és környéke É-ről.
Fig. 45. Le foyer de fig. 44. et son entourage. Vu de N.

lakóházban a T₄₀ mellett, a tűzhely tüze ellen védő, külön épített falnak nincs semmi nyoma, de annak felépítésére nem volt hely sem.

A Ny-i fal alatt vékony szenes réteg terül el, mely összeesik a ház építéskor elegyengetett talaj felületével. Fekete színe a házon kívül is mindenütt felismerhető. A faltól Ny-ra az L₁ és L₂ közti területen is meg van a ház fennállása idején a házból kihordott hulladék elterfett

rétege, mely 25—30 cm. vastagságú s felül a vékony szuvatréteggel, alul az alsó terramarának a ház építésekor elegyengetett felületével érintkezik.

A T₁₃-tól északra eső 1·60×1·40 □ m. terjedelmű kis fülke három oldalról, 15—20 cm. vastagságú fallal volt körülvéve. A fal tövének romjai 4—6 cm. magasságig a 79. számú képen kitüntetett helyzetben mindenütt megvoltak. A fal anyaga téglaveres színre jól kiégett agyag. A 46. képen a B) alatti metszeten is látható, hogy a fülkének tapasztott földje alacsonyabb, mint a T₁₃ környéke és így a lakóház alsó tagoza-

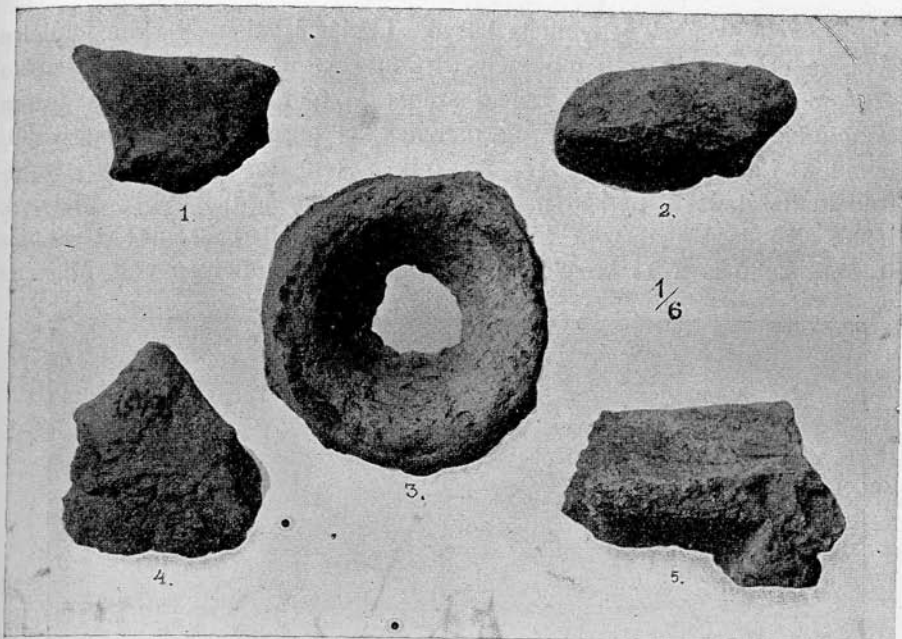

46. kép. A 44. és 45. képen látható tűzhely metszetei.

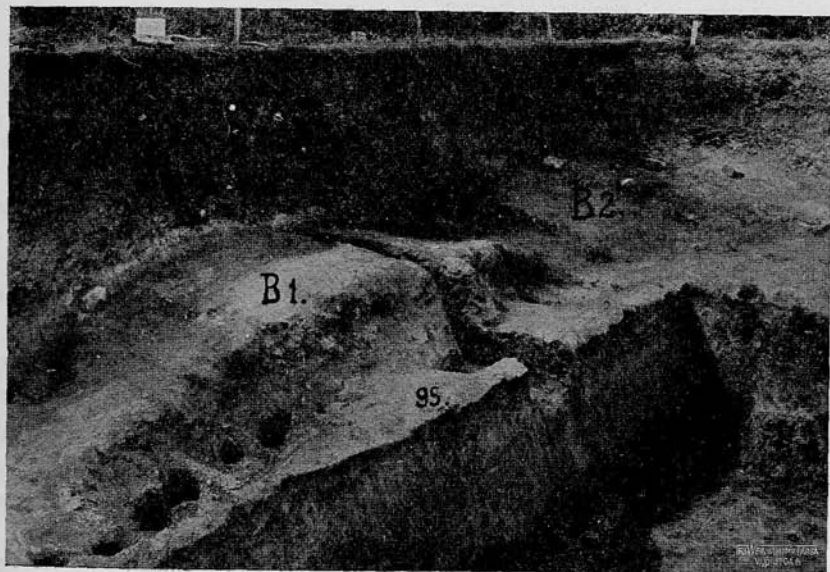
Fig. 46. Coupes du foyer visible sur fig. 44. et 45.

tához tartozik. Nyitott oldala is arra néz. A fülke É-i fala mellé, a nyitott ereszt szélén, hulladékból 25—30 cm. magasságú töltés volt rakva (a képen b).

Az L₂ területén talált alakított szuvatrögök közül a 47. képen az 1. és 2. szám alattiak a lakóház É-i szélén a T₆ tűzhely környékén másodlagos fekvőhelyen feküdtek. Az 1. számú minden oldalról lesimított felületű. Felül, jobbról és balról egy-egy szarvalakú nyúlványa van. Alsó része letörött. Magassága 11 cm. A 2. számúnak jobb felé van nyúlványa, bal felé le van gömbölyítve. Leltári számuk: 1820 és 1820a. A kép közepén látható agyagkorongot az L₂ DNy-i sarkában, a 97 számú cölöpüreg mellett, a tapasztott padló-felületen találtam. Alsó

47. kép. Szuvatrögök az L₂ lakóház romjaiból.
 Fig. 47. Mottes de bousillage des ruines de l'habitation L₂.

48. kép. Az L₂ lakóház D-i falának cölöpüregei és a ház melletti két szemétdomb
 (B₁ és B₂) É-K-ről.
 Fig. 48. Les creux de pilotis du mur du Sud de l'habitation L₂ et les deux tas de
 fumier près de la maison (B₁ et B₂), vues de N-E.

lapján vékony ágak lenyomata látszik. Lapjával valamely síma felületre volt rá erősítve. Középen bemélyedő kúpalakú üregének felső átmérője 20 cm., magassága 8 cm. Leltári száma 2479. Felfelé hegyes szögben végződik a 4. számú szuutrög, melynek két vége és alja letört, egyebütt simított. Leltári száma: 1547. Az 5-ik számú szuutrög egy háromoldalú hasábalakú párkánynak 16 cm. hosszúságú darabja, melynek síma alsó lapján deszka lenyomata látszik. Leltári száma: 1542. Ez utóbbi kettő is a T₆ közelében, másodlagos fekvőhelyen volt. Mind az

49. kép. Az őstalajba bemélyedő szemétdödör az L₂ D-i szélén É–K-ről.
Fig. 49. Le tas fumier s'enfonçant dans la terre primitive au bord du S de L₂.
Vu de N–E.

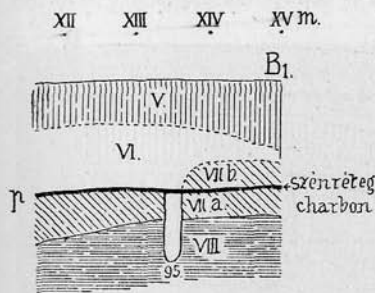
5 drb. szuutrög anyaga pelyvával kevert; a 3. és 5. számú vörösre jól ki van égve, a másik három csak alig.

A ház határvonalán kívül, a házból kihányt szemétből kialakult dombocskákat több helyen eredeti helyzetben találtam meg. A 48. képen a ház D-i fala mellett, a 10 és 13 vonala közti területről, egy ilyen szemétdombot mutatok be (B₁).¹ A lemetszett oldalfelület a ház alatti alsó terramare. A metszet felső vonalán túl a D-i határfal cölöpei sora-

¹ A Buch melletti bronzkori ház körül szintén voltak szemétdödrök. Az egyik gödör a ház háta megett, a másik — ott is — egyik sarkánál volt. [*Praehistorische Zeitschrift* II. Bd. (1910.) 374. l.]. A *grossgartachi* házaknál a szemétdödör a ház belsejében volt. A. Schliz: *Das steinzeitliche Dorf Grossgartach*. Stuttgart, 1901. Fig. 6., 7.

koznak egymás után. A 45 cm.-re kiemelkedő hosszúkás dombocskát, rétegeinek megismerése céljából, középvonalában átmetszettem. A képen látható ezen metszet mellett van a 95 számú cölöpüreg. Ugyanílyen domb fekszik a ház DNy-i sarka mellett is (B₂). Mindkettőnek úgy a felső, mint az alsó felülete fekete színű szenes réteggel érintkezik. Lejtése épen a szenes rétegek határán történt. Az 50. kép I. számú metszetén a szemétdomb anyaga VIIb.-vel van megjelölve, az alatt

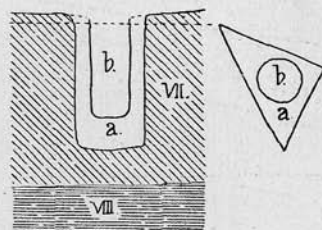
I. Az L2 lakóház D-i szélén
Le bord du Sud de l'habitation L2

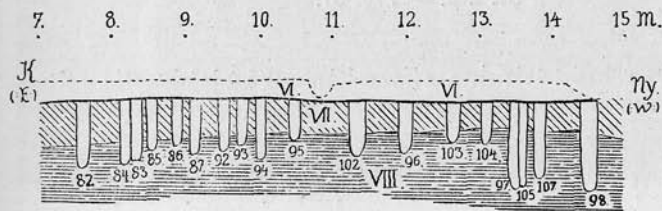
II. A 125.sz. cölöpüreg szerkezete
Construction du creux de pilotis N° 125

A. Hosszmetszet
Coupe longitudinale

B. Kereszmetszet
Coupe perpendiculaire

III. Függőleges metszet K-Ny-i irányban a XIII és XIV közt L2 lakóház D-i szélén
Coupe verticale dans la direction E.-W. au bord du Sud de l'habitation L2 entre XIII et XIV

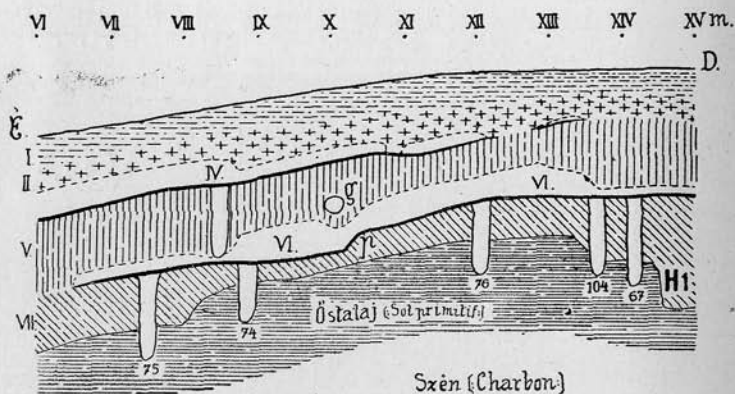

50. kép. — Fig. 50.

levő VIIa. az alsó terramare alsó szintjéhez tartozik. Látszik ebből az is, hogy a szemétdomb alatti szenes réteg felülete összeesik a ház padlójának a szintjével. A metszet a 95 számú cölöpüreg helyzetéről is felvilágosít. A szemétdombok lehordása után kitűnt, hogy a ház DNy-i és DK-i sarkánál szabálytalan alakú gödrök voltak. A 79. és 70. számú képen közölt alaprajzon H₂, H₃, H₁ és H₄. Közülük a legmélyebb a lakóház padlóvonalá alatt 1.5 m.-ig, az őstalajba is be volt mélyítve. A DK-i sarkon először a kör alakú H₂ volt kiásva, mikor ez megtelt, DNy-felé kissé eltolva, újból kiásták, de a H₂ höz képest kisebb mélységre. A DNy-i sarkon előbb a szintén mélyebb H₁-et, azután pedig

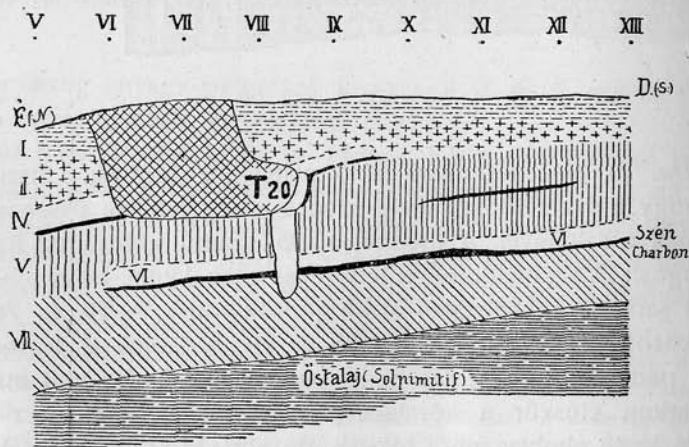
H₄-et ásták ki. A 49. képen a H₁ üregének É-i fele látszik a kifejtés után. D-i fele még nincs kiásva. A cölöpüregek számokkal vannak megjelölve. Hogy a legelőbb kiásott H₂ és H₁ gödröknek eredetileg mi volt a rendeltetése, ez idő szerint nem tudjuk. Megértésükhöz a telep felső részén nagyobb számban található ilyen gödrök feltárása fog adatokat szolgáltatni. Az L₂ fennállása idején a régít megújítva, úgy látszik,

Függőleges metszet É-D-i irányban a 13 vonalában az L₂ lakóházon át
Coupe verticale dans la direction N-S dans la ligne 13 à travers l'habitation L₂

51. kép. — Fig. 51.

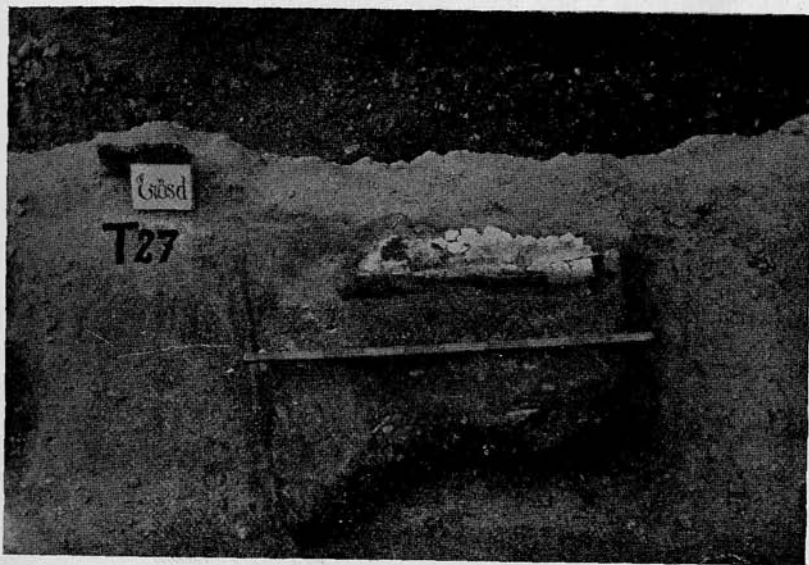
Függőleges metszet É-D-i irányban a 7 vonalában az L₂ lakóház N-i szélén
Coupe verticale dans la direction N-S dans la ligne 7 au bord oriental de l'habitation L₂

52. kép. — Fig. 52.

szemétdödrnek használták. Mikor a megújított gödrök megteltek, halmokban továbbra is azokra a helyekre rakták a szemetet. Így származtak a szeméthalmok (B₁ és B₂).

A cölöpüregek szerkezetéről, méretéről és egyéb viszonyairól, az előadottakon kívül, szükségesnek tartom még megemlíteni, hogy ennél a lakóháznál a felhasznált cölöpök vastagsága kisebb, mint az L₁ lakóháznál. Átlagos vastagságuk 20—30 cm.; a ház padlója alatti mélységük 100—130 cm. A legtöbb az őstalajba mélyed bele. Leginkább a D-i oldalon feltűnő nagyszámban vannak a hasított karók. Azért vannak sűrűn egymás mellett, hogy nagyobb számukkal a fal erejét fokozzák. A D-i fal cölöpüregeinek a VI. és VII. réteghez, valamint az őstalaj-

53. kép. Agyagépítmény az L₃ lakóházban. D—K-ről.
Fig. 53. Construction d'argile dans l'habitation L₃, vue de S—E.

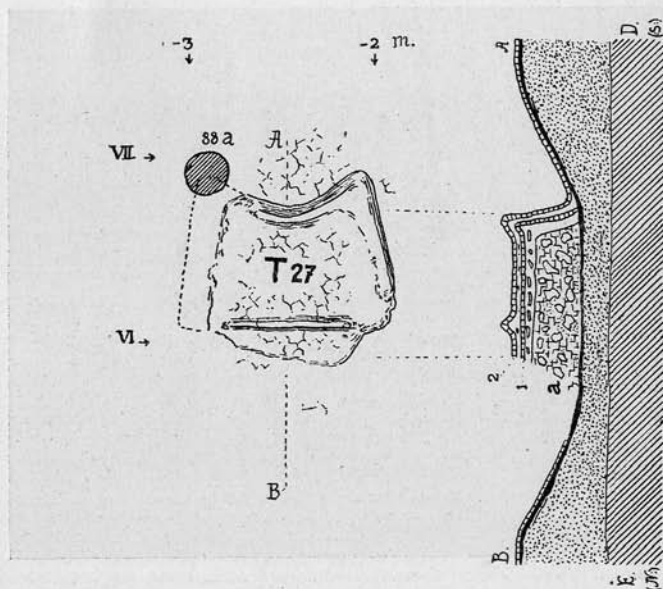
hoz való viszonyát az 50. képen a III. alatti metszeten mutatom be. Legmélyebb és legvastagabb közöttük a 98 számú DNY-i sarokoszlop. Ugyanilyen módon vannak feltüntetve az 51. képen látható metszeten a 13 vonalába eső cölöpök is.

3. Az L₃ lakóház romjai.

Az L₂ lakóház K-i határvonalától az L₃ Ny-i széléig, az alsó szuvatréteg nivójában, 8 m. széles területen csupán az L₂ és L₃-hoz tartozó vékony szuvatréteg egyes széthullott rögzeit találtuk. Az alsó és középső terramare közti szenes földdel borított ezen elegyengetett felületnek

nehány kisebb szemétdomb és a 79. képen megjelölt helyeken az alsó szuvatréteg nivójáig felérő cölöpüregek adnak némi tagoltságot. A cölöpüregek legtöbbje sorban következnek egymás után. Egyéb jelenség hiányában rendeltetésük felől tájékozódva nem vagyunk.

Az L₃ lakóház vastag szuvatrétegének É-i fele még az ásátások előtti időben több helyen meg volt rongálva. Oldalról bevált üregeken át a szuvatréteg rendjét megzavarták. Ez lehet az oka annak is, hogy a T₂₇ agyagépítménynek legnagyobb része hiányzik. A VII vonalán túl ilyen betúrások nem fordultak elő. Ennél a lakóháznál az ÉK-i sarok cölöpüregét nem találtuk meg. Helyét akár a vastag szuvatréteg É-i és K-i szélének találkozási pontjával, akár pedig az É-i és K-i cölöpsor

54. kép. Az 53. képen látható agyagépítmény helyszínrajza és metszete.
Fig. 54. Plan de situation et coupe de la construction d'argile de fig. 53.

vonalának metsző pontja segítségével határozhatjuk meg. A DK-i sarokpontot a 168 számú, a DNy-i-t a 164 és 187, továbbá a 163 és 182 számú cölöpüregek közti rombusz-alakú terület középpontja s végül az ÉNy-i sarokpontot a 30 sz. cölögüreg jelöli meg. Az ilyen módon meghatározott pontokhoz mérve a lakóház É-i oldala 6·5-, a K-i 6·5-, a D-i 6·4-, a Ny-i 6·9 m. hosszúságú. A K-i és Ny-i oldal egymással párhuzamos s a D-i oldal mindkettővel derékszöveget zár be. Az É-i oldal a K-val tompaszöveget, a Ny-val hegyes szöveget alkot. A derékszögtől való eltérés azonban itt is csak 5°.

Padlója magasságát tekintve ez a lakóház is kettős tagozatú volt.

A lakás D-i fala 25—30 cm.-rel feküdt magasabban, mint az É-i. A választó vonal a D-i határvonallal pontosan párhuzamos. A felső helyiség (a 79. számú alaprajzon *B*) K-en és Ny-on 3·8 m. széles, az alsóhelyiség (*A*) K-en 2·7 m., Ny-on 3·1 m. széles. A ház beépített alapterülete 43·4 □ m.

A ház K-i szélén látható határcölöpökkel párhuzamosan, a lakóház belsejében a K-i faltól 50—60 cm. távolságra, egy másik cölöpsor is húzódik (79. kép). Köztük a 178 számú cölöp csak akkor tűnt elő, amikor az ott fekvő tűzhely tapasztását fölszedtük. A 132 sz. cölöpüreg felett a T₂₈-jegyű kemencének hátulsó fala volt elhelyezve. A 176 és 173 számú ikercölöpök is csak közvetlenül a tapasztás alatt tűntek elő. Mindebből azt a tényt állapítottam meg, hogy ez a párhuzamos cölöpsor a ház összeomlása alkalmával már nem volt a lakóház alkotó része. Talán éppen a T₂₈ kemence építése alkalmával a lakás alapterületét K-felé

55. kép. Agyagépítmény az L₃ lakóházban, kibontás közben, felülről.

Fig. 55. Construction d'argile dans l'habitation L₃, pendant l'ouverture, vue d'en haut.

kibővítették s a belső cölöpöket megsemmisítve az új cölöpsort 50—60 cm.-rel távolabb verték fel. Valószínűbb azonban, hogy már az első építés alkalmával meg volt mindkét cölöpsor, úgy mint az L₂-nél is, és a megújításkor csupán a kertág-falat helyezték át a belső cölöpsorról a külsőre.

A lakás belsejében található többi cölöpüregek közül a lakás felső és alsó tagozatát elválasztó vonallal párhuzamosan, sorban haladó 131, 88, 88a és 143 számúak a K-i határon fekvő 86 számú cölöpüreghez

csatlakoznak. Ennél a lakóháznál, ha a külső és belső helyiség fallal volt elválasztva, a választófal csakis erre a cölöpsorra lehetett ráerősítve.

A Ny-i oldal közepén a szuvatréteg szélének nagyobb kiugrása és az ott nagyobb számban található cölöpüregek alapján feltételezhetjük, hogy a 183 és 184 sz. cölöpüregektől Ny-ra a lakóház oldalához valamely mellékhelyiség volt építve, melynek DNy-i sarkán a 185 vagy 151, ÉNy-i sarkán a 186 vagy 145 számú cölöpök állottak. A ház Ny-i szélén fekvő határcölöpökről megemlítené az a rendszeresség is, hogy a 86, 184, 183 és 182 sz. cölöpök az őstalajba is behatoltak, a közben fekvő 158, 156 és 152 számú cölöpök alsó vége pedig az őstalajt nem éri el. A cölöpüregek közt a legtöbb az őstalajba 40—50 cm. re

56. kép. Az 55. képen látható agyagépítmény a kibontás után.

Fig. 56. La construction d'argile, visible sur fig. 55.; apres l'ouverture.

mélyed bele. Van olyan is, melynek őstalaj alatti mélysége a 90 cm.-t is eléri (185). A lakóház É-i szélén a 36 számú üreg átmérője az alsó terramareban 50 cm., az őstalajban csak 30 cm. volt. Az őstalaj alatti mélység 25 cm. Közvetlenül az alsó szuvatréteg alatt áthaladt rajta keresztül egy 140 cm. hosszúságú vízszintes üreg is (az alaprajzon: Z).

Az őstalajba is behatoló cölöpüregek helyzetéről a 70. és 73. kép nyújt felvilágosítást. A 73. képen a lakóház alatti őstalaj felülete Ny-felől van felvéve. (A kép alján látható 182 és 183 számú cölöpök száma fel van cserélve). A H₆ ürege előtti két cölöp az őstalajba alig mélyed be. A H₇ melletti sötét folt a 166 számú cölöpüreg. Azon innen a D-i

határ cölöpei közül még a 179 számú is látszik. A H_6 mögött a K-i határon fekvő belső cölöpsor üregei tűnnek fel. A 70. képen látható az is, hogy a 79. képen szaggatott vonalakkal megjelölt H_5 , H_6 , H_7 , H_8 és H_{10} üregek az őstalajba is behatolnak. A H_5 és H_6 üregek szerkezetéről és az alsó szuvatréteghez való viszonyáról a 69. kép nyújt felvilágosítást. Mindkettő az alsó terramare középmagasságában tűnt elő, abban a szénréteggel borított nivóban, mely a legalsó szuvatréteg felületével egybeesik. Az L_2 lakóházhoz tehát egyik sem tartozik. Ugyanilyen értékű a H_8 is (a 78. képen az A metszet és a 68. kép). A H_{10} az összes eddigi földalatti üregek közt a legmélyebbre hatol (68. kép).

57. kép. Az 55. és 56. képen látható agyagépítmény oldalról. É—Ny-felől.
Fig. 57. La construcion (fig. 55. et 56.) vue de côté. De N—W.

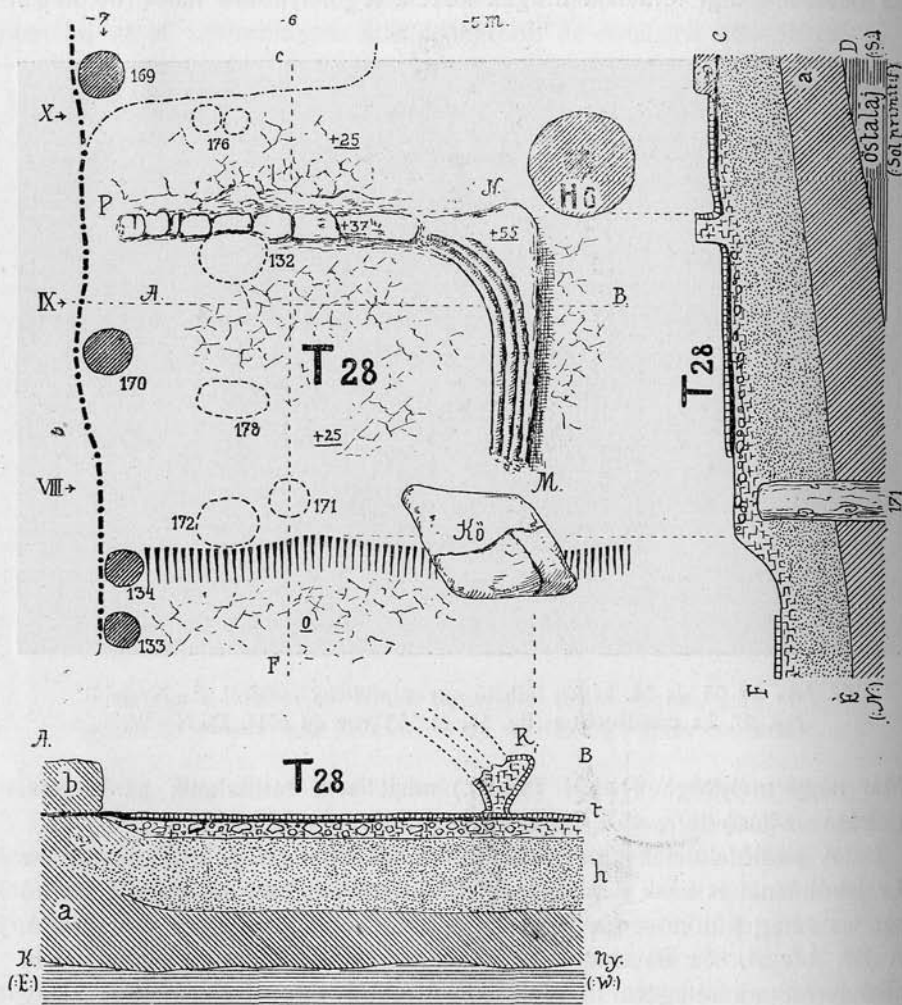
Már nagy mélysége (185 + 75 cm.) miatt sem tartozhatik az L_3 -hoz. Leírása az alsó terramare leírása rendjén fog következni.

A padlófelületek tapasztása többé-kevésbé kiégett állapotban az L_3 lakóháznál is csak a tűzhelyek körül maradt meg. A padlót borító szenes réteg különösen a felső tagozatban volt tekintélyes vastagságú. A 78. kép A) és B) alatti s a 66. kép metszete szerint a lakóház alatti alsó terramare rétege 15 cm. vastagságban több helyen agyagréteg van elterítve. Mind a két tagozatban a padló felülete É-felé lejt. A D-i helyiségben a IX és XI vonala közt egy nagyobb területen a padló felülete Ny-i irányú lejtősödést is mutat (66. kép). A ház alatti alsó ter-

ramare réteg legvastagabb É-on: 120—140 cm., D-felé fokozatosan vékonyodik (78. kép B). A ház D-i határán 70—90 cm. (67. kép).

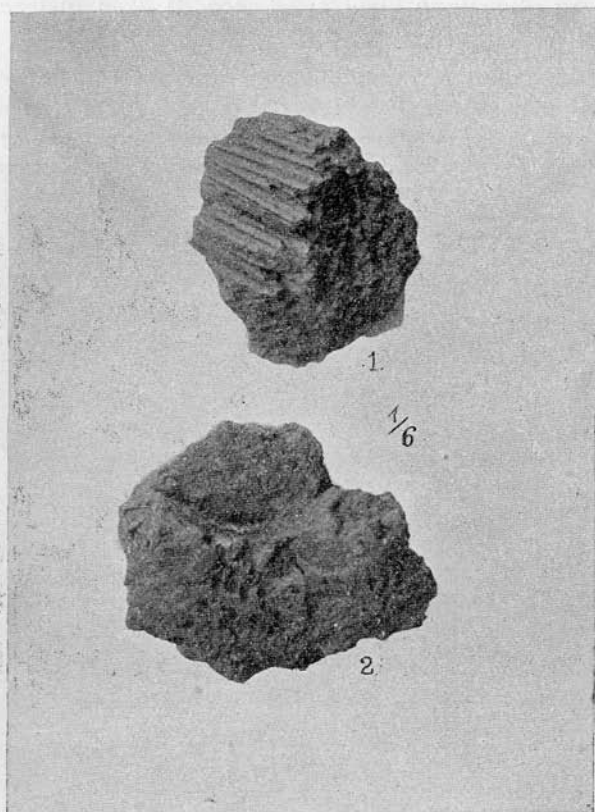
Az L_3 lakóház alsó tagozatához (79. kép) az L_2 -ben fekvő T_{11} -hez hasonló agyagépítmény, a T_{27} (53.—54. kép), a felső tagozathoz pedig a T_{29} jegyű tűzhely és a T_{28} jegyű kemence tartozik (55., 56., 57. és 58. kép).

A T_{27} tűzhely helyzetére nézve is egyezik a T_{11} tűzhellyel. Mindkettő a választó vonalhoz közel feküdt, a ház É—D-i középvonalától kissé Ny-ra eltolva. Az 54. kép metszete szerint ez a tűzhely be volt

58. kép. Az 55., 56. és 57. képen látható agyagépítmény helyszínrajza és metszetei.
Fig. 58. Plan de situation et coupes de la construction d'argile vue sur fig. 55., 56. et 57.

mélyítve. Az alsó terramare borító agyagréteg a tűzhely alatt csak 15 cm., egyebütt 50 cm. vastagságú. Az építés idejében a tűzhely felső felülete és a padló felülete egy szintben volt. A tűzhely körüli bemélyedés átmérője 2-20 m. A D-felőli oldalon, a padló felületét borító szénréteg felett a tűzhely oldalával összefüggő tapasztás is megmaradt. A tűzhelytest feketére kiégett agyag, melybe erősítőül szuvatrögök is vannak belerakva (az 54. kép metszetén a). A tűzhely testétől elkülönül

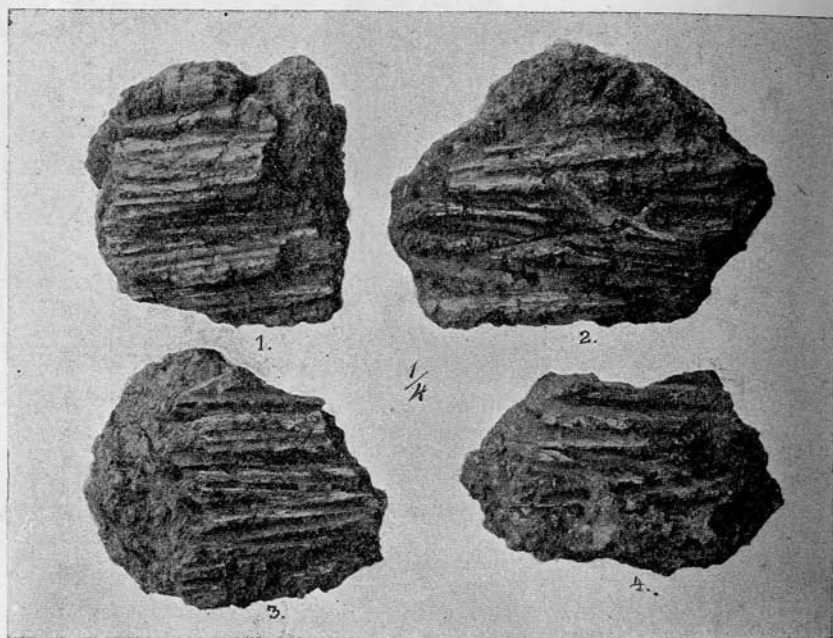
59. kép. Szuvatrögök az L₃ lakóház romjaiból.
Fig. 59. Mottes de bousillage des ruines de l'habitation L₃.

a 3—4 cm. vastagságú, jól kiégett agyagburkolat, melyben már cserépdarabok is vannak. A burkolat felületét felül is, oldalt is tapasztás, a tapasztást pedig vékony lemezekben lehámló fehér színű meszelés fedi. Ezt az alsó tapasztást borító második tapasztás és az alatta levő vékony feltöltés ugyanilyen szerkezetű. A középső párkány mellett a meszelés nyomai az 53. képen is látszanak. A középső párkány 6 cm.-re, az oldal-párkány 4 cm.-re emelkedik ki a tűzhely síkjából. Az építés alkal-

mával középső párkánya ennek sem volt. A tűzhely kiegészített hossza a középső párkány vonalában 120 cm. A középső párkánytól D-felé eső megmaradt tűzhelyrész szélessége, az *A—B* vonalon keresztül, 60 cm. A hiányzó É-i rész sem lehetett a meglevőnél nagyobb terjedelmű. A tűzhely egész magassága 40 cm.

A T_{29} tűzhely nagyon meg volt rongálva. Az agyagfeltöltés és a tapasztás is több helyen fel volt forgatva. Terjedelme 140×130 cm. Helyzetéről az alaprajzon kívül a 78. kép *A*) alatti metszete és 69. sz. képek adnak felvilágosítást.

Az eddig feltárt agyagépítmények közt az L_3 lakóház felső tagozatában a K-i határfal mellett fekvő T_{28} az egyedüli, melynek tűzhely

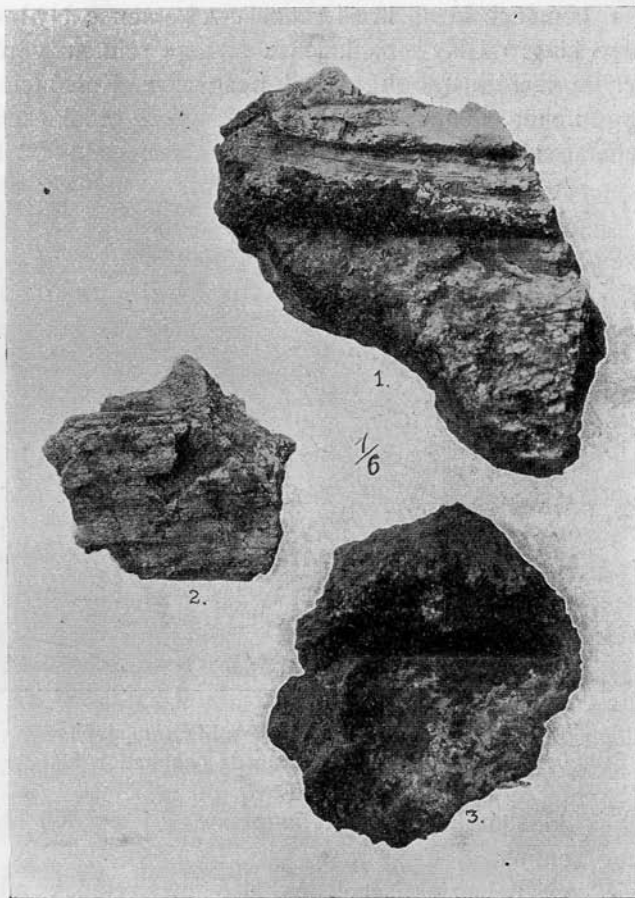

60. kép. Szuvartrögök az L_3 lakóház romjaiból.
Fig. 60. Mottes de bousillage des ruines de l'habitation L_3 .

lapja fölé félgömbalakú boltozat volt építve. A szuvarréteg lazán álló darabjainak szétszedése után legelőbb a kemence DNy-i sarka, azután a boltozatok mozaikszerűen egymás mellé illeszkedő darabjai (55. kép), majd pedig a boltozat darabok felszedése után a kemence tapasztott fenéke tűnt elő (56. kép). A 3—4 cm. vastagságú, vörösre erősen kiégett boltozat darabkái annyira össze voltak törve és anyaguk annyira porhanyó volt, hogy összeállításukra még gondolni sem lehetett. Belső szerkezetükből annyit meg tudtunk állapítani, hogy 1—2 cm. vastagságú

ágakra még vékonyabb vesszők voltak ráfonva olyan formán, mint a hogy a csigolya-kasokat szokták megfogni. A boltozat ágfonásának alaprészét képező, ívben hajló vízszintes ágak hengeres lenyomatai a kemence Ny-i szélének és a DNy-i padkának belső felületén, — amint az az 55. és 56. sz. képeken látható — egymás fölé lépcsőzetesen sorakoznak.

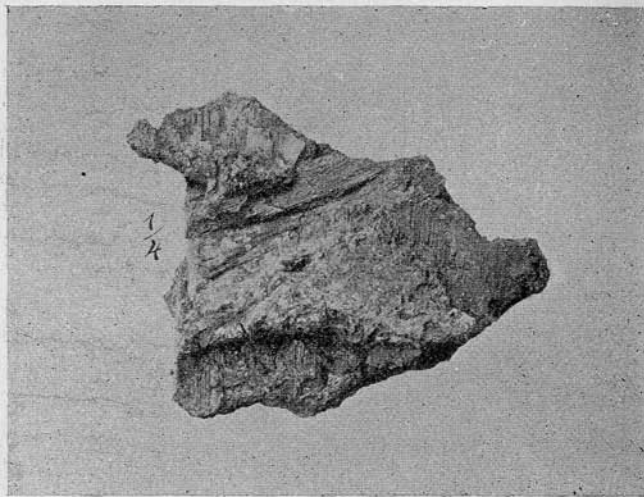
A kemence-boltozat hátulsó részének alapját képező 14 cm. széles

61. kép. Szuvatrögök az L₃ lakóház romjaiból.
Fig. 61. Mottes de bousillage des ruines de l'habitation L₃.

agyagfal darabjai, keresztirányban összetörve, de eredeti helyzetben feküdtek. A megmaradt fal magassága a kemence feneke felett 12 cm. Ebben a magasságban a vesszőfonás még nem kezdődött meg s így maradványai az 56. képen a 132 számú cölöpüreg mellett nem látszanak.

A kemence szerkezete az 58. képen összeállított helyszínrajzon s az ugyanott látható K—Ny-i és É—D-i metszeten szemlélhető. Az alsó terramare ezen a területen 40 cm. vastag agyagréteggel van feltöltve. Az agyagfeltöltés és a kemence fenekének tapasztása közti vörösre jól kiégett, 10 cm. vastagságú agyagrétegben, úgy mint a tűzhelyeknél, szuvatrögök és kavicsdarabok vannak beágyazva. A kemence földje egy nivóban fekszik a ház tapasztott padlójának felületével. Égett földfoltok a kemence körül itt is vannak. A kemence Ny-i oldalfalának és 30 cm.-re kiugró DNy-i padkájának anyaga szintén vörösre kiégett agyag, melybe cserépdarabok vannak beágyazva. Külső felülete és felső lapja vastagon meg van tapasztva. Az 57. képen oldalnézetben a Ny-i oldalfal lehámlott tapasztása és a felfelé kiszélesedő 30 cm. magas

62. kép. Szuvatrög az L₃ lakóház romjaiból.
Fig. 62. Motte de bousillage de l'habitation L₃.

padka élének kihajlása látható. A kemence É-i és K-i részéből nem maradt meg semmi.

Az 58. kép helyszínrajzának és alsó metszetének adatai szerint, ha feltesszük, hogy a kemence éppen a K-i határfal mellé volt építve, a kemence négyszögű alapjának hosszát 180—200 cm.-re, szélességét 100—120 cm.-re tehetjük. A beboltozott kemenceüreg vízszintes irányú méreteire nézve elegendő adatunk nincs.¹ A boltozat Ny-i részének

¹ Leírásból ismerem a *seskloni* egyik ház thalamoszában a hátsó falhoz hozzáépített tűzhely melletti boltozatos kemencét. Ennek megmaradt részeiből *Tsounta* a kemence belső üregének átmérőjét 75 cm.-re teszi. (Chrétos *Tsounta*: *Proistorikai Akropoleis Diméniou kai Sesklou*. En Athenais, 1908. 91. lap, 18. kép.)

megmaradt ivhajlásából a kemence belső üregének legnagyobb magasságát 50—60 cm.-re lehet számítani. A kemence eleje mindenesetre É-felől volt. A D-i oldalon megmaradt agyagfal (az 58. képen P—N) felső szintje 12 cm.-rel magasabb, mint a kemence fenekének tapasztása. Ha itt lett volna a kemence nyílása, a nyílás helyén az agyagfal felülete egy szintben kellene legyen a kemence fenekének tapasztásával. A mint említettem, ha a lakóház két helyiségét egymástól fal választotta el, ez a választó fal nem az alacsonyabb, és magasabb padló felület határvonalában, hanem attól É-felé a 89, 131, 88, 88a, 143 és 86 számú cölöpök vonalában volt építve. Így a kemence nyílása és a választó fal közt legalább egy méter széles szabadhely volt. A kemence ÉNY-i sarkánál egy nagy méretű lapos kő feküdt (58. és 55. kép), melynek abban a helyzetben, a mint találtuk, a kemence szerkezetével összefüggése nem volt.²

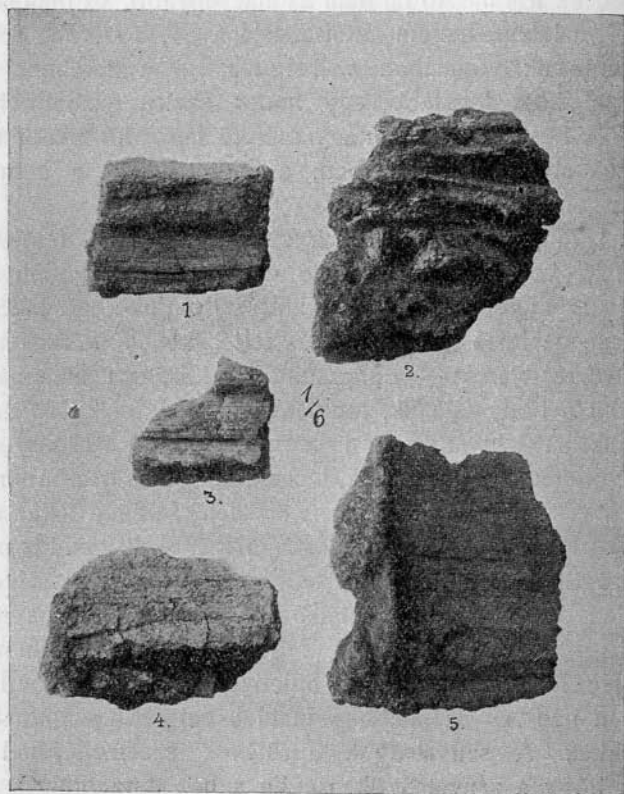
Az L₃ lakóház szuvatrögeit, a szuvatréteg felső felületén látható jelenségek feljegyzése után, abból a célból, hogy rendeltetésük felől fekvésükből és egymáshoz viszonyított helyzetükből a lakóház oldalfalainak, esetleges felső padlásának és fedézetének szerkezetére vonatkozólag következtetéseket vonhassunk, a kibontás alkalmával olyan rendben, mint a hogy találtuk, megfelelő nagyságú sík területen egymás mellé kiraktuk. A szuvatrögökön csomóba kötött nádnek, szalmának, símára hasított felületű deszkanak, lécnek, hengeres oszlopoknak, karóknak és ágaknak lenyomatait ismerhettük fel. Amíg a lakás alsó helyiségében a szuvatréteg átlagos vastagsága a 30—40 cm.-t is meghaladja és a szuvatrögök között vegyesen mindenféle fajta képviselve van (legtöbb az áglyenyomatos), addig a felső helyiségben a szuvatréteg vastagsága csak 15—20 cm. s a rögök legnagyobb része símára hasított deszka és léc lenyomatát mutatja; áglyenyomat egyen sem volt. Mindkét helyiségben a nád- és szalma-lenyomatúak nagyobb számmal a lakóház szélén feküdtek. A szuvatrögök aprólékos szétszedésénél sajnosan tapasztaltuk, hogy a szuvatrögök rendje a ház összeomlása alkalmával és az összeomlás utáni földgyengetés alkalmával annyira megbomlott, hogy helyzetükből messzebb menő következtetéseket levonni nem sikerült.

A ház D-i szélén, a 79. képen ellipszis vonalakkal megjelölt területen, s egy helyen a K-i oldalon is, szuvatrög nem volt; (lásd még a 67. számú képen bemutatott metszetet).

² Miloje M. Vassits, a belgrádi nemzeti múzeum igazgatója tájékoztatásomra szíves volt az általa végzett *vinčai* ásatások még közzé nem tett fényképeiből néhány felvételt megküldeni. Ezek egyikén egy lakóház belsejében a T₂₈-hoz hasonló szerkezetű, épen megmaradt kemence is látható. Boltozata félgömbalakú, nyílása félköríves. (A *vinčai* őstelepen végzett korábbi ásatások a *Prähistorische Zeitschrift* 1910. és 1911. évi folyamában a 23—39. és 126—132. lapon vannak ismertetve.)

Az ásatás alkalmával a helyszínen felvett fényképek segítségével a legjellemzőbb szuvatrögöket az alábbiakban ismertetem.

59. kép. 1. 8–10 cm. vastagságú, likacsos szerkezetű, jól kiégett pelyvás agyag felületén egymással párhuzamosan haladó, csomóba kötött nádszárak üregei láthatók. 2. Elöl egy 20 cm. átmérőjű hengeres gerenda büttyjének egy része, hátúl a gerenda hossz tengelyére derékszögben

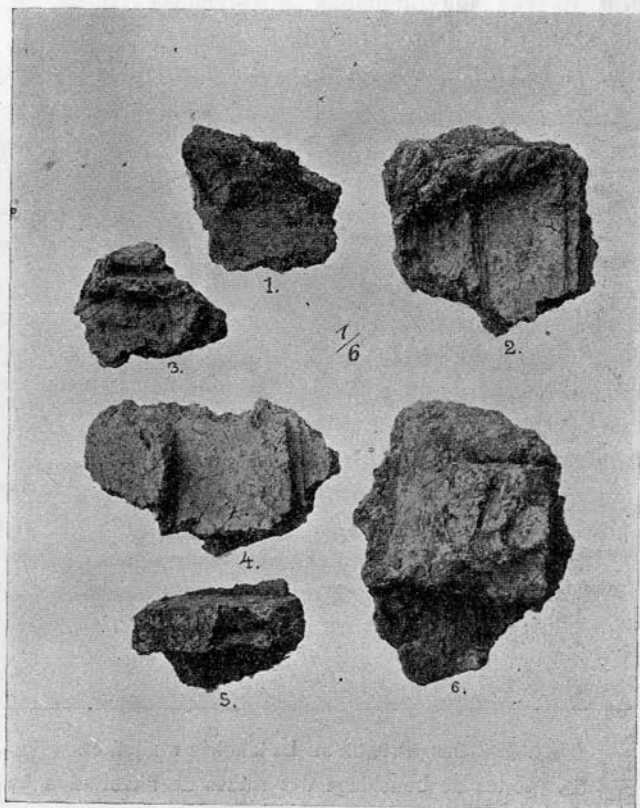
63. kép. Szuvatrögök az L₃ lakóház romjaiból.

Fig. 63. Mottes de bousillage des ruines de l'habitation L₃.

elhelyezve, símára hasított fa lenyomata látszik. A két felület közt a kiégett agyag 5 cm. vastag. A K-i fal mentén a 89 számú cölöp-üreg mellől.

60. kép. 1. Párhuzamosan futó nádszárak lenyomatai. 2. A párhuzamosan futó nádszárak közt ferdén haladók is vannak. 3. Az 59. képen az 1. alatti szuvatrög hátulsó fele. Itt is nádszárak hengeres lenyomatai látszanak. 4. Párhuzamosan haladó nádszárak közt ferdén haladók is vannak, közben nádpelyva-lenyomatok.

61. kép. 1. Felül 25 cm. hosszú és 4 cm. széles, simára hasított léc lenyomata, melynek bal vége kissé meg van hajolva. Mellette elől 8 cm. széles, simára hasított fa lenyomata. Simára hasított fán ferdén álló, ékalakú forgács lenyomata. Helyzete ugyanaz, mint amilyen a faház tapasztása előtt az épület gerendáiba vert bolhaszegeké. (Háromszék megyében a fából készült ház „bornáit“ fejszével megcsapdossák s a

64. kép. Szuvartrögök az L₃ lakóház romjaiból.

Fig. 64. Mottes de bousillage des ruines de l'habitation L₃.

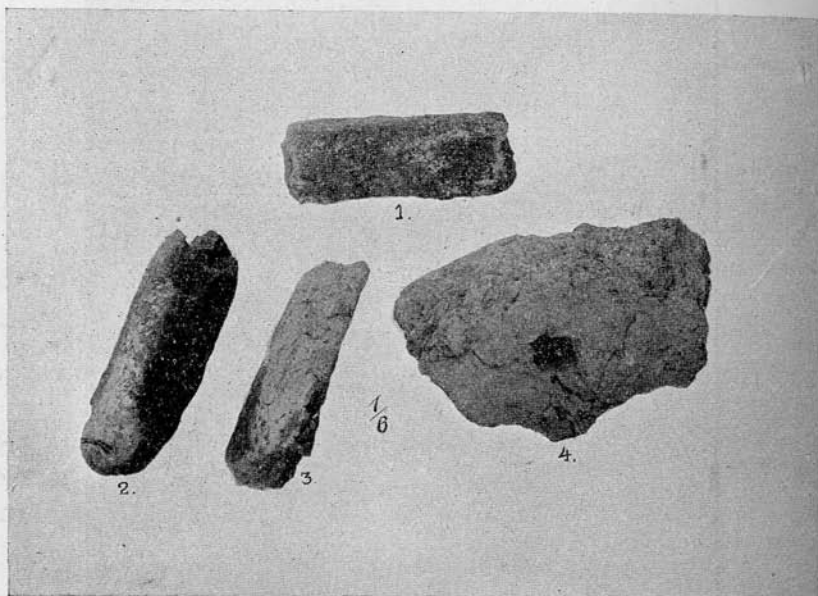
repedésekbe 2—3 ujj széles és 4 ujj hosszú lapos ékeket vernek, hogy a sártapasztás a ház falához jobban hozzáerősödjék. Ezeket az ékeket „bolhaszeg“-nek nevezik. Az ékek beverése *bolhaszegelés*.¹ 3. Az 59. számú képen a 2. sz. alatti szuvartrög hátulsó fele. Simára hasított fa lenyomata.

A 60.—61. képeken látható szuvartrögöket az alsó helyiség K-i széle mellől szedtük fel.

¹ Magyar Tájszótár. Budapest, 1893. I. k. 155. I. A Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi osztályának Értesítője. XI. évf. [1900.] 106. I.

62. kép. 1. Fent 14 cm. átmérőjű, függőleges helyzetű hasított deszka alsó vége; alatta az előbbihez ferdén álló 4–4 cm. széles és 20 cm. hosszú, 2 drb. hasított lécs lenyomata. Jobbról a felsővel párhuzamosan haladó újabb hasított deszka lenyomata, melynek szélessége 15 cm. Balfelől, a szuatrög szélén végig 20 cm. hosszúságban, mindezek felületére derékszög alatt hajolva, 5 cm. széles lécs. Alul a jobboldali hasított deszka lenyomatának a folytatása látszik. A ház Ny-i szélén a 194 számú cölöpüreg mellől.

63. kép. 1. Két drb., 5–5 cm. széles hasított léchez fent, ezekre

65. kép. Szuatrögök az L₃ lakóház romjaiból.

Fig. 65. Mottes de bousillage des ruines de l'habitation L₃.

derékszög alatt, egy 7 cm. széles, szintén simára hasított felületű fa lenyomata csatlakozik. 2. Egymás felett elhaladó fonott ágak üregei közt, az ágfonás irányára derékszögben, egy hengeres ág végének 2·5 cm. mélységű ürege látszik. 3. Simára hasított felületű, 4 cm. széles fa mellett, vele párhuzamos helyzetben, alul is, felül is egy-egy hasított fa lenyomata. 4. Simára hasított deszka alsó széle mellett, annak felületére derékszögben balfelé elkeskenyedő sima felületű lécs lenyomata. 5. Simára hasított felületű, 20 cm. széles deszka végének lenyomata.

64. kép. 1. Hasított felületű, 9 cm. széles deszka s mellette jobbról ferde helyzetben 8 cm.-re bemélyedő lécs lenyomata. 2. Egymással érintkező 6 és 9 cm. széles deszka lenyomata felett különböző irányban

haladó forgácsok lenyomata. 3. Egymással párhuzamosan haladó, sima felületű lécek közt, ferdén haladó forgács lenyomata. 4. Egymásra boruló, hasított deszkák lenyomata. A középső szélessége 11 cm., a balfelöli 2·5 cm.-rel magasabb, a jobbfelöli 2 cm.-rel alacsonyabb helyzetű, mint a középső. A deszkalapok lenyomatainak helyzete ugyanaz, mintha a deszka fedelű mai házak vízszintesen elhelyezett deszkáinak belső vagy külső felületét sárral meghányták volna. 5. Párhuzamosan haladó, 6—6 cm. széles két lécc közt, 5 cm. vastag, kiegészített agyagállomány. Balfelöli síma lapján forgács („ék”) lenyomata. 6. Egymásra boruló két deszka alsó végéhez, rájuk derékszög alatt, vízszintesen haladó, sima felületű deszka lenyomata csatlakozik.

A 62.—64. sz. képeken látható szuvaltrögöket a lakóház felső részének középső területéről szedtük fel.

65. kép. Mind a 4 szuvaltrög símfaltal felületű párkányrész. Találtuk a T₂₇ tűzhelytől Ny-ra eső területen. Az 1. számú egyenes irányban haladó, 10 cm. magas párkánynak 23 cm. hosszúságú darabja. A párkány keresztmetszete derékszögű háromszög. Alsó lapjával valamely síma felületen nyugodott. A 2. számú párkányrész 14 cm. magas és elöl legömbölyített. Átmetszete szintén derékszögű háromszög. A 3. számú párkány balról eső felülete domborúan, jobb oldali felülete homorúan ívelt. Magassága 8 cm., szélessége 6 cm. A 4. számú félhengeres alakú párkány darab durva felületű. Magassága 16 cm., alapszélessége 18 cm. Vízszintes irányban rajta áthalad egy 3·5 cm. átmérőjű faág hengeres ürege.

Valamennyi itt bemutatott szuvaltrög anyaga pelyvával, sokszor szalmával kevert, vörösre jól kiegészített és likacsos szerkezetű agyag.

4. A lakóházak általános jellemzése.

Az előadottak alapján az alábbiakban az alsó szuvaltréteg szintjében fekvő L₁, L₂ és L₃ lakóházak építési viszonyaira vonatkozó megfigyeléseim végső eredményeit foglalom össze.

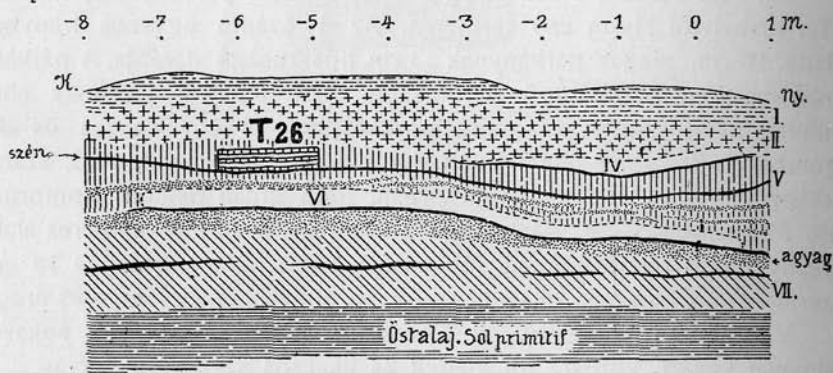
A feltárt erődsdi házak sorban egymás mellé vannak építve. Mindenike négyszögletű. Az L₁ téglalap alakú; a másik kettő alaprajza a négyzet idomtól alig tér el. A hegy karéjával párhuzamosan haladó oldalak közül, ha csak kevéssel is, mindig az É-i martomlás felőli külső oldal a hosszabbik. A beépített alapterület nagyságában nincs lényeges különbség. Legnagyobb területű az L₁: 44·8 □ m., legkisebb az L₂: 40·1 □ m. A házak hossz tengelyének iránya az É-D-i iránytól alig tér el.

A lakóházak belső területét a tapasztott padló felület magassági különbsége egy alacsonyabb külső és egy magasabb belső helyiségre tagozza. Az L₁-nél és L₂-nél, a Ny-i szakaszban, a választóvonal irá-

nyában, meg vannak a választófal maradványai is. A tűzhelyek elhelyezése miatt az L_1 -ben és L_2 -ben az alsó helyiségből a felső helyiségbe való átjárás csupán a K -felőli, baloldali szakaszban lehetett. Ha az L_3 -nak választó fala volt, annak helyét a padló emelkedési vonalától É-felé 1 m. távolságra húzódó cölöpsor határozza meg. A külső és belső helyiség az L_1 -nél körülbelől egyenlő területű, a más kettőnél a külső helyiség kisebb.

A cölöpüregek kisebb száma, az L_1 és L_2 ÉNy-i s az L_3 ÉK-i sarokcölöpének hiánya, az L_1 -ben a T_{40} tűzhely elhelyezése (eleje É-felé néz), az L_2 -ben a T_6 tűzhelynek az eresz alá való beépítése amellet bizonyítanak, hogy a lakóházak alsó helyiségének É-i oldala

Függőleges metszet K -Ny-i irányban a X vonalában az L_3 lakóház területén
 Coupe verticale dans la direction K -W. dans la ligne X sur la territoire de l'habitation L_3

66. kép. — Fig. 66.

nyitott volt. A mart felől eső ezen az oldalon volt a házak bejárója. Az L_2 -nél a D -i fal cölöpeinek sűrűsége és a ház melletti szemétdombok is azt bizonyítják, hogy a bejáró a D -i oldalon nem lehetett. Különben a mai házaknál is azt tapasztaljuk, hogy a pitvar padlója alacsonyabb, mint a belső helyiségé. A házak É-i oldalának Ny-i vagy K -i végénél a sarokcölöp hiánya, az L_1 -nél a tapasztott padló felületnek a határcölöpökön kívüli folytatása valószínűvé teszi azt is, hogy nemcsak az eleje, hanem egy kisebb szakaszon az egyik, esetleg mindkét oldala is nyitott volt. A házak eleje előtt, a martomás mui széleig, a szabad tér szélessége az L_1 és L_2 -nél 6—7 m., az L_3 -nál 4—5 m. Ezen a területen, továbbá az L_2 és az L_3 közt szabad helyen volt a házak udvara.

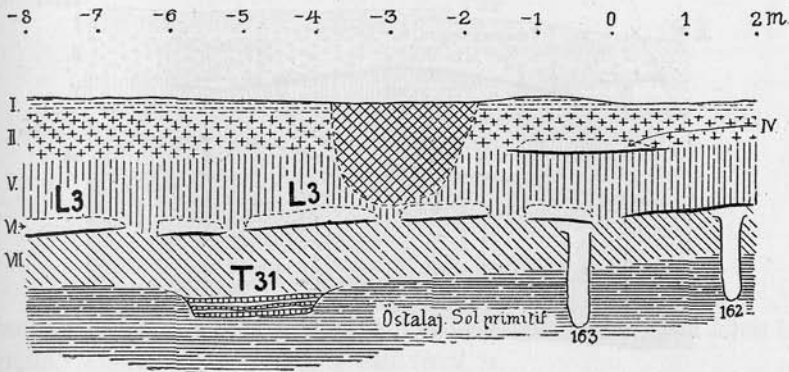
A lakóházak K -i oldala mellett kíséző-cölöpsor húzódik végig. Valószínű, hogy az L_3 -nál a ház megújításkor a ház K -i oldalfalát a belső cölöpsorról a külső cölöpsorra helyezték át. Ugyancsak az L_3 -

nál a ház Ny-i oldalának közepéhez kisebb mellékhelyiség is volt hozzá építve.

Feltűnő a fejlett technikával és művészi csinnal készített tűzhelyek nagy száma. Elhelyezésük, alakjuk és szerkezetük tekintetében nagy a változatosság. Meg vannak mind a külső, mind a belső helyiségben. Centrális elhelyezésűnek tekinthető közülök az L₂-ben a T₉ és az L₃-ban a T₂₉. Egészen a határfalig oldalra van eltolva az L₁-ben a T₄₀, 41, az L₂-ben a T₁₃ és az L₃-ban a T₂₈ jegyű sütőkemence. Az L₁-ben a H₉ rendeltetése ismeretlen. A tűzhelyek mindenike a padló felületéből ki volt emelve. Egyedül az L₃-ban a T₂₇ volt a padló síkja alá bemélyítve. A T₄₀-nek, esetleg a T₄₁-nek is a határfal felől, legalább a tűz magasságig, védőfala volt.

Függőleges metszet K-Ny-i irányban a XII vonalában az L₃ D-i szélén

Coupe verticale dans la direction E-W, dans la ligne XII au bord du Sud de L₃

67. kép. — Fig. 67.

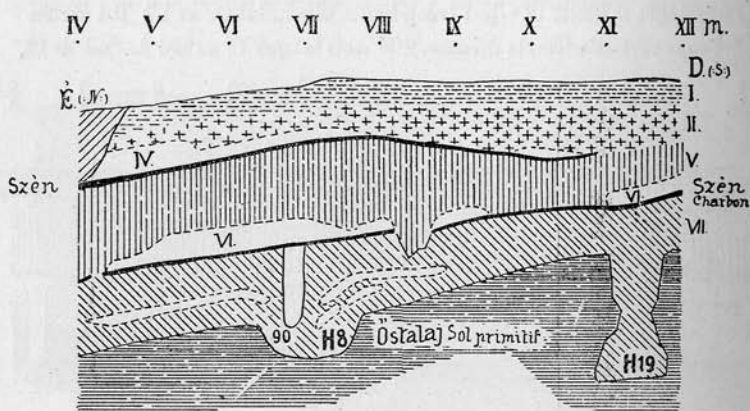
A háznak vesszőből font és kívül-belül sárral meghányt oldalfalai földbe vert cölöpökre voltak erősítve. Az L₂ Ny-i oldalfalának alsó része, esetleg az egész fal agyagból készült vert fal volt. A falak építésére simára hasított deszkát is használhattak (L₃).

Az L₁ lakóház alaprajzából, különösen pedig az épület tengelyvonalában fekvő cölöpüregek helyzetéből arra lehet következtetni, hogy ennek a lakóháznak, a ház két végén oromfalban végződő nyeregfedele volt. A tető gerincét alkotó szelemengerendát a ház elején és bütüjén s a ház közepén a földbe erősített vastagabb oszlopokkal támasztották alá. A másik két lakóháznál a ház alaprajza a tető szerkezetére vonatkozólag alig ad felvilágosítást. A ház közepén a szelementtartó oszlopok ürege nincs meg. Mindkét ház hossz tengelye rövidebb, mint az L₁ lakóházé. Ugy látszik, hogy a ház hossz tengelyének nagysága és az oszlopokkal alátámasztott szelemenek házak tetőszerkezete közt

összefüggés van. A lakóházak területén talált szuvatrögök, melyeken nád- és szalmakötegek lenyomata látszik, valószínűvé teszik, hogy a házakat szalmával és náddal fedték be. Lehetséges, hogy az L₃ lakóház legalább részben egymásra boruló és vízszintesen elhelyezett deszkákkal volt fedve.

Az ásatások mai állapota, a mikor az ásatás rendjén megismert régészeti jelenségek még csak három lakóház maradványaira vonatkozólag vannak feldolgozva s ezeken kívül még csak egy negyedik lakóház van feltárva, nem teszi szükségessé az őskori lakóházak sorozatában az erödsdi háztípus helyének kijelölését és végleges megállapí-

Függőleges metszet É-D-i irányban a-8 vonalában L₄ Ny-i szélén L₃ K-i szélé mellett
Coupe verticale dans la direction N-S., dans la ligne-8, au bord du W. de L₄ et près du bord oriental de L₃

68. kép. — Fig. 68.

tását. Ez a munka mostani tanulmányom kereteit is túlhaladja. Általános tájékozódás céljából mégis indokoltnak tartom, hogy a rendelkezésemre álló irodalmi források segítségével az erösdível közelebbi vagy távolabbi rokonságban levő telepek lakóházainak építési viszonyaiban felismerhető rokonvonások egynémelyikére már ez alkalommal reámutassak.

A magyarországi ásatások anyagából csak a dr. Márton Lajos által feltárt tószegi lakóház maradványai szolgáltatnak analogiát.¹ Ez a ház is egy pitvarból és egy belső helyiségből álló, négyszögletes épület volt. A ház eleje hosszabb, mint a ház büttje. A beépített alapterület csak félakkora, mint Erösdön (20·6 □ m.)² Még ha az esetleg feltételez-

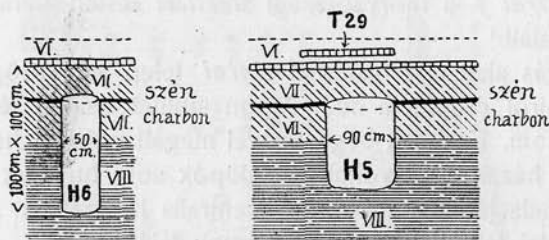
¹ Dr. Márton Lajos jelentése a tószegi ásatásról. *Jelentés a Magyar Nemzeti Múzeum 1912. évi állapotáról*. Budapest, 1913. 193. l.

² Idézett helyen a 201. lapon a ház ÉK-i oldalfalának a hosszúsága 3·10 m-nek van jelezve. A 194. lapon közölt alaprajz szerint ez a méret a valóságban 3·7 m.

hető 3-ik, nem zárt helyiség területét is hozzá vesszük, az alapterület akkor is csak 28 □ m. A két helyiség eredetileg egyszintű volt, de a külső helyiség később feltöltődött. Az erődsi házaknál a belső helyiség padlósíkja már az építés alkalmával magasabbra volt hagyva. A két helyiség közötti átjárás a baloldali fal mellett lehetett. Erősdön az L₁ és L₂-nél az elhelyezés ugyanez. Az ágfonásból készült falak tapasztása hajlott vonallal volt a padozattal összekötve (Erősdön az L₂ Ny-i fala). Az oldalfalak sarkai le voltak kerekítve (Erősdön az L₂ DK-i sarka). A földél tartására szolgáló oszlopok helyzetéről alább lesz szó. A külső helyiségben tűzhely nincs, a belső helyiség két tűzhelye a jobb oldalra el van tolvá.

A magyaradi őskori lakóházról alig tudunk valamit.¹ Egyenes

Az L₃ lakóház alatt fekvő H₆ és H₅ üregek szerkezete
Construction des creux H₆ et H₅, qui se trouvent sou l'habitation L₃

69. kép. — Fig. 69.

vonalban futó egyik feltárt oldalából négyyszögletű alapra jzra lehet következtetni.² Ugyanígy vagyunk a *kudúival* is.

Az erősdivel legközelebbi rokonságban álló külföldi emlékek közül a romániai *Cucuteni*-ben *Schmidt Hubert* által feltárt őstelep anyaga még nincs publikálva. Az ásatásról közzétett előzetes jelentést³ remélhetőleg mielőbb követni fogja a monográfikus feldolgozás.

A *tripoljei* kultúra körébe tartozó és *Chwoiko V.* által feltárt *tscherbanjewkai* négyyszögletű lakóházak,⁴ különösen az alacsonyabban és magasabban fekvő padlófelületek elrendezése tekintetében, a *grossgartachi* házakkal rokonok.⁵ A *tscherbanjewkai* házak falának párhuz-

¹ Dr. *Henszmann I.*: Régészeti kirándulás Magyaradra. *Arch. Ért.* 1897. 264. l.

² Dr. *Márton Lajos*: i. m. 202. lap.

³ H. *Schmidt*: Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen 1909—10. in *Cucuteni* bei *Jassy* (Rumänien). *Zeitschrift für Ethnologie* 43. Jahrg. (1911.) 582—601. l.

⁴ *Mannus*, I. Bd. (1909.) Taf. XXVII.

⁵ A. *Schliz*: Das Steinzeitliche Dorf Grossgartach. Stuttgart, 1901; továbbá: *Præhistorische Zeitschrift*. II. Bd. (1910.) 122. l. és *Præhistorische Zeitschrift*. III. Bd. (1911.) 239. l.

mossága a *grossgartachi* házak falának párhuzamosságát igazolni látszik.¹ Külömben mindkét telep keramikus anyaga, különösen pedig a *tscherbanjewkai* az erősdível közeli rokonságban van. A *grossgartachi* házak legtöbbszörének alapterülete kisebb, mint az erősdieké. Nyolc lakóház közül hétnek az alapterülete 23 és 33 □ m. közt ingadozik; egy 60 □ m. alapterületű.

A *bukovinai* és *galíciai* festett keramikájú telepek közül *Szombathy József* a *szipenitzi* telepen négyszögű apró kunyhókat konstatált, amelyeknek oldalait ágból fonták és agyaggal tapasztották be, s melyeknek teteje alkalmasint gyékénnyel vagy szalmával volt befedve.² A *bessarabiai* *Petreny* területén szintén *Chwoiko* által felásott épületmaradványokból ugyancsak négyszögletű lakóházakra lehet következtetni.³

Legfőképen a fedél-szerkezet szempontjából van jelentősége annak az agyagból készített, négyszögletű és nyeregfedelű ház-modellnek, melyet *Palliardi J.* a morvaországi *strělicei* festett keramikájú telepen nem régen talált.⁴

A feltárás alatt levő szerbiai *vinčai* telep négyszögletű lakóházának viszonyairól csupán a 363. lapon említett ásatási fényképek útján van tudomásom. Ezeknek segítségével megállapítható, hogy az egymás mellé épített házak határvonalán cölöpök sora húzódik végig s hogy egyik lakás belsejében a tűzhelyek centralis helyzetűek. A házak beosztása és méretei tekintetében nem vagyok tájékozódott.

A thesszali *szeszkloni* és *diménioni* hármasszobás lakóházak a késő neolithoskori festett keramikus telepek *Földközi tenger* vidéki területére visznek át. Ezeknél a favázás kőházaknál, a belső thalamoszt nem is számítva, a prodomosz és dóma is nagyobb területű, mint az erődsi házak két helyiségének alapterülete. *Diménionban* is, mint *Tószegen*, a bennebb fekvő helyiség tapasztott padló felülete a külsőhöz képest

¹ A *Chwoiko* szivességéből birtokomban levő fényképek egyikén egy másik ház alaprajza is négyszögletes.

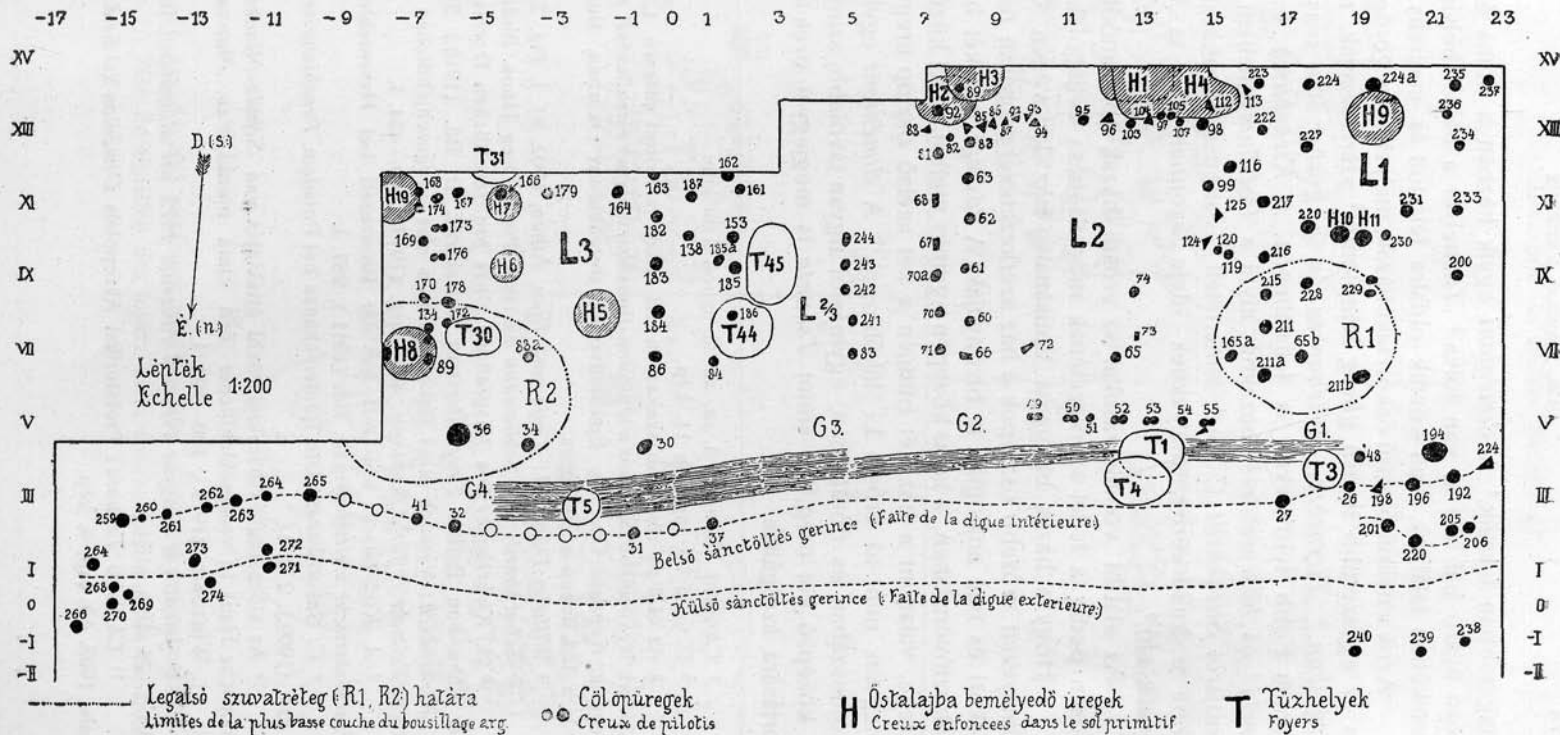
² Dr. R. Fr. Kaindl: Praehistorisches aus der Bukovina. *Jahrbuch der k. k. Zentral-Kommission*. Bd. I. (1903.) 97—114. l.; továbbá *Neue Forschungen in Szipenitz* Bd. II. (1904.) 17—44. l. — *Szombathy József*: Bukovina őskori története. *Az Osztrák-Magyar Monarchia Írásban és Képen*. 315. füzet 52. l. — *Demetriewicz Vladimír*: Galícia őstörténete. U. o. 280. füzet, 118. l.

³ E. von Stern: Die „prämykenische“ Kultur in Süd-Russland. *Trudy des XIII. russ. Arch. Kongr. zu Jekaterinoslaw 1905*. Moscau, 1907. 53. l.

⁴ A házmodell nemsokára publikálva lesz. Fényképét az ásatásokat vezető *Palliardi J.* szivességéből ismerem. Erről a vidékről a korábbi ásatások anyaga *Palliardi*: Die neolithischen Ansiedelungen mit bemalter Keramik in Mähren und Niederösterreich (*Mittheilungen der Prähistorischen Commission der Kais. Akademie der Wissenschaften*. I. Bd. Wien, 1897. 237. l.) c. tanulmányban van ismertetve.

Az őstalaj felületének és az alsó terramare rétegének (VII:) alaprajza

Plan de la surface du sol primitif et de la couche du terramare inférieure (VII:)

70. kép. — Fig. 70.

magasabban fekszik.¹ A *diménioni* egyik házban a dóma és thalamosz közti átjáró bal felé el van tolva.² Tűzhelyet a belső helyiségek mindenikében találunk. Van köztük oldalra félretolt és centrális helyzetű is.

Azok a nyitott pitvarú őskori lakóházak, melyekből a görög *megaron*-t és az egyszerűbb típusú görög templomot³ származtatják, nem csupán *Trójában*,⁴ *Tirynsben*, *Mykenaeen* és a görög föld más vidékein,⁵ hanem É-ibb területeken is feltalálhatók. A *Kiekebusch A.* által feltárt *buchi*⁶ és *hasenfeldei*⁷ házakon kívül a *Potsdam* melletti *Lehnitz* tó partjáról *Suchhardt C.* által ismertetett⁸ őstípusú lakóházak tartoznak ebbe a kulturkörbe, melyeknek ideje azonban már a bronzkorba nyúlik elő.⁹

Az alábbi vonatkozásokat az erődsi házak építésmódjának, különösen pedig a fedél szerkezetének megvilágítása céljából közlöm.

Hogy a házak bizonyos típusánál a ház két végén és közepén elhelyezett erősebb oszlopok a ház szerkezetével szorosan összefüggtek, őskori és mai analogiák is bizonyítják. A *tószegi* ház két helyiségének választóvonalában, a lakás közepén egymás mellett, a két középső oszlop ürege, valamint a ház két бүтүjén a két szélső oszlop ürege épen úgy megvan, mint az erődsi L₁ lakóháznál.¹⁰ A *diménioni* egyik ház prodomoszában és dómájában, egymástól ugyan távolabb, szintén megvan a középső két üreg,¹¹ s amint *Tsounta* is megjegyzi, ezek is a fedélzet tartására szolgáltak.

¹ *Chrétos Tsounta*: i. m. az 50. lapon a 9. kép.

² U. o., a 60. lapon a 11. kép.

³ Az elől és rövidebb szakaszon két oldalt is nyitott pitvarú L₁-jegyű erődsi lakóház legközelebb áll ahoz a templom-típushoz, melynek elrendezését *prosztiliosznak* nevezik. *Kabdebó Gy.*: Az Építőművészet története az Ókorban. Budapest, 1903. I. k. a 163. lapon a 360. ábra.

⁴ *Wilhelm Dörpfeld*: *Troja und Ilion*. Athen, 1902. 81. I. Fig. 23.

⁵ *Schuchhardt K.*: *Schliemann ásatásai*. Ford. Öreg János. Budapest, 1892.

⁶ *A. Kiekebusch*: Die Ausgrabung eines bronzezeitlichen Dorfes bei Buch in der Nähe von Berlin. *Praehistorische Zeitschrift*. II. Bd. (1910.) 371—406. I. — *A. Kiekebusch*: Versuch einer Rekonstruktion des vorgeschichtlichen Hauses von Buch. *Zeitschrift für Ethnologie*. 45. Jahrg. (1913.) 400—404. I.

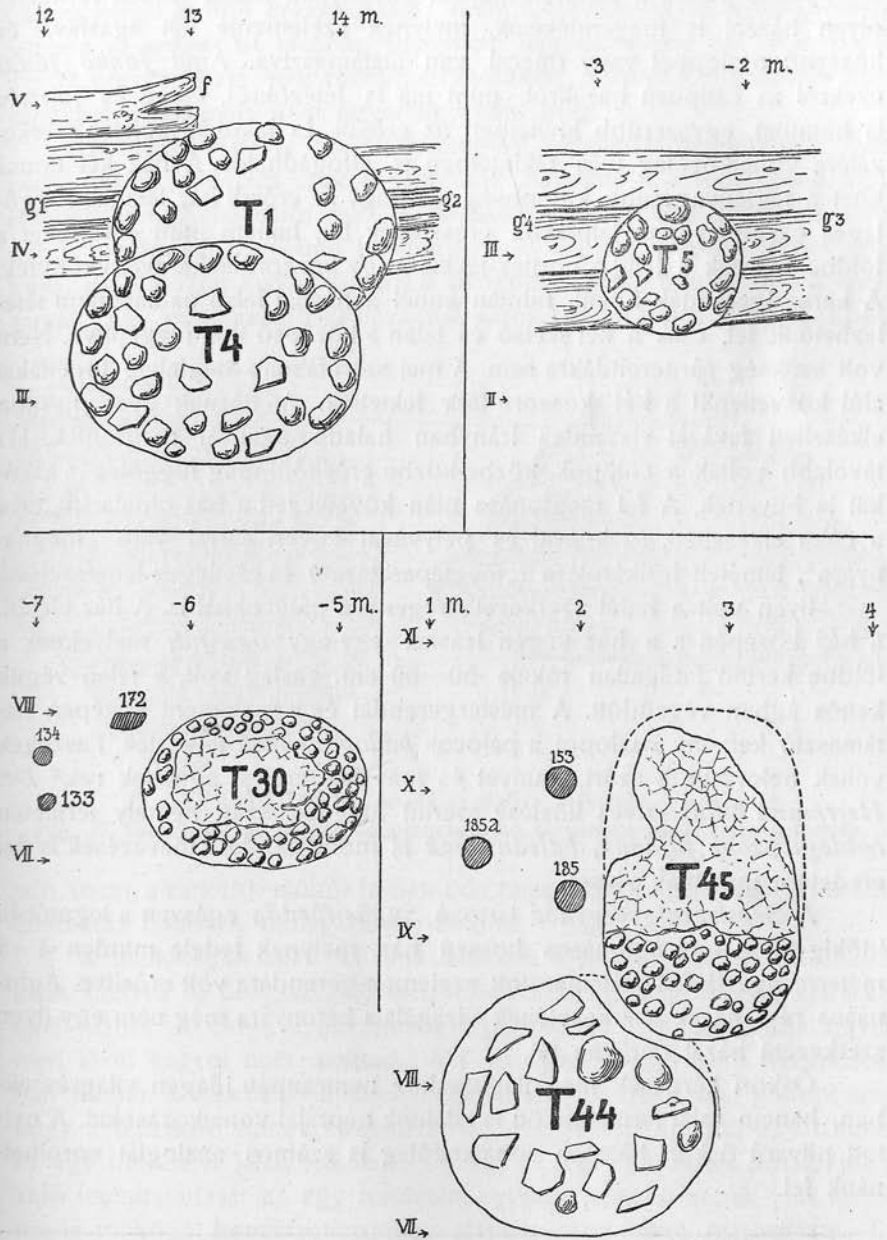
⁷ *A. Kiekebusch*: Ein Dorf aus der Bronzezeit bei Hasenfelde, Kr. Lebus, *Praehistorische Zeitschrift*. III. Bd. (1911.), 287. I.

⁸ *C. Schuchhardt*: Die Römerschanze bei Potsdam. *Praehistorische Zeitschrift* I. Bd. (1909.), 233. I.

⁹ Az előcsarnokos házakról rövid áttekintés van *Schulz-Minden*: Das Germanische Haus in vorgeschichtlicher Zeit című munkájában. *Mannus Bibliothek*. Nr. 11. Würzburg, (1913.), 100—103. I.

¹⁰ *Jelentés a Magyar Nemzeti Múzeum 1912. évi állapotáról*. Budapest, 1913. 194. I. 28. ábra.

¹¹ *Chrétos Tsounta*: Προϊστορικαί Ακροπόλεϊς *Diméniou* καὶ *Sesklou*. En Athenais, 1908. 50. lap, 9. kép.

71. kép. Az alsó terramare rétegben fekvő tűzhelyek helyszínrajza.
 Fig. 71. Plan de situation des foyers de la couche inférieure de terramare.

Jankó János a Balaton-melléki sövényfalú házak leírása rendjén¹ olyan házról is megemlékezik, melynek szelemenje két ágasfával és középső oszloppal vagy dúccal van alátámasztva. Amit *Jankó János* ezekről az őstípusú házakról, mint ma is létezőkről, előad és rajzban is bemutat, egyszerűbb kivitelben az erődsi L₁ lakóház építési szerkezetére vonatkozólag más tekintetben is elfogadható. A ház két típusa közt a leglényegesebb különbség az, hogy az erődsi ház falának függőleges oszlopait nem talpfákba eresztették be, hanem mint cölöpöket a földbe beásták s felül a boríték-fákkal vagy koszorúfákkal összekötötték. A keresztgerendák közül, miután ennél a háznál felső padlást nem telezhetünk fel, csak a két szélső és talán a középső volt megépítve. Nem volt szükség sárgerendákra sem. A mai szarúfáknak megfelelő földélfákat alul közvetlenül a két koszorú-fára fektették. A háznak ilyen módon elkészített favázat vízszintes irányban haladó ágakkal megfonták. Ha távolabb voltak a cölöpök, közbe-közbe erősítőül még függőleges karókat is bevettek. A fal megfontása után következett a ház oldalának, erre a célra elkészített, szalmával és pelyvával kevert sárral való „meghánnyása“, ismételt lesikárolása („megtapasztása“) és esetleges lemeszelése.

Ilyen volt a fedél szerkezete régente a palócoknál is. A ház elején, a ház közepén s a ház végén leástak egy-egy *ágasfát*, melyeknek a földbe kerülő faragatlan tőkéje 50—60 cm. vastag volt, s felső végük kettős ágban végződött. A mestergerendát és a szelement középen alátámasztó kemény oszlopot a palócok *bódoganyának* nevezték. Faszegek voltak beleverve s szűrt, gunyát és más felszerelést aggattak reá.² *Dr. Herrmann Antal* szíves közlése szerint Magyarország némely területén *boldogasszony fájának*, *bálványának* is mondják. Az elnevezések is ősi eredetűre mutatnak vissza.

A *Sepsiszentgyörgyhöz* tartozó *Sugás-füzdőn* egészen a legutóbbi időig állott egy ágfónásos hosszú ház, melynek fedele minden 4—5 méterre ágasfákkal alátámasztott szelemen-gerendára volt erősítve. Ágfónásos régi házak szerkezetének vizsgálata bizonyára még nem egy ilyen szerkezetű házat derítene fel.

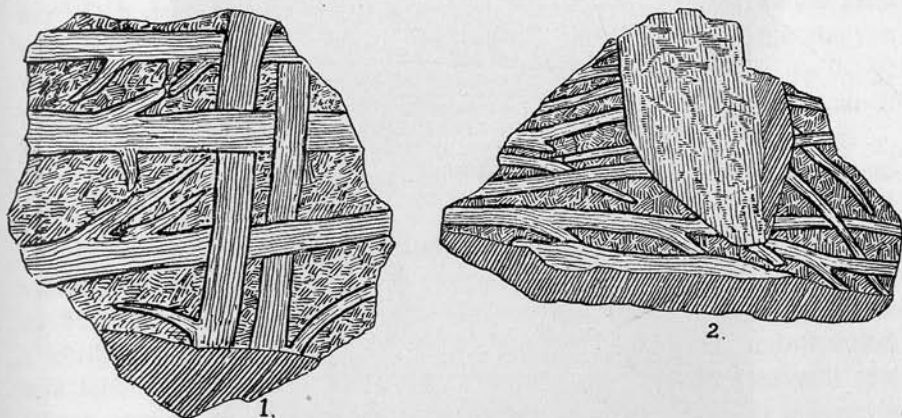
Őskori kérdések megvilágításához nemcsak idegen világrészekben, hanem saját területünkön is találunk néprajzi vonatkozásokat. A nyitott pítvarú őskori házakra vonatkozólag is számos analogiát sorolhatnánk fel.

¹ *Jankó János* : A Balaton melléki lakosság néprajza, Budapest, 1902. 186—187. l.

² A *Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályának Értesítője*. XII. évf. (1911.) 2—3. l. Ugyanott a szelemenes ház szerkezete is be van mutatva (1. ábra). Az L₁ lakóház vázlatrajzának és modelljének rekonstrukciójához ennek adatait is felhasználtam.

Szinte Gábor a háromszékmegyei *Sepsikőröspatakról* közöl egy három oldalt nyitott eresztű házat,¹ mely a pitvarának elhelyezése tekintetében az *erőrdi L₁* lakóház típusához nagyon közel áll. Két oldalt nyitott eresztű házat *Árapatakon, Előpatakon, Kisborosnyón* és más községekben magam is nem egyet figyeltem meg.

Dr. *Viski Károly Siklód* községből képen is bemutat egy olyan zsellérházat,² melyben csak a nagy ház négyfalú s a fedél alatti több résznek három oldalából csak a hátulsó és az oldalfal fele van kertiágból megfonva. Egyebütt fal nincsen. A képhez alaprajz nincs csatolva, de a közölt távlati rajz azt a benyomást teszi, hogy a nyitott eresztű sarkán, úgy mint az erőrdi házaknál, sarok oszlop nincs. Az eresztű köze-

72. kép. Ágfonások lenyomata az őstalaj felületén. $\frac{1}{6}$ nagyság.

Fig. 72. Empreinte de filages de branches sur la surface de la terre primitive.

pén (nem a sarkon), előlről ferdén oda támasztott istápot, talán a korhad koszorúfa tartására, utólag helyezték oda.

A melléképületeken kívül különösen a kisebb igényű lakóházak azok, melyek az ősegyeszerű építési módokat maig megőrizték s melyeket épen ebből az okból a háztípusok fejlődésének megállapításánál figyelmen kívül hagyni nem szabad. Aki ezekben az egyszerű háztípusokban csupán a fejlettebb típusok degenerációját keresi, nem gondol arra, hogy a fejlettebb építési formák és az ősegyeszerű típusok egy időben és egy helyen is jelen lehetnek, s hogy a régi típusoknak hosszú ideig való fennmaradását az egy területen egymást felváltó népek jellemének ma is működő konzervatívizmusa alapján meg lehet magyarázni. Ez

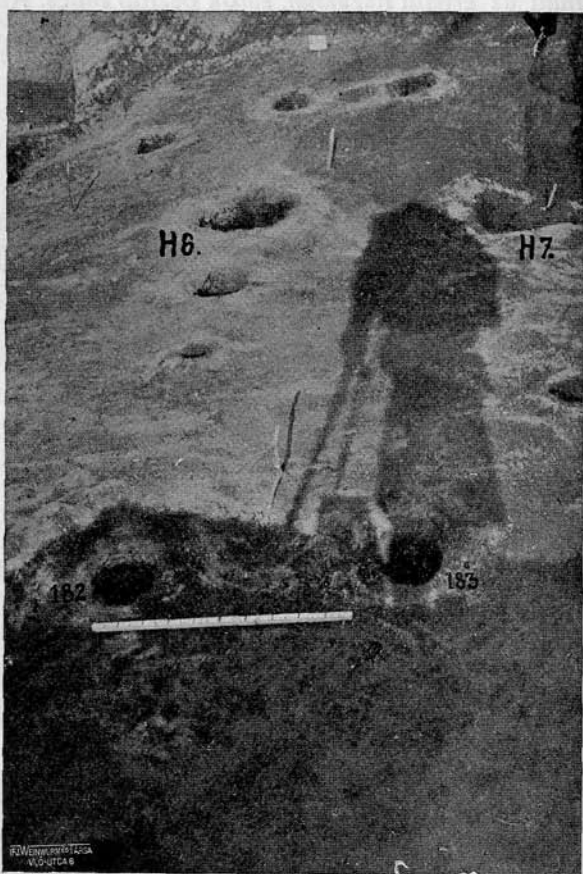
¹ *A Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályának Értesítője*. I. évf. (1900). 109. l., VII—VIII. tábla.

² *A Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályának Értesítője*. XII. évf. (1911.), 103. l. 23. kép.

azonban nem jelenti azt, hogy akár a köröspataki, akár a siklódi, akár más, az őstípusra emlékeztető, ma is letező épületek és az erődsdi őskori lakóházak közt a térbeli folytonosság is meg volna.

VII. Alsó terramare.

Az alsó szuvatréteg alsó nivója alatt az őstalaj elegyengetett felületéig terjed. Ott is, ahol az alsó szuvatréteg hiányzik, felső határát csaknem mindenütt fekete színű szenes réteg jelöli meg.

73. kép. Az L₃ lakóház alatti őstalaj, cölöpüregekkel, Ny-felől.

Fig. 73. La terre primitive sous l'habitation L₃ avec les creux de pilotis. Vue de W.

Miként a középső terramare-rétegnek, ennek a vastagsága is É-ről D-felé haladva fokozatosan csökken. A VII vonalában helyenkint a 160 cm. vastagságot is eléri (78. képen A alatti metszet), a feltárás D Ny-i sarká-

ban csak 20 cm. vastag (a 35. kép Ny-i széle). É—D-i irányban való fokozatos elvékonyodása a 77. kép metszetén is szembetűnik. Ezen a metszeten az is látható, hogy az S_1 és S_2 közötti árok, valamint az S_2 és a martomlás közti lejtős oldal az alsó terramare anyagával el van borítva. A felső nivót jelző szenes réteg szabálytalan kiterjedésben itt is megvan. Némely helyen vékony szenes réteg választja el egymástól az alsó terramare felső és alsó szintjét (a 35. képen közepén, a 36. képen É-felől, a 66. képen egész végig, a 69. képen a H_6 és H_5 felett, a 77. képen D-felől, a 78. képen a B alatti metszeten É-felől stb). Ezek a területeken az alsó terramare anyaga nemcsak az alsó szuvatréteghez tartozó lakóházak építése idején, hanem előbb is el volt egyengetve. A 78. kép A) metszetén, az L_4 szakaszában, az egymás melletti kettős szén-réteg a felületnek kétszeri elegyengetését jelöli. Az alsóbb nivójú elegyengetés síkjába esik a 70. képen az L_1 és az L_3 területén R_1 és R_2 -vel megjelölt csekély kiterjedésű vékony szuvatréteg, az u. n. *legalsó szuvatréteg*. Függőleges kiterjedésükről a 78. kép A) metszete tájékoztat.

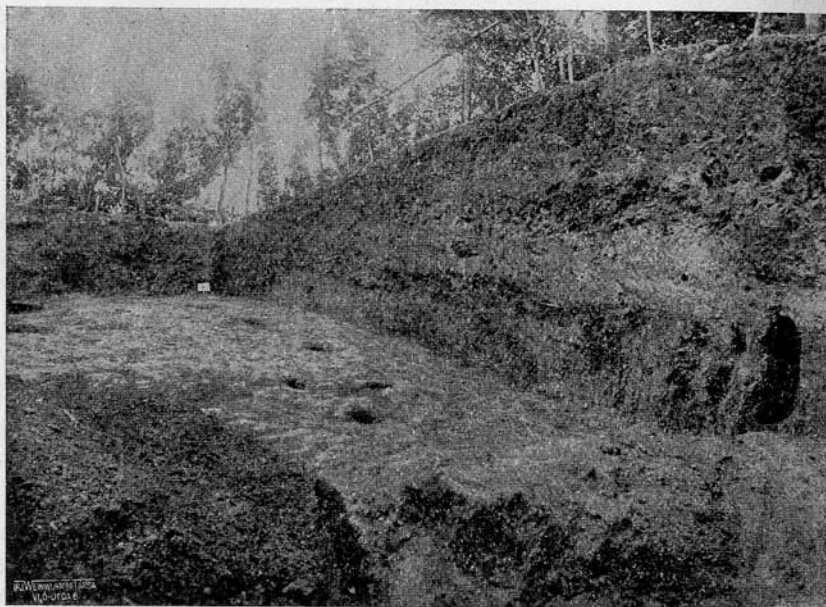
R_1 -től ÉK-re, az V vonalában, a sánctöltés gerincével párhuzamosan húzódó cölöpsor üregei (70. kép) a legalsó szuvatréteg nivójában tűntek elő. Valószínű tehát, hogy az ebben a magasságban fekvő valamely építménynek voltak alkotó részei. Közülök a 49, 50, 52, 53 és 55 számú ikercölöp. Az őstalaj alatti mélységük 80—100 cm. Abból a körülményből, hogy a cölöpüregek fenekén égett széndarabok voltak, arra lehet következtetni, hogy a cölöpök készítésére felhasznált szálfáknak rövidebb darabokra való elvágásánál a tűz segítségét is igénybe vették.

A tűzhelyek közül a legalsó szuvatréteg nivójában fekszik a T_{43} , a T_{45} és T_{30} (70. kép). A 77. képen a T_{43} K-i széle látszik. Kétszer volt megújítva. Többi része még nincs feltárva. Alsó terramarehoz tartozó többi tűzhely Ny-ról K-felé haladva (70. kép): a T_3 , T_1 , T_4 , T_{44} és T_5 vagy közvetlenül az őstalaj felületére, vagy afelett csekély magasságra vannak építve. A T_{31} (67. és 70. kép) az őstalajba 30 cm-re be volt mélyítve és háromszor volt megújítva. Csak az É-i kisebb része van feltárva.

A T_3 tűzhely (70. kép) közvetlenül a belső sánctöltésen belül a T_1 tűzhellyel egy magasságban feküdt. Alakja kör, átmérője 115 cm. Tapasztása az őstalaj felett 10 cm. magas. Szerkezete is ugyanaz, mint T_1 -nek. Tőle Ny-ra egymás mellett sorjában öt nagyobb kő és néhány szuvatrög feküdt.

A T_1 és T_4 tűzhely (70. és 71. kép) egymás fölé van építve. A T_1 15 cm. vastag hulladékrétegen fekszik. Az őstalaj felületén húzódik végig a g_1 , g_2 -vel megjelölt, nyomokban megmaradt hosszanti gerenda-sor. A két tűzhely közti magassági különbség 10 cm. A T_4 a T_1 -hez

viszonyítva ÉK-re el van tolva s a T_4 a T_1 -nek mintegy harmadrészét borítja. Alakjuk ellipszis. A nagyobbik átmérő mindkettőnél 185-, a kisebbik T_1 -nél 140-, T_4 -nél 150 cm. hosszúságú. Mindkettő vízszintes rétegben egymás mellé helyezett, ökölnagyságú kavicsokkal és összetört cserépdarabokkal van megerősítve. A kavicsok egy része szintén össze van törve. A közöket veresre jól kiégetett agyag tölti ki. Az 1—2 cm. vastagságú, megrepedezett felső tapasztás mindkét tűzhelyen csak kisebb foltokban maradt meg. Oldaltapasztásuk és esetleges párkányzatuk teljesen megsemmisült.

74. kép. A telep függőleges metszete az L_1 lakóház Ny-i szélén és az L_1 lakóház alatti őstalaj felülete É—K-felől.

Fig. 74. Coupe verticale de la station au bord du W de l'habitation L_1 , et la surface de la terre primitive sous l'habitation L_1 , vu de N—E.

A kör alakú T_5 tűzhely az őstalajon nyugvó g_4 és g_3 -mal jelölt vízszintes gerendásor felett épült (70., 71. és 78. kép *B*). Átmérője 100 cm. A tűzhely alapját alkotó, veresre jól kiégetett, hordott agyag vastagsága 12 cm. A beléje rakott összetört kavics és cserépdarabok közt helyenként a porrá égett és emiatt elmállott homokkő sárgászínű pora tűnik elő. Tapasztása teljesen tönkre ment.

A T_{44} tűzhely (70., 71. és 78. kép *A*) közvetlenül az őstalajra volt ráépítve. Alapja összetört homokkővel és cserépdarabokkal volt kirakva. A tűzhely átmérője 175 cm. Tapasztása teljesen hiányzott.

A T_{45} (70. és 71. kép) a T_{44} -től DNy-ra, az őstalaj fellett 70 cm. magasságban épült. Széle össze volt forgatva. Középső részén jól kiégett tapasztása is megmaradt. A tapasztás alatti agyagfeltöltésbe 5—10 cm. átmérőjű kavicsok voltak beágyazva. Alakja ellipszis, melynek hossz-tengelye 210 cm., rövid tengelye 130 cm. hosszúságú.

A T_{30} tűzhely (70. és 71. kép) kétszer volt megújítva. A felső tapasztás az őstalaj felett 60 cm. magasságú. Alakja ellipszis, melynek hossza 150 cm., szélessége 100 cm. A két tapasztás közti kiégett agyagfeltöltésben 2—3 cm. vastagságú kavicsréteg volt elterítve. Az alsó tapasztás alatti 15 cm. vastag agyagfeltöltésben sem kavicsok, sem cserépdarabok nem voltak.

A rétegek települése szempontjából van jelentősége a T_2 jegyű, 110 cm. átmérőjű és 40 cm. magasságú konyhahulladék-halomnak, melyet a T_4 -től É-ra a külső és belső sánctöltés közti területen találunk. Anyagát középen felfelé domborodó, egyenetlen rétegben elterült kagylóhéj, feltört csont, holtészén, hamú és hordott sárga agyag alkotja. A megégett kagylóhéj a többi rétegtől helyenként mint fehér színű messzes réteg vált el.

VIII. Az őstalaj felülete. Erődítések.

Az őstalaj anyaga sárga agyag, melybe szabálytalan alakú mészkonkréciók vannak beágyazva. Finom erekben és csomócskákban helyenként limonit-kiválásokat is lehet megfigyelni. Felülete a feltárt területen mindenütt el van egyengetve. Emiatt a település előtt ősi humusznak sehol sincs nyoma. A talaj elegyengetésénél alkalmazkodtak a hegy felszínének eredeti alakulásához. Az őstalaj felülete a hegy felsíkján vízszintes. Az É-felőli nagyobb lejtősödés a 78. képen B alatt látható keresztmetszet szerint a XVI vonalában kezdődik. A lejtő síkja a vízszintes síkkal átlagosan 14°-os szöveget zár be. A feltárás Ny-i részében, az L_1 és L_2 területén, az elegyengetett föld felületnek DNy—ÉK-i irányban haladó, 25—30 cm. magasságú terrászos emelkedése is van (36. és 51. kép). Az őstalajban bemélyedő cölöpüreges és nagyobb üregek vízszintes helyzetéről a 70. képen látható alaprajzot állítottam össze. Az üregek függőleges kiterjedéséről a megfelelő metszetek nyújtanak felvilágosítást. Az L_1 lakóház alatti őstalaj felületét a 74. és 75., az L_3 alatti őstalaj felületét pedig a 73. képen fényképfelvételben is bemutatom. Az illető lakóházak leírásánál már megemlékeztem róluk. Ott volt szó az őstalajba bemélyedő üregekről is, melyek közül a H_9 a 31. képen, a H_1 , H_4 , H_2 , H_3 , a 35., 49. és 51. képen, a H_5 , H_6 a 69. képen, a H_8 és H_{19} a 68. képen is fel van tüntetve. Eredeti rendeltetésük felől alig tudunk valamit s e tekintetben csak akkor lehetünk tájékozódva, ha a szomszédos területek is fel lesznek tárva.

A többiektől eltérő szerkezete van a H₁₉ üregnek. Épen szerkezete alapján rendeltetését is nagy valószínűséggel meg tudjuk határozni. A 68. képen látható metszete szerint az őstalaj alatti mélysége 185 cm., felette az alsó terramare 65 cm. vastag. Függőleges kiterjedésben három tagozata van. 75 cm. magasságú, harangalakú alsó tagozata ellipszis-alapon nyugszik, melynek kisebbik átmérője 125 cm., a nagyobbik 155 cm. hosszúságú. 75 cm.-re összeszűkülő és 30 cm. magasságú középső tagozata hengeres. Felső része szintén harangalakú, melynek 125 cm. átmérőjű száda felfelé néz. Ennek a tagnak a magassága 80 cm. Ahol

75. kép. Az L₁ lakóház alatti őstalaj felülete cölöpüregekkel. É—K-felől.

Fig. 75. La surface de la terre primitive sous l'habitation L₁, avec des creux de pilotis. De N—E.

a középső rész a felső tagozatba átmegy, az üregnek köröskörül párkányszerű széle van, melyre az alsó üreg elzárása céljából vízszintes gerendák vagy deszkák voltak fektethetők. Ha erre az elzáró padozatra földet hánytak, az alsó üreg teljesen meg volt védve. Figyelembe véve az üreg nagyobb mélységét és leírt szerkezetét, valószínűnek tartom, hogy a település első idejében ez az üreg pincét helyettesítő verem volt, melybe élelmi szereket és féltettebb holmikat helyeztek el.

Az ásatás első két évében feltárt területen a 70. képen G₁, G₂, G₃ és G₄-gyel megjelölt helyen 24 m. hosszúságban az őstalaj felületén kettesével, hármasával és négyesével egymás mellett feküdt hosszanti

gerendák nyomait állapítottam meg. Magából a gerendák anyagából nem maradt meg semmi, csupán a gerendák helyén az őszagyagból kivált rendkívül apró szemű limonitos kiválás jelezte a gerendák helyét és haladási irányát. A limonitos kiválások felett közvetlenül 8—10 cm. vastagságban szén-darabocskákkal telített sárga színű agyag terült el. Erre telepedett az alsó terramare. Hogy milyen vegyi átalakulás eredményeképpen jött létre ez a limonitos lerakódás, nem tudjuk megállapítani. Feltűnő, hogy a legnagyobb körültekintéssel végzett kutatások mellett

76. kép. Sántöltés részlete cölöpüregekkel a telep É-i szélén. D—K-ről.

Fig. 76. Partie d'une digue de fossé avec des creux de pilotis au bord du N de la station. Vue de S—E.

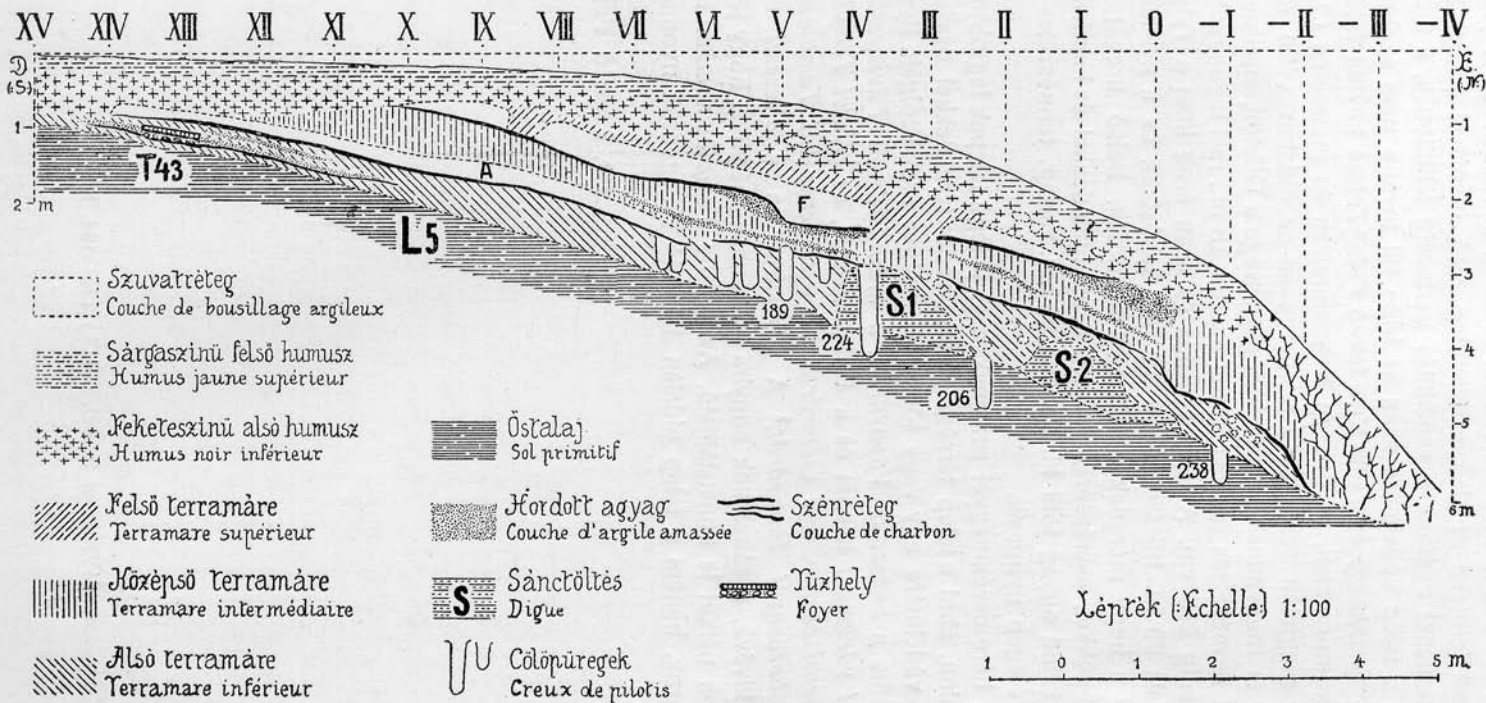
is, csak az alaprajzon megjelölt területen találtuk meg, pedig Ny-ra is és K-re is tovább kellett terjednie. Az a terület, melyen ezeket a gerendanyomokat konstatáltuk, az 1907. évi ásatások alkalmával az őstalajig nem volt lefejtve. Felette mintegy 40—50 cm. vastagságú terramare-réteg maradt. Bizonyára a téli fagynak is volt része benne, hogy az 1908. évi ásatások alkalmával az agyag felülete a limonitos kiválások síkjában vízszintes irányban könnyen szétválhatott. Ugyanilyen vegyi átalakulás eredményeképpen, ugyanebben a nivóban jöttek létre a 72. képen látható ágfónásnak finom lenyomatai is. Az ágak alatt az egyik hosszanti geren-

dának a vége Játszott (72. kép). Az a terület, melyen ilyen ágfonások mutatkoztak, a T₅ környékén, a 0 és -6 fm. közt 140—160 cm. szélességben mintegy 10 □ m. terjedelmű. A legvastagabb ág 3 cm. vastag, a gerenda szélessége pedig 18 cm.

Hogy ezeknek a hosszanti gerendáknak és a rajtuk nyugvó vízszintes helyzetű ágfonásnak mi volt a rendeltetése, nehezen állapítható meg. Feltárásuk idején arra gondoltam, hogy agyagréteggel borított ágfonásos ház-padlóval van dolgunk. Amikor később, közvetlenül a gerendasor mellett, a telepet É-ről védő sáncgyűrűket is megtaláltam, az lett valószínűvé, hogy az ágfonás és a gerendák is, mint a védőművek alkotó részei, kerítés gyanánt eredetileg a sáncöltés cölöpeire voltak ráerősítve s később innen lezuhanva jutottak mai helyzetükbe.

A telepet É-ről védő kettős *sáncgyűrűt* a belső és külső sáncöltés s a kettő közötti sáncárok alkotja. A 70. képen a belső és a külső sáncöltés gerince szaggatott vonallal van megjelölve. A belső sáncöltés gerincvonalában húzódik végig az erődítéshez tartozó legbelső cölöpsor, melyből a 26, 198, 196 és 192 sz. cölöpök ürege a töltés metszetével együtt a 76. képen látható. A kép közepén levő nagyobb üreg az alaprajzon a 194 számmal van megjelölve (70. kép). A 27-ik cölöptől kezdve a 37-ik cölöpig 15 m. hosszúságban s tovább K-felé egészen a 265 sz. cölöpüregig a sáncgyűrűknek és a hozzá tartozó cölöpüregeknek a helyzetét, a rajtok nyugvó leomlott földtömegek miatt, csupán É—D-i irányú kutató árkokkal állapítottam meg s csak azokat a cölöpöket számoztam meg, melyek a kutató árok területére estek (37, 31, 32, 41). A 265-ik cölöptől kezdve a feltárás K-i széléig a sáncöltések és a sáncárok feletti rétegek teljesen le voltak fejtve. A második cölöpsor a feltárás Ny-i szakaszában a sáncárok fenekén (206, 205, 220, 201), a K-i részen a külső sáncöltés gerincén húzódik végig. Utóbbi helyen úgy tűnik fel, mintha a cölöpök kívül-belül párosával egy kissé eltolva, egymással szemben volnának elhelyezve (271 és 272, 274 és 273, 268 és 264). A harmadik cölöpsor a külső sáncöltésen kívül eső területen fekszik (238, 239, 240). A feltárás K-i szakaszában ezeknek megfelelő helyzetű a 268 sz. cölöp ürege. A belső sáncgyűrűn belül fekvő 194 sz. nagyobb üregnek, valamint a 48 sz. cölöpüregnek is szintén az erődítésben lehetett valami szerepe. A belső és külső sáncöltés gerince közt a távolság 160—280 cm. Az őstalaj színe felett a töltés mai legnagyobb magassága a belső sáncöltésnél 110 cm, a külső sáncöltésnél 70 cm. A 77. képen S₁ és S₂, a 78. képen a B) alatti metszeten S betűvel megjelölt sáncöltések anyaga szén-szemcsékkel telített sárga agyag, melyet a föld színének az első település idején végzett elegyengetéséből nyertek. A töltés alatt vékony szénréteg jelzi az őstalaj eredeti felületét. Mindkét metszetről kitűnik az

Az őstelep függőleges metszete É-D-i irányban a 23 vonalában
 Coupe verticale de la station primitive dans la direction N.-S., dans la ligne 23

77. kép. — Fig. 77.

is, hogy — amint már említettem is — a sáncárkot és a sáncgyűrűn belől eső területet az alsó szuvatréteg alsó nivójával jelzett település előtt szeméttel egészen a sáncöltés gerincéig feltöltötték, s így a sáncgyűrűk a telep védelmére ezen az időn túl tovább nem szolgáltak.

A *Tyiszkhegy* és a tőle K-re fekvő *Felső-Tyiszk* közötti földnyakon, a mai humusz alatt, az őstelep helyszínrajzán és metszetén (3. kép) S betűvel megjelölt területen a telepet ezen az oldalon védő *nyakárok* nyomai is megvannak. A nyakárok szélessége a D-felőli, martomlás útján létrejött természetes feltárás adatai szerint 18 m., mai legnagyobb mélysége pedig 210 cm. A telep fensíkja és ezen árok közt a Tyiszk-hegy K-i oldala 25 m. hosszúságban 10 m.-t lejtősödik és a nyakárok közvetlenül a hegy meredek oldala alatt kezdődik. Belső üregét szénnel, szuvatrögökkel, cseréptöredékekkel, csont-hulladékkal és hamúval telített barnás színű agyag tölti ki. Feneke 60 cm. vastag, természetes fekvésű kavics-rétegen nyugszik.

A háromszékmegyei praemykenaei jellegű telepek legtöbbször azon az oldalon, ahol a telep térsége a szomszédos területekkel összefüggött, a telep védelmére egy vagy több mesterséges árok szolgált. Ilyen nyakárok védte a *bükszádi Vápavára*-t, a *málnásfürdői Fűvenyestető*-t, az *oltszemi vármegei* telepet és a *Leánykavárát*, az *étfalvi Templomdombot*, a *sepsiszentgyörgyi Gémvárát*, az *alsócsernátoni Templomdombot* és a *kisborosnyói Borzvárát*.¹ A *gémvárakat* és az *oltszemi vármegei* telepet kivéve, a sáncárkok annyira be vannak mélyítve, hogy jelenlétük feltárások nélkül is konstatálható. Az *étfalvi Templomdombon* nemcsak a nyakárok, hanem a telep oldalán húzódó sáncgyűrűk nyomai is látszanak.

Dr. László Ferenc.

¹ *Dolgozatok—Travaux* II. évi. (1912.) 176—184. 1.

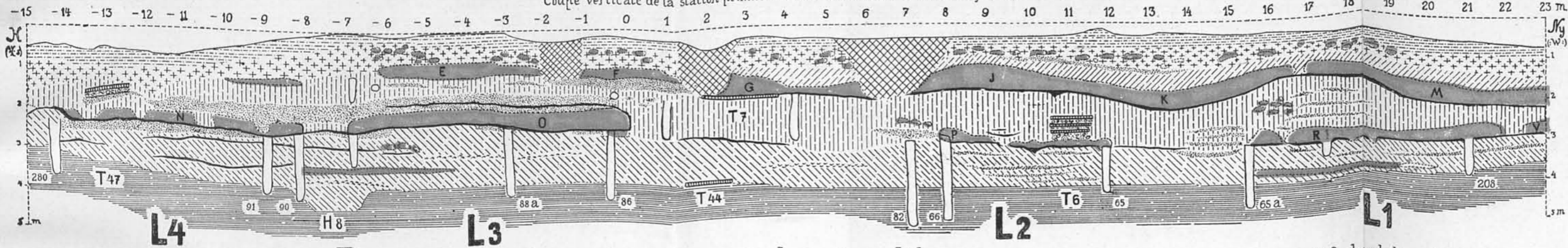
Dr. LÁSZLÓ F.

ERŐSDI ÁSATÁSOK

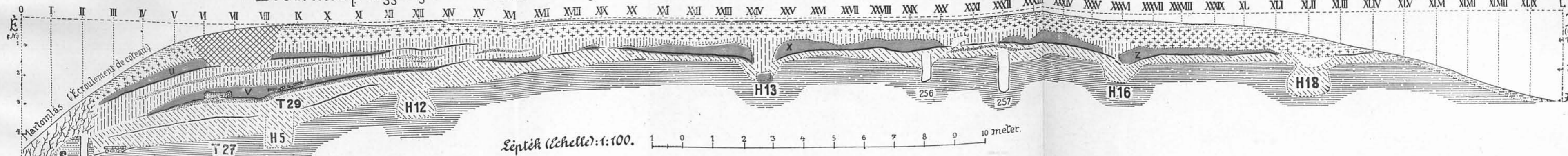
(FOUILLES DE ERŐSD)

A. Az őstelep függőleges metszete K-Ny-i irányban a VII. vonalában

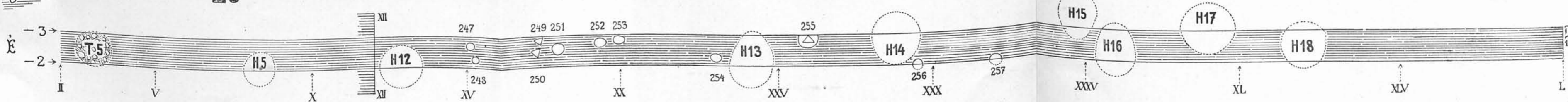
Coupe verticale de la station primitive dans la direction E-W, dans la ligne VII.

B. Az őstelep függőleges metszete É-D-i irányban -2 vonalában (Coupe verticale de la station primitive dans la direction N-S, dans la ligne -2)

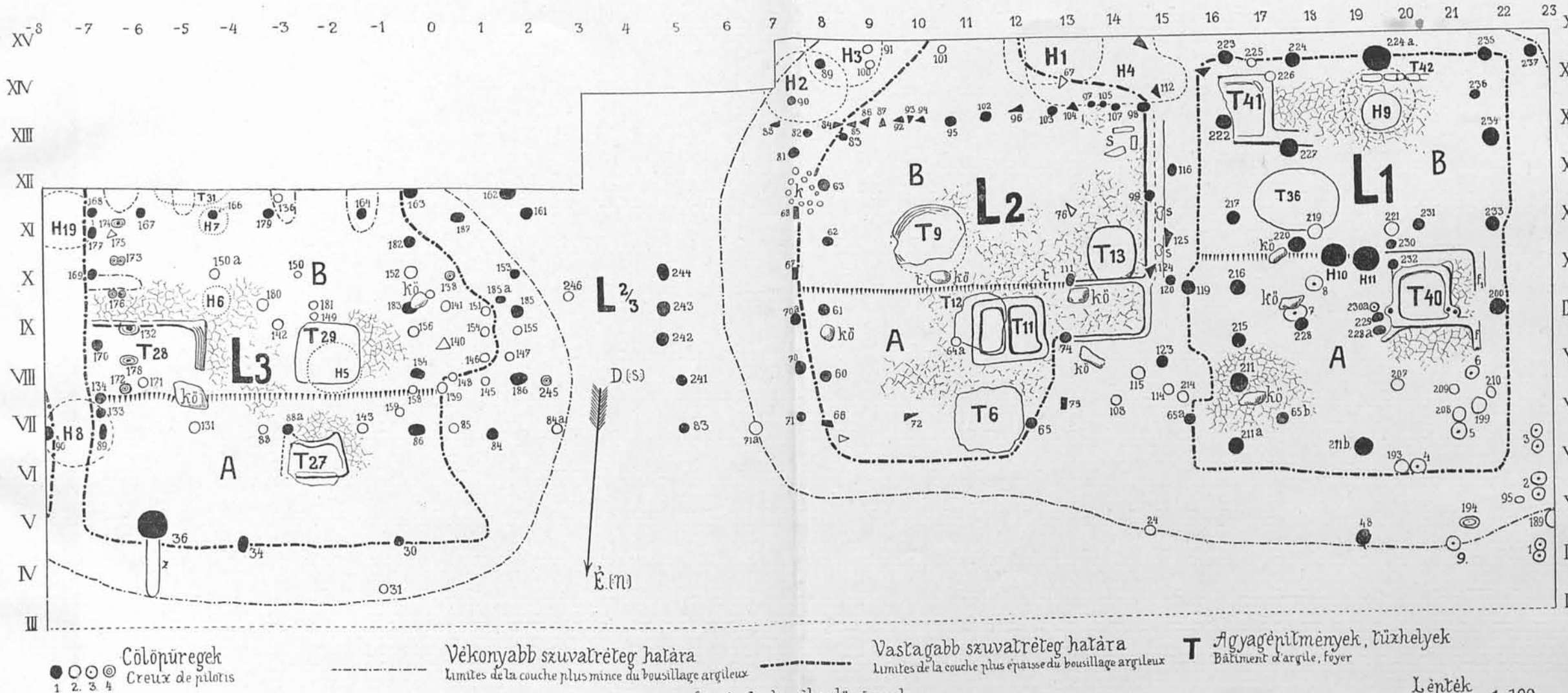
C. A-2 és -3 közti kutatóárok alaprajza az őstalaj felületén (Plan du fossé de recherche à la surface du sol primitif, entre -2. et -3.)

Dr LÁSZLÓ F.

ERŐSDI ÁSATÁSOK (FOUILLES DE ERŐSD)

Az alsó szuvaltréteghez tartozó lakoházak alaprajza (L1, L2, L3)
 Plan des maisos (L1, L2, L3) appartenant à la couche inférieure de bousillage argileux

● ○ ◎
 1 2 3 4
 Cölöpüregek
 Creux de pilotis

 Vékonyabb szuvaltréteg határa
 Limites de la couche plus mince du bousillage argileux

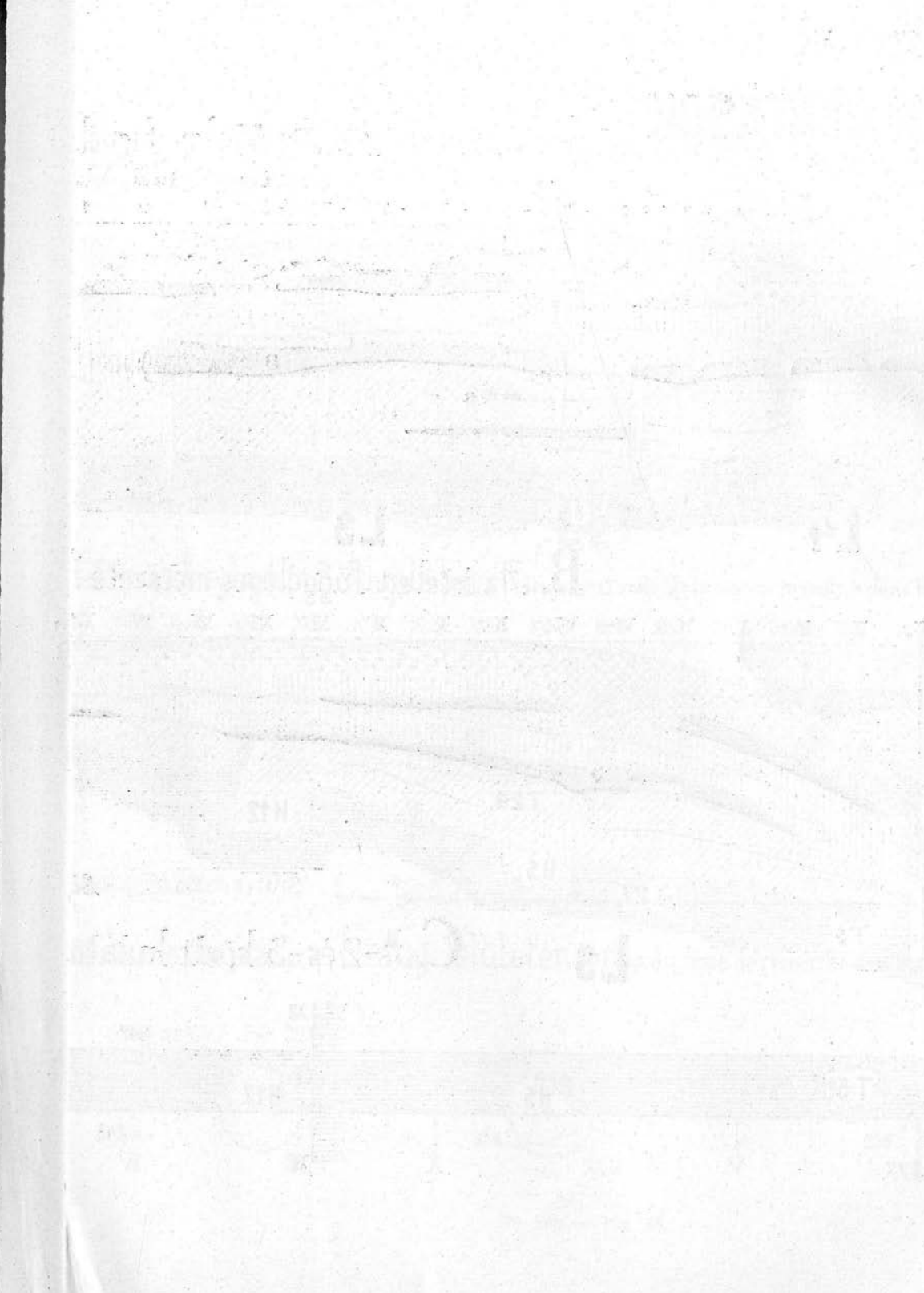
- - -
 Vastagabb szuvaltréteg határa
 Limites de la couche plus épaisse du bousillage argileux

T
 Agyagépítmények, tűzhelyek
 Bâtimens d'argile, foyer

H
 Őstalajba bemélyedő üregek
 Creux enfoncés dans le sol primitif

Lépték
 Echelle 1:100

79. kép. — Fig. 79.

Fouilles à la station primitive de Erősd.* (1907—1912.)

(Abrégé).

I. Communiqué.

La commune *Erősd* est située au Sud du comitat *Háromszék*, au pied de la montagne *Baróti*, sur la plaine étroite, alluvienne qui s'étend sur la rive droite du fleuve *Olt*, coulant là déjà vers le Nord. En face d'elle, sur la rive gauche du *Olt* est situé la commune *Botfalu* (com. Brassó) au bord du *Barcaság*. De la station de cette commune on peut atteindre Erősd qui est à 6 km de là. Sa distance de *Sepsiszentgyörgy* est sur la route juridique passant à travers *Előpatakfürdő* et *Árapatak*: 21 km.

Dans le territoire et dans le plus proche voisinage de la commune Erősd il y a plusieurs stations primitives. Le devoir de cette études est de faire connaître la station primitive du *Tyiszkhegy*, située derrière l'église grecque orientale, dans la direction NE à un km à peine de la commune.

Le *Tyiszkhegy* est une des collines des monts *Baróti*. Sa plus grande hauteur au-dessus de la mer est 558 m. Sa hauteur relative au-dessus de la commune est 57 m. De son sommet on peut parcourir la plus grande partie du bassin du *Barcaság*. Le *Tyiszkhegy* est limité au N, au S, et au W par des grandes fosses ravinées. De NE, il est joint à la colline nommée *Felsőtyiszk*, haute de 576 m. au-dessus de la mer par un sentier escarpé long de 58 m et large de 4—5 m à l'endroit le plus étroit. Hors du plan général, publié sur la page 176. du cours 1911 des *Dolgozatok—Travaux*, la fig. 1. et 2. donnent une idée de la situation et des environs du *Tyiszkhegy*. Sur le plan des environs du *Tyiszkhegy* le lieu de la station primitive est indiqué par un carré noirci. La vue du N du *Tyiszkhegy* j'ai présentée sous fig. 4. sur la page 181. dans le cours 1911 des *Dolgozatok—Travaux*. A gauche de l'image il y a le sentier escarpé mentionné.

Aux environs de Erősd, parmi les stations primitives qui sont sur les monts *Baróti* étendus vers le *Barcaság*, avec le *Tyiszkhegy* étaient habités en même temps le *Csulakkaréj* à *Árapatak*, le *Gorgány* (*Priesterhügel*) à *Botfalu* et le *Küsberg* à *Szászhermány*. Du même âge sont

* No 12 sur le plan du titre.

les fragments de vases peints trouvés à l'occasion du creusement d'une puits sur la limite nommée *Lenkert*, situé au NE de la station du Tyiszkhegy à 1½ km à peine.

Parmi les stations primitives d'un même âge, situées sur les monts Baróti s'étendant sur la plaine du comitat Háromszék, le *Forrósdomb de Illyefalva* est le plus proche de Erősd. Sa distance sur la route la plus courte qui conduit à travers le Lenkert est 6 km. Il y a des faits locaux qui démontrent, qu'il y avait aussi des stations primitives dans le cercle à rayon de 3 km autour de la station, sur le *Vecer*, le *Csókástető*, le *Fásbérc* à *Árapatak* et sur la colline *Füzes tér* près du *Retkespatak*.

La direction des communes ecclésiastiques ref. et grecque-orientale de Erősd a donné la permission de la fouille pour découvrir la station systématiquement.

Je publie les résultats des fouilles dans trois communiqués. Le communiqué présent s'occupe hormis la description générale et l'histoire de la fouille de la station, avec sa stratigraphique. Il contient la description du placement des couches, des monuments immeubles trouvés dans les couches, des ruines de bâtiments, des différents bâtiments d'argile, des trois habitations appartenant à la couche inférieure du bousillage argileux, puis celle des fortifications de l'âge de l'établissement. Le deuxième communiqué traite les vases et leurs appartenances. Dans la division par couches je fait connaître d'abord les trouvailles particulières, puis la technique des vases comme sommation, leurs types et leurs ornements. Pour le troisième communiqué reste la description des idoles d'argile, des estampes d'argile, des pesants d'argile et d'autres objets d'argile, des outils de pierre polis et non polis, des objets d'os et de corne de cerf, des bijoux, des objets de métal et enfin des restes d'animaux et des plantes.

Chaque année j'ai rendu compte du résultat des fouilles et j'ai présenté la matière des fouilles au comité de direction du *Musée National Siculien (Székely Nemzeti Múzeum)*. Dans mon étude „*Stations de l'époque pré-mycénienne dans le comitat de Háromszék*“¹ j'ai aussi résumé les plus importants résultats des fouilles de Erősd avant 1910, par la présentation de quelques objets caractéristiques. En partie c'est ce que traite mon travail intitulé: „*Festett edények az erődsi és oltszemi telepekről*“.²

¹ *Dolgozatok—Travaux* de la Section Archéologique Numismatique du Musée National de Transylvanie. Cours 1911. p. 227—259.

² Publié avec un supplément coloré et trois tableaux avec images dans le *Archaeologiai Értesítő*, 1912. p. 57—66.

De la station primitive sur le Tyszkhegy à Erőd, *B. Orbán* parle pour la première fois en 1869. *A. Benkő*, instituteur de Erőd a fait cadeau au *Musée National Sicilien* des premiers débris de vases de la station au cours de l'an 1895.

En 1905 et 1906, sur l'appel répété de *K. Herepei, Zs. Csulak*, prêtre calviniste à Erőd a fait de fouilles pour la part de la section archéologique du collège Bethlen à *Nagyenyed*, et plus tôt *Gy. Teutsch* archéologue de *Brassó* a fait des rassemblements et des recherches parmi les décombres des couches culturelles de la station, dans des mines dont le territoire fondamental est 1—2 m².

Le *Musée National Sicilien* à *Sepsiszentgyörgy* a pris la découverte systématique de la station primitive de Erőd dans sa programme en 1904. Je n'ai cependant pu commencer avec la découverte qu'en 1907. Pendant cinq années j'ai fait des fouilles en 72 jours.

La plus grande partie des fouilles en 1912 j'ai continué selon l'appel de la direction de la Section Numismatique et Archéologique du *Musée National de Transylvanie* aux dépenses de l'institut nommé. Le nombre de la matière des fouilles, inventoriée selon les couches de l'établissement, est 5414, y compris aussi les trouvailles sporadiques, maniées à part. Pendant tout le temps j'ai fait 92 photographies.

Parmi les hommes spéciales, qui s'occupent d'archéologie, les suivants ont visité la station pendant les fouilles et étudié le travail des fouilles : *Dr. I. Kovács* (Kolozsvár), *dr. L. Márton* (Budapest), *J. Mihalik* (Budapest), *G. Nagy* (Budapest), *dr. B. Pósta* (Kolozsvár), *dr. M. Roska* (Kolozsvár), *dr. H. Schmidt* (Berlin), la matière de la fouilles dans le Musée National de Sécilie ont étudié *dr. W. Bremer* (Mainz), *dr. G. Kossinna* (Berlin) et *J. Palliardi* (Mährisch-Budwitz).

La partie du Tyszkhegy, laquelle est couverte de couches culturelles, ne s'étend pas seulement au sommet de la colline, mais aussi sur une partie de la pente occidentale. La station occupe sur le plateau de la colline 2200 m², sur la pente occidentale 3200 m², en tout un territoire de 5400 m². Le plan des lignes des couches de la station est à voir sur *fig. 3*.

J'ai divisé tout le territoire en des petits territoires quadratiques par des lignes longitudinales qui sont parallèles avec la ligne de l'éroulement de coteau au N, et par des lignes de latitude qui y sont rectangulaires, pour pouvoir mieux nous orienter dans la direction horizontale. Sur la *figure 4*, qui représente le plan de situation des territoires découverts, cette division est à voir dans sa plénitude. Aux mesurages verticales, je me suis conformé, comme point de sortie, au point le plus haut des coupes et à la surface du sol primitif et à la surface supérieur ou inférieur des couches marquées par les chiffres I—VII.

Sur la *fig. 4* j'ai disposé un plan de situation des progrès et de la division des découvertes. J'ai commencé la fouille au bord de l'éroulement du coteau au N, à la table A, puis j'ai passé sur la table B, C, et D. Puisque cependant l'ordre des couches supérieures était encore dérangé par des mines enfoncées d'en haut et par des creux fouillés de côté, et puisque je n'étais pas encore orienté de l'étendue de la couche du bousillage argileux se montrant la plus importante, j'ai commencé le détachement d'une partie nouvelle, et le continuant en l'an 1910, enfoncé jusqu' à la surface du sol primitif, nous avons des coupes verticales connexes dans la direction de la ligne longitudinale *No. VII* et des lignes latérales —9 et +19. Pendant les fouilles de plus tard, la *figure 78. A)* représente la coupe longitudinale élargie vers l' E et le W.

Sur la coupe longitudinale de la *fig. 78*, l'étendue horizontale des restes de bâtiments de la couche inférieure du bousillage argileux, marqués par **L₁**, **L₂**, **L₃**, détermine la division des fouilles continues. A cause de l'étendue semblant plus petite, j'ai commencé d'abord avec la découverte de la table appartenant à l'habitation **L₂**. La *fig. 5.* représente le travail des fouilles dans l'état où les couches appartenant au **L₂** étaient déjà détachées.

En 1911 et 1912 le **L₃** et le plan complet de **L₁** étaient découverts et les restes des ruines appartenant aux bâtiments restaient intactes. En 1913 la table **L₄** fut marquée et détachée de la même manière. La *fig. 6.* du temps des fouilles en 1911., montre la station dans l'état, où la table **L₂** était déjà détachée jusqu' au plancher de l'habitation et le travail de **L_{2/3}** était déjà commencé.

Pour connaître l'étendue du Sud des couches de l'établissement et pour avoir des faits nouveaux pour la division du travail, la fouille de 1913 avait le devoir de découvrir un fossé de recherche, long de 41 m. et large d' 1 m., entre les territoires —2 és —3, qui va tout le long de la station dans la direction NS. La photographie du fossé de recherche est à voir sur *fig. 7*, sa coupe et son plan sur *fig. 78. B)*.

Sur la *fig. 3.* la table marquée par les lettres A, B, C, D et avec des rayures étroites, représente les territoires jusque-là découverts. Ci-joint le fossé de recherche maintenant mentionné et marqué par EH. En tout le territoire découvert jusqu' à la fin de l'an 1912, dont je publie les résultats archéologiques dans ce traité, comprend 444 m².

A. L'établissement des couches. Monuments immeubles.

Nous pouvons étudier l'établissement général des couches, leur ordre et leurs rapports relatifs sur les dessins et photographies faits

au temps des fouilles, des coupes verticales de la station, puis sur les plans montrant l'étendue horizontale des couches.

Les *fig. 35., 67. et 78. A)* représentent le dessin des coupes longitudinales qui se trouvent sur les lignes saccadées de la *fig. 4.* Je m'en rapporte encore aux détails de la photographie sur *fig. 5.* L'étendue horizontale des couches plus importante et la position des objets qui y appartiennent, peuvent être étudiées sur les *fig. 4., 9., 79. et 70.* Sur les dessins des coupes l'échelle de l'étendue verticale s'accorde avec l'échelle horizontale. Il n'était pas nécessaire de trop lever la hauteur ce qui souvent trouble l'observation réelle.

Les couches culturelles de la station sont des couches de bousillage argileux, par endroits de couleur vert-jaunâtre, et appelée terramare, par d'autres de couleur brique. Elles sont recouvertes d'une double couche d'humus.

La couche de terramare consiste en des balayures, des tessons, des os, du charbon, des coquilles, quelques morceaux du bousillage argileux, du cendre provenant des foyers et des fours à cuire les vases, provenant des habitations et en argile jaune étendu par couches. L'argile est le même que le sol primitif de la station. Par endroits il y a des couches calcaires et des couches de coquillages, d'une petite épaisseur.

Sur les couches du terramare s'établirent par l'écroulement des maisons et des fours les couches branlantes du bousillage argileux. Les couches du bousillage argileux dominant aussi par leur couleur rouge sur toutes les deux coupes au-dessus des couches du terramare qui sont en plus grande quantité.

A des certains endroits nous trouvons dans chaque couche des foyers, des fours à cuire et d'autres bâtiments d'argile dans un état plus ou moins intact. Dans les couches inférieures il y a plus, dans les couches supérieures il y a moins de creux de pilotis rempli de terre écroulée. Sur la limite inférieure des couches de bousillage argileux, et souvent aussi dans les couches du terramare des territoires plus grands sont couverts de minces couches noires de charbon. Sur les coupes il y a aussi indiqué le humus supérieur, jaunâtre, et le humus inférieur de couleur noireâtre, comme des couches indépendantes. Nous trouvons ce dernier immédiatement sous le humus supérieur d'aujourd'hui sur tout le territoire découvert de la station. J'ai indiqué tous ces indices archéologiques sur tous les dessins des coupes différentes selon la clef fixée sur la *fig. 78.* D'après ces coupes, ces plans délimitation, ces plans détaillés et ces photographies, dont je ne peux représenter ici qu'une partie, on pourra former le modèle de la station primitive.

D'après la coupe *A* de *fig. 78.* j'ai partagé les couches culturelles de la station de haut en bas, selon les niveaux principaux en 7 groupés

de couches : *I. humus supérieur*, *II. humus inférieur* [couche la plus supérieure du bousillage argileux], *III. terramare supérieur*, *IV. couche du bousillage argileux supérieur*, *V. terramare intermédiaire*, *VI. couche inférieure du bousillage argileux*, *VII. terramare inférieur*.

A l'aide de la coupe verticale, longue de 50 m, représentée sur la fig. 78. sous B, nous pouvons suivre toute l'étendue des couches culturelles de la station, ensuite l'ordre des couches et leurs rapports relatifs, pas à pas.

Le humus supérieur se trouve partout dès le bord supérieur de l'éroulement de coteau. Les points finals de l'étendue du *humus inférieur* sont marqués par les lignes II et XLIV. La couche moins développée du *terramare supérieur* et la *couche supérieure du bousillage argileux* (marquée par un U sur la coupe) sont à poursuivre de l'éroulement du coteau jusqu'à la ligne XII, et la *couche de charbon* qui est sous la couche supérieure du bousillage argileux, et qui marque l'un des niveaux principaux de l'établissement, jusqu'à la ligne XV. *La couche inférieure du bousillage argileux* a une étendue beaucoup plus grande. Elle domine par une longueur de 39 m. au-dessus des autres couches.

Le terramare inférieur se trouve dans toute la largeur de coupe au-dessus du sol primitif au N dans une plus grande, au S dans une plus petite quantité. La surface du sol primitif est nivellée et le humus primitif qui y était avant le premier établissement, manque partout.

La circonstance, qu'au dessus du H₁₃ et du H₁₆ la partie intermédiaire du troisième et deuxième membrement de la couche inférieure du bousillage argileux se penche vers le bas en ondoyant, explique l'ondulation. Sous III le foyer marqué par T₅ est bâti immédiatement au-dessus du sol primitif. A gauche de lui la coupe de la circonvallation intérieure, marquée par un S, laquelle servit de rempart à la station au temps du premier établissement, est visible. Le plus haut point de la digue est en même hauteur que la ligne d'établissement de la couche inférieure du bousillage argileux. Cela prouve que la station était déjà remplie avant l'établissement indiqué par la couche inférieure du bousillage argileux de balayures et d'autres décombres jusqu'à cette hauteur, et ainsi la circonvallation a seulement servi de rempart dans un temps précédent.

D'après les coupes l'on peut fixer, que sur la partie de la station qui se trouve sur le plateau de la montagne, les couches culturelles s'amincissent graduellement de N vers le S. Cela prouvent les mesures suivantes: dans la ligne VIII, où il est le plus épais, l'épaisseur des couches ensemble est 3·6 m, dans la ligne X 3·2 m, dans la ligne XV 2·3 m, dans la ligne XX 1·5 m. Cette épaisseur général reste la même

jusqu'à la ligne XXIII; et s'amincissant d'ici graduellement, entre XLI et XLII, elle n'a que 1 m.

Dans le suivant je publie la description détaillée des couches et des monuments immeubles trouvés dedans, selon l'ordre des couches fixé sur la page 392.

I. Couche. Humus supérieur.

Toute la surface d'aujourd'hui de la station est couverte d'un humus jaunâtre, dans une épaisseur de 30—40 cm. Sa matière est augmentée par la poussière que le vent amasse, surtout depuis que des arbres sont plantés sur la station. Justement à cause de cela pouvons nous expliquer la couleur jaune.

A l'occasion de la silviculture avant 20 ans, les fosses creusées fréquemment l'une près de l'autre pour les arbrisseaux, la couche la plus haute fut tellement renversée, qu'on peut à peine trouver un endroit non dérangé, même au niveau inférieur. L'ordre de cette couche fut avant tout renversé par les dérangements d'un autre but.

Parmi les monuments immeubles sur tout le territoire seulement un foyer (Ts) nous est resté. Je publie sa photographie sur *fig. 8*. Il est formé de 18 pierres de ruisseau, brûlées à la surface. L'espace entre les pierres est remplie d'argile amassé. De la partie qui était au-dessus des pierres, rien nous n'est resté.

La ligne supérieur de démarcation de l'établissement de la culture au caractère pré-mycénienne est à la même hauteur que la surface de la couche jaune supérieure et de la couche noireâtre inférieure du humus et ainsi le humus jaune supérieur appartient à une culture postérieure, différent de la culture au caractère pré-mycénienne.

II. Couche. Humus inférieur.

(Couche la plus haute du bousillage argileux).

Hormis la matière céramique et d'autres monuments immeubles, il n'y a pas beaucoup d'objets archéologiques dans le humus inférieur. Cette couche a aussi été dérangée. Son épaisseur alternative est 30—50 cm. Sa couleur est partout noireâtre. La surface des mottes du bousillage argileux est aussi de cette couleur. La position des mottes du bousillage argileux n'est pas la même dans laquelle elles étaient à l'occasion de l'éroulement. Par conséquence le plan de la *fig. 4*. ne nous éclaire que de la deuxième position horizontale de la couche la plus supérieure du bousillage argileux.

Le humus inférieur a pris ses éléments sur la plus grande partie

du territoire jusqu'ici découvert de la couche la plus supérieure du bousillage argileux et du terramare supérieur (*III. couche*) mais en s'avancant vers le S et vers le SE, il augmentait sa matière d'abord la couche supérieure du bousillage argileux (*IV. couche*), puis le terramare intermédiaire (*V. couche*) et même la couche inférieure du bousillage argileux, c'est à dire il y a du humus d'autrefois jusqu'à ces couches.

Au humus inférieur appartient le foyer rond marqué par T₁₄, formé de pierres plates, dont le diamètre est 75 cm. Sa position est visible sur *fig. 4*. Il se trouvait à 1·9 m du bord de la couche la plus supérieure du bousillage argileux, dans une profondeur de 65 cm de la surface de la terre. 9 pierres de sable, brûlées à la surface et plates étaient jointes ensemble. L'espace entre les pierres était remplie d'argile mal cuit. L'enduit avait absolument manqué. Au S et au SW deux grandes pierres plates (*A* et *B*) étaient placées. Leur surface était plus haute de 20 cm que le niveau supérieur du foyer. Peut-être les a-t-on mis comme banc près du foyer. La pierre *A* a été une pierre à moudre usée et renversée. La surface d'origine autour du foyer n'était pas à reconnaître.

III. Couche. Terramare supérieur.

Sur ces parties de la station, où la couche culturelle est la plus épaisse, entre le humus inférieur et la couche supérieure du bousillage argileux, les décombres sont restés dans la position originale. La couche qui s'est formée de ces décombres, est le terramare supérieur. Sa position peut-être bien vue sur la coupe verticale *A* sur *fig. 78*. Son épaisseur au-dessus des pentants de la couche supérieure du bousillage argileux est 50—60 cm, et ailleurs 20—30 cm.

IV. Couche. Couche supérieure du bousillage argileux.

Outre la couche inférieure du bousillage argileux, il n'y a aucune couche où il y avait tant d'objets archéologiques que dans cette couche.

Comme la *fig. 9*. le montre, au N la couche supérieure du bousillage argileux s'étendit jusqu'au bord de l'écroulement du coteau. Son bord aminci de la ligne 17 jusqu' à la ligne 23 est gardé dans sa position originale.

Son bord du N et de l'E n'est pas encore découvert. Au bord du S j'ai indiqué une triple ligne de démarcation, en marquant l'étendue horizontale de la plus mince couche du bousillage argileux, composée des mottes les plus épaisses, plus épaisses et déjà décomposées.

Par la soigneuse découverte des ruines de la couche du bousillage argileux, nous avons pu connaître la position et la forme de plusieurs foyers (T_{32} , K_3 , K_2 , T_{20} — T_{25}) un grand foyer bien conservé (T_{35}), dans son voisinage une ornementation d'argile (T_{37}), un autre bâtiment d'argile dont la destination est inconnue jusqu'ici (T_7) et enfin sur le territoire hors la couche du bousillage argileux un foyer libre, formé de pierres (T_{15}) et nous les avons pu observer ainsi que nos connaissances sont élargies de nouvelles matières.

Le monument immeuble appartenant à la couche supérieure du bousillage argileux, est publié dans le suivant à l'aide du plan de la *fig. 9.* et des dessins de détail et photographies des objets.

Dans le coin NW du territoire découvert, au niveau inférieur de la couche supérieure du bousillage argileux, se trouve le foyer marqué par T_{35} qui a été plusieurs fois renouvelé. Au W de lui, les morceaux d'une ornementation d'argile, tombés du mur de la maison se trouvaient sur la terre. J'ai marqué l'ornementation d'argile par T_{37} . La position originale des deux objets est visible sur *fig. 12.* et *13.*, le foyer et sa construction sur *fig. 14.* et enfin l'ornementation d'argile restaurée et la partie de la chambranle trouvée au même endroit, sur la *fig. 15.* et *16.*

Le foyer T_{35} (*fig. 12.*) a la forme d'une ellipse. Son axelongitudinal est 180 cm, sa plus grande largeur qui y est rectangulaire: 150 cm. De la plaque latérale, aux quatre coins et des deux longues plaques six chambranles verticales s'élèvent qui déforment l'ellipse. Sa hauteur au-dessus de la surface du plancher est 27 cm au N, 37 cm à l'E, 30 cm au S et 27 cm à W. Il a été renouvelé trois, quatre, peut-être cinq fois. Les deux enduits supérieurs sont presque tout à fait conservés, le troisième seulement en parties au bord de W. Au-dessous d'eux on peut reconnaître les morceaux de deux enduits de temps précédent avec des cailloux et des tessons.

Le bord de l'enduit supérieur du foyer n'était nullepart intact. Il est possible qu'il avait un revers, comme une chambranle qui ressortit à 5—8 cm et qui se cassait à l'occasion de l'écroulement de la maison.

Le côté du foyer était couvert d'un enduit vertical. Au-dessous de l'enduit l'on pouvait bien reconnaître la construction du mur vertical qui servit à fortifier le côté du foyer.

Au W du foyer T_{35} se trouvaient les morceaux cassés de l'ornementation d'argile T_{37} (*fig. 12.* et *13.*). La longueur de l'ornementation d'argile restaurée est 90 cm., dont 61 cm. tombent du point culminant jusqu' à la ligne inférieure des ornements spirals. Sa largeur au même endroit entre les deux rainures principales 45 cm. La surface est polie, mais pourtant assez inégale.

La formation de sa plaque de derrière donne quelque éclaircissement de sa position originale avant l'écroulement. Derrière l'ornementation en forme de spirales à gauche et à droite on voit l'empreinte de branches verticales. Originellement il était ajusté à une surface d'un mur construit de branches filées et couvert de boue.

La matière et la colorature du morceau de la chambranle visible sur la partie inférieure de *fig. 13.* et sur *fig. 16.*, s'accordent avec celles de l'ornementation d'argile. Son bord extérieur passe en une ligne droite, le bord intérieur en une ligne arquée dans la surface polie, latérale. Sur la surface de derrière (*fig. 16. b*) près du côté arqué l'empreinte d'une colonne cylindrique dont le diamètre était 17 cm, est visible; auprès l'on voit les restes d'une filature de branches.

Je trouve juste de croire, que le morceau de la chambranle mentionnée est la moitié supérieure de la partie sourcilleuse d'une ouverture arquée, d'une porte, et que l'empreinte de la colonne visible sur la surface de derrière est celle de la colonne du jambage droit. Il est aussi possible que l'ornementation d'argile était ajusté à la surface extérieure du faite de la maison, juste au-dessus de cette ouverture de porte.

Dans la couche supérieure du bousillage argileux, sur le territoire à l'W du T₃₅, on voit sur la surface des mottes de bousillage argileux l'empreinte de filatures de branches, de pieus, de roseaux. Parmi les morceaux de bousillage trouvés à cet endroit parmi les débris de l'ornementation d'argile, marquée par T₃₇ je publie trois pièces caractéristiques sur les *fig. 10.* et *11.* La motte de bousillage, représentée sur *fig. 10.* a une étendue de 29×21 cm, son épaisseur 5—6 cm. C'est un morceau d'une partie de mur à branches filées où les branches s'entrecroisent. La matière est de l'argile bien cuite mêlée de balle. L'autre surface qui n'est pas visible sur la figure est plate et achevée, mais n'est point récurée. Elle n'est pas même blanchie.

L'étendue de la motte de bousillage sur *fig. 11.* sous 1. est 23×18 cm, son épaisseur est 13 cm. A gauche une branche empreinte, épaisse de 2.5 cm et une autre épaisse de 4 cm, à droite trois branches épaisses de 2—3 cm, sont visibles. La surface de la motte de bousillage (*fig. 11. 2.*) est traversée par les creux de roseaux liés en gerbes qui sont parallèles. Sur la surface de devant on voit l'empreinte de 14 roseaux, beaucoup de balles de roseaux et à droite celle d'une feuille de roseau allant vers le bas. Au bord supérieur cassé, sous les roseaux, le creux d'un pieu droit est visible. Si nous supposons, que le roseau a servi pour couvrir le bâtiment, alors ce pieu a pu servir pour presser les gerbes en bas.

Sur le territoire au Sud du foyer T₃₅, à la surface de la couche

lâche du bousillage argileux formée des restes des mottes du bousillage, dans la direction S_3 , S_2 , et S_1 (*fig. 9.*) on voyait des élèvements en forme de cimes allant de l'E vers le W. Sur ce territoire de la couche supérieure du bousillage argileux il y avait une habitation, divisée en deux parties, à la partie inférieure de laquelle appartenait aussi le foyer T_{35} . A la place du S_1 , S_2 , et S_3 , tombaient les poutres de la maison, ou les chevrons, et les mottes de bousillage, trouvées là, étaient les parties élémentaires du grenier supérieur ou de la toiture. La première supposition est plus vraisemblable. Sur le comble au N était aussi probablement l'ornement en relief T_{37} . Comme chez les habitations appartenant à la couche inférieure du bousillage argileux, ici on peut aussi fixer le double membrement de la différence des niveaux. Je crois, que probablement seulement la plus grande moitié de l'E de cette maison est découverte.

Le bâtiment d'argile, marqué par T_{32} , à SE du T_{35} (*fig. 9.*) est la base d'un four à cuire les vases de mesures plus grandes. Sur *fig. 17.* nous voyons la partie extérieure du pied du mur, à l'appuie de laquelle 7 mottes de bousillage, placées étroitement l'une près de l'autre sur la surface de la terre et près du pied du mur, ont servi. Les mottes de bousillage sont les morceaux cassés d'un autre bâtiment. Le diamètre de la base du four circulaire est 210 cm.

Au NE du T_{32} , entre des ruines de bousillage se trouvait un morceau de mur, long de 50 cm à peine. Cela était peut-être aussi un four circulaire, dont le diamètre était 140 cm.

Entre le T_{32} et le K_3 , plus près du T_{32} , sur un endroit secondaire, j'ai trouvé un morceau de mur plus grand. La forme est une brique assez régulière dont la longueur est 65, la largeur 44, l'épaisseur 8 cm. Le bord est brisé. Sur la surface supérieure, on pouvait voir les empreintes d'une filature de branches formant un rectangle sur l'axe longitudinale. Tant nous avons pu fixer, que la surface inférieure était soigneusement récurée et qu'elle avait à un bord une moulure, large de 15 cm, s'élevant 1 cm de la surface de fond. Au-dessus de l'écurément les traces de blanchiment blanc étaient visibles dans des taches irrégulières à des diamètres de 1—2 cm.

Parmi les fours à cuire les vases, trouvés dans la couche supérieure du bousillage argileux, le plus intact est le bâtiment marqué par K_2 . Je publie son plan et sa coupe sur *fig. 18.* Le diamètre intérieur de sa base est 180 cm. La surface intérieure bouchée deux fois était cuite rouge. Sur la coupe de *fig. 18.* on voit, que la couche du terramare intermédiaire, qui est sous le bâtiment, est couverte d'argile amassée dans une épaisseur de 25 cm.

Le creux du four était remplie de vases d'argile déjà cuits, les

uns peints, les autres point, parmi lesquels quatre sont presque intacts. Les autres 11 nous avons restaurés de leurs moceaux. Parmi les vases et dessous j'ai trouvé outre des mottes sans forme de bousillage beaucoup des débris de vases, qu'on ne pouvait pas unir. Il y avait parmi les morceaux des vases tels qui étaient trop cuits et scoriacés.

Dans la couche du terramare inférieur j'ai trouvé le vase miniature, représenté sous *fig. 20.*, dont la surface est rude et lequel est mal cuit. Son Num. inventaire est: 3675. Parmi les grands vases il n'y a pas un qui lui ressemble. Peut-être je ne me trompe pas, si je crois, que ce vase miniature est le modèle d'un four à cuire les vases.

Autant plus autorisé est la supposition que le four de l'homme primitif du *Tyiszkhegy* était comme le petit vase représenté sous *fig. 20.*, parcequ' les fours à cuire les vases d'aujourd'hui, n'ayant pas de grille et de cheminée, ont parfaitement la même forme.

La base du four marqué par K_2 a un diamètre de 180 cm, et il était haut de 150—160 cm. Le diamètre de son ouverture circulaire supérieure est 60—70 cm. Les longues bûches employées pour chauffer le four ont aussi brûlé la surface de la terre autour du four. Cela explique que nous avons trouvé sur plusieurs endroits autour des fours des territoires cuits rouge. A un endroit il y avait sept couches l'une sur l'autre et leur épaisseur était 18 cm. A un endroit j'ai compté dans une épaisseur de 31 cm 11 couches.

Au SE du four K_2 (*fig. 9.*) dans le niveau inférieur de la couche supérieure du bousillage argileux, à 70—80 cm du bord du Surd de la couche du bousillage argileux j'ai découvert les ruines du mur du Sud de quatre fours circulaires, rangés l'un derrière l'autre. Les fours à cuire sont marqués sur *fig. 19.* par T_{20} , T_{21} , T_{22} , et T_{23} .

Entre le T_{20} et le T_{21} l'empreinte d'une filature de branches est visible. C'est important, car ici nous avons trouvé la construction à filatures de branches du mur latéral du four dans sa position originale.

La longueur du bâtiment d'argile T_{24} , à 1·2 m. du bord de la vaste couche du bousillage argileux est 1·6 m. En vérité c'est la ruine de la moitié du Sud de deux fours circulaires.

A l'E du T_{24} , dans une distance de 3·2 m. il y a les ruines du four T_{25} qui a la même construction que les précédents.

Sur le territoire dérangé de la couche supérieure du bousillage argileux. à peu-près à cet endroit, où sur la *fig 9.* il y a la marque M_1 , sur un lieu secondair j'ai trouvé la motte de bousillage, visible sur *fig. 21.*, dont le bord est arqué et la surface lisse. Sa plaque de devant (sur la *fig. b*) est lisse et cette surface lisse passe dans la ligne de l'arc dans le champ lisse de derrière, qui est large de 10 cm. Sur le côté de derrière on voit l'empreinte de branches et du bois de quartier

(sur la fig. *a*). Vers le W, deux mètres plus loin, se trouvait un autre morceau de cette motte formée du bousillage argileux. Ces deux groupes du bousillage argileux sont les deux morceaux séparés de la voûte d'une porte d'un bâtiment quelconque. Les enfoncements de la surface de derrière au-dessus de la voûte sont les empreintes d'une filature de branches horizontales et d'autres éléments fortifiants. Comparez avec la description du groupe du bousillage argileux publié sous fig. 16.

Dans le voisinage des mottes du bousillage argileux, maintenant décrites, il y avait aussi les débris du bousillage argileux, représentés sur fig. 22. Parmi eux le No. 1. est épais de 3.5 cm., et a un diamètre de 43 cm., en bas et en haut il est lisse et enduit de chaux jauneâtre, un morceau d'une plaque circulaire d'argile. De son bord un membre de forme d'un pied s'avancait. C'était peut-être une petite estrade (petite table?) qui a servi dans le ménage. La motte du bousillage argileux No. 2. (fig. 22.) est la moitié de devant d'une chambranle arrondie par avant haute de 15 cm et au milieu épaisse de 7 cm. La motte du bousillage argileux No. 3. est l'enduit de bauge bien cuit entre deux colonnes de bois se touchant ou entre deux poutres.

De la position du bâtiment d'argile T₇, représenté sous fig. 23., restauré trois fois, la fig. 9. nous éclaircie. La surface de la pièce restée est récurée et fendue comme du marbre. Le coin SW est un rectangle. Sa construction est à voir sur la coupe perpendiculaire de fig. 23.

Sous l'enduit supérieur il y a des cailloux de diamètre de 3—5 cm. Sous le second et le troisième de même avec des morceaux de vases. Le foyer fut bâti dans le temps, où le charbon gratté de fours et des foyers, n'a pas encore couvert la surface nivelée de la terre. L'enduit latéral est aussi triple et passe dans un arc bombé dans l'enduit autour du foyer. La longueur de la partie présente du bâtiment est 180 cm, la plus grande largeur est 65 cm.

Au bord du S de la découverte, en dehors de la couche supérieure du bousillage argileux, mais dans son niveau se trouvait le foyer T₁₅ (fig. 24.) construit de pierres. Le creux du foyer a la forme d'une brique, sa longueur est 60 cm, sa largeur 30 cm, sa hauteur 25 cm. Le devant ouvert regarde vers le W (fig. 9). Du côté gauche 3, en derrière une, du côté droit de nouveau 3 pierres sont employées comme ventilateurs. La base et de la terre argileux mal cuite. Il était bâtie en plein air.

V. Couche. *Terramare intermédiaire.*

Occupe l'espace entre le niveau inférieur de la couche supérieure du bousillage argileux et le niveau supérieur de la couche inférieure du bousillage argileux. Nous avons déjà parlé de l'établissement et de

la construction par la publication de la coupe longitudinale A) de la *fig. 78*. Elle s'amincisse du N vers le S graduellement. Dans la ligne VII son épaisseur est plus de 150 cm par endroits, tandis que dans la ligne XV l'épaisseur n'est que 30—40 cm (*fig. 35*). Ici sa parti supérieure touche le humus inférieur; plus loin vers le S, il devient déjà de humus.

Dans le niveau inférieur du terramare intermédiaire sur plusieurs endroits en voit, que la matière du terramare s'enfonce dans la couche inférieure du bousillage argileux. La cause en est, que de ces endroits à l'occasion de l'éroulement des maisons bâties dans le niveau inférieur de la couche inférieure du bousillage argileux, il y avait les restes des pilotis non détruites par le feu, et des poutres tombées, et ainsi ces lieux n'étaient pas couverts de ruines de bousillage argileux. (Vu les coupes verticales des *figs. 35., 36. [g, g₁], 67. et 77*).

Sur la *fig. 68.*, entre les lignes VIII et IX il est visible, que la matière du terramare intermédiaire (*V. couche*) s'enfonce aussi dans le terramare inférieur (*VII. couche*).

Le membrement supérieur et inférieur du terramare intermédiaire séparé par endroits d'une mince couche de charbon est le trop voyant sur la *fig. 66*. Sur ce niveau étaient bâtis les foyers **T₃₉**, **T₃₃**, **T₃₄** et **T₂₆**.

Dans la moitié au W se trouvait le foyer **T₃₉** deux fois restauré (*fig. 25*). La forme de ses ruines est une ellipse. Sa longueur est 140 cm, sa largeur 100 cm. Sous l'enduit supérieur, dans une couche épaisse de 8 cm, des morceaux de vases et des cailloux cassés ont servi à fortifier le foyer, sous l'enduit inférieur, dans une couche épaisse de 10 cm il n'y avait que des cailloux.

La même construction avaient les foyers **T₃₃** et **T₃₄** trouvés l'un près de l'autre. Tous les deux étaient encore mieux gâtés. Le **T₃₄** avait la forme d'une ellipse, le **T₃₃** est circulaire.

Les limites du foyer **T₂₆** sont les lignes —54 et —68, puis les lignes longitudinales VIII'8 et IX'9. Sa longueur est ainsi 140 cm, sa largeur 110 cm. Sa forme est elliptique. La *fig. 26.* nous montre sa construction de la direction W.

Sous le premier enduit du foyer parmi une couche d'argile, épaisse de 8 cm, cuite par le feu d'une couleur rouge-brique foncé il y a des morceaux de vases placés sur leur plaques. La plaque supérieure de l'enduit est fendue comme du marbre et extraordinairement dure.

La seconde restauration du foyer est une couche d'argile cuite rouge-foncé et épaisse de 6 cm. Dedans il y a des morceaux de quartz de 3—5 cm de diamètre et des cailloux bien usés. Le troisième enduit et la couche argileux, et cuite qui est dessous correspond en tout avec la *II. couche*.

VI. Couche inférieure du bousillage argileux.

J'ai résumé les faits archéologiques des restes des habitations L₁, L₂ et L₃ qui appartiennent à la couche inférieure du bousillage argileux, et qui sont bâties sur un niveau et en même temps, sur la fig. 79. Le plan des habitations est désigné par: 1. les surfaces des planchers, 2. les creux des pilotis se suivant l'un après l'autre, 3. les parties des murs restées dans la position originale, 4. l'étendue horizontale de la couche du bousillage argileux formée des mottes du bousillage tombées du mur de la maison, de la toiture et des foyers; et enfin 5. la ligne intérieure de démarcation touchant le mur de la maison, du fumier près des maisons, sur le territoire, hors de la maison. Ces faits archéologiques ne sont pas à voir sur le plan, mais sur les coupes.

Il ne se présente à peine un cas, où à la détermination du territoire des maisons ces cinq facteurs ensemble servent de guide. Hormis les murs et les bauge des planchers conservés le guide le plus sûr est rangée des creux de pilotis.

J'ai marqué les planchers enduits de bauge par des lignes irrégulières qui imitent les fentes de la bauge, les creux de pilotis selon l'échelle correspondant avec celle du plan, par des petits cercles, une ellipse ou par des triangles. Les précédents sont les creux de colonnes de bois cylindriques, les derniers ceux de colonnes de bois de quartier ou de picus. Sur le bord gauche du plan, en bas j'ai indiqué le rapport des creux de pilotis verticales à la couche inférieure du bousillage argileux, par les nombres 1, 2, 3 et 4. Les cercles No. 1 indiquent des creux de pilotis qui s'avancent de la couche inférieure du bousillage argileux à travers le terramare inférieur dans le sol primitif; les creux de pilotis No. 2 paraissent à la découverte aussi dans la couche inférieure du bousillage argileux, mais n'atteignent pas le sol primitif; les creux de pilotis No. 3 (au milieu du cercle un point) apparaissent déjà dans le terramare intermédiaire (*V. couche*) mais s'enfoncent aussi à travers la couche inférieure du bousillage argileux à quelques cm dans le terramare inférieur; enfin les creux de pilotis No. 4 (dans un double cercle un point) s'enfoncent par leur bout inférieur dans le sol primitif, mais leur bout supérieur n'atteint pas la couche inférieure du bousillage argileux.

Les *restes de murs* appartenant aux foyers, ne pas pris en considération, le pied du mur latéral des maisons, n'est resté qu'au bord du W de la maison L₂. Sur ce territoire le bord intérieur du mur est indiqué sur le plan (fig. 79.) par une ligne plus épaisse, son bord extérieur par une ligne plus mince.

1. Les ruines de la maison L₁.

Les lignes de démarcation de la maison L₁ renferment un territoire en forme de brique, dont l'axe longitudinale a une direction de NS. Son côté oriental a entre les pilotis 211 a et 223 une longueur de 8·25 m, son côté du Sud, entre les pilotis 223 et 235 une longueur de 5·4 m. La place du creux de pilotis qui était au coin W de la maison, n'a pas pu être fixé à l'occasion de la fouille. Peut-être s'est-il rempli pendant l'établissement des couches. Il est cependant possible, qu' à ce coin la maison n'avait point une colonne verticale. Des charpentiers compétents disent, que la construction du toit, qu'on peut reconstruire après le plan de la maison L₁, est assez solide sans l'appui de la colonne cornière. Ils expliquent son abandon par ce que l'entrée de la maison devient ainsi plus libre. Si cette explication est bonne, alors pas seulement le côté du N de la localité extérieure, mais aussi le bout du N du côté du W était aussi ouvert à partir du pilotis No. 200. Le fait est, qu'au coin du NW de la maison L₂ (avec la couche épaisse du bousillage argileux) cette colonne cornière manque, comme aussi au coin du NE du L₃ et ainsi on ne peut pas supposer, que justement celui s'était remplie par hasard. Ce coin de la maison est justement à ce point où la ligne allongée du côté du W, marqué par les rangs de pilotis No. 235, 234, 233 et 200 coupe la ligne allongée des pilotis 211a et 211b indiquant le bord du N de la maison. Mesuré aux points du coin NW, fixé de cette manière, le côté du W de la maison a 8·15 m., son côté du N 5·5 m. Selon ces nombres il n'y a qu'une différence de 10 cm. dans la longueur des côtés en face et les coins de la maison s'écartent à peine du rectangle. Le fond couvert de bâtiment est 45 m².

Le plancher de la maison penche vers le N (le niveau inférieur de la VI. couche sur fig. 36). Sur la même coupe voit-on aussi, que le plancher de la partie du Sud de la maison était plus haut que celui du N. Sous la ligne de démarcation (*p*) des deux hauteurs le sol primitif lui-même est plus élevé (*p*₁). La ligne de démarcation du plancher plus bas et plus haut est marquée sur le plan (fig. 79) vers le W du H₁₁ par une ligne droite, vers l'E par un rang de petites lignes pointues.

Dans le centre de la maison, près de la ligne de séparation il y a deux creux de pilotis plus grands l'un près de l'autre (H₁₀ et H₁₁). En traçant l'axe principale de la maison à travers le double pilotis, cette ligne va à travers le creux de pilotis No. 224a, situé au milieu du côté du Sud, et à travers le No. 211b, situé au milieu du côté du Nord. Dans ces deux creux mentionnés deux colonnes, nommées *fourches*, et au milieu de la chambre deux colonnes ou *étrésillons* étaient l'arêtier.

L'enduit fendu de la terre de la maison, couvert d'une couche de charbon, couvre de grandes surfaces autour des foyers T₄₀ et T₄₁. Autour du H₉ il est aussi brûlé rouge-jaunâtre. L'enduit est aussi conservé dans le coin du NE de la maison, autour du creux de pilotis No. 211. A cet endroit il s'étend aussi sur le territoire au-delà des pilotis, sans interruption. Cela montre, qu'entre les pilotis No. 215 et 211a la maison n'avait point de côté de filatures de branches.

Dans l'habitation L₁ il y avait deux foyers (T₄₀ et T₄₁) et un *bâtiment d'argile* d'une destination inconnue (H₉).

Dans le coin SW de la localité ouverte au N (sur le plan A sur le territoire L₁ de fig. 79) se trouvait le foyer quadratique T₄₀ (fig. 27., 28., 29). Entre le mur principal au W de la maison et le foyer était le mur défensif marqué par les lettres *f*₁ et *f* sur fig. 79. La largeur et la longueur du foyer est 130 cm. Hormis son coin du SE il est en un état assez intact. Au coin du SW et du SE, sous la moulure, 10 cm plus bas il a des banquettes saillantes de 20 cm, récurées aux côtés et en haut (sur la fig. 29. C et F; ce dernier est brisé). Sur la partie supérieure de NE on peut observer aussi une telle partie saillante plus longue et plus élancée (*E* sur la fig.). Le devant de foyer était vers le N. La moulure de devant continue aussi au-delà du foyer vers le W, et elle est jointe au mur défensif qui est parallèle avec le bord du W de la maison.

Les plaques du foyer comme aussi la moulure et le côté étaient soigneusement enduits de bauge. Comme il est visible sur la coupe de fig. 29. dans la couche cuite d'argile, sous l'enduit du foyer il y avait des cailloux grands comme des noix et comme un poing.

Le corps du foyer lui-même est de l'argile amassée, mal cuite d'une couleur noire, mêlée de tessons, de terre contenant du charbon et d'autres débris. La charpente du carrelage d'argile qui entoure le corps du foyer consiste d'une filature de branches, filée horizontalement sur des petits pieux verticales qui sont à une distance de 20—25 cm l'un de l'autre.

Du foyer T₄₁ qui est dans le coin SE de la localité fermée au Sud-, comme aussi du bâtiment d'argile H₉ situé au milieu près du mur du Sud, les fig. 30. et 31. nous donnent un éclaircissement.

La longueur du foyer bien cuit T₄₁ est 140 cm, sa largeur est 100 cm et sa hauteur 20—25 cm. Il a quatre enduits l'un au-dessus de l'autre.

Le H₉ n'est autre chose qu'un creux conique s'enfonçant à 35 cm sous le plancher, et dont la surface est partout soigneusement enduite.

Sous le H₉ un creux de la forme d'un cône tronqué s'enfonce dans le sol primitif jusqu'à une profondeur de 110 cm, et dont le dia-

mètre supérieur est 140 cm et le diamètre inférieur 75 cm (vu la coupe sur fig. 31). Près du H_9 au Sud, parallèle au bord du Sud de la maison, sur le plancher de la maison se trouvait dans la position originale une chambranle (T_{42} sur fig. 31).

Sur le territoire marqué par T_{36} sur le plan (fig. 79) sur un lieu secondaire étaient les restes d'un foyer tout à fait écroulé. On peut aussi supposer qu'on avait amassé les morceaux d'un foyer qui était à une autre place, pour restaurer avec leur aide l'un ou l'autre foyer de la maison.

Sur les *mottes de bousillage* qui couvrent la surface de l'habitation les empreintes de filatures de branches et celles de planches sont visibles. Des mottes de bousillage avec des empreintes de paille et du roseau je n'ai trouvé que quelques-unes. Les mottes de bousillage avec des empreintes de doigts, visibles sur fig. 33, se trouvaient sur le plancher de la maison. C'étaient les morceaux d'une plus grande plaque d'argile au bord arqué.

Je décrirai la *provision de vases* trouvée à l'intérieur de la maison sur le plancher, à la publication de la matière céramique en y ajoutant un plan particulier. La photographie de la fig. 33. montre une partie du plancher de la maison, de la direction N, sur le territoire limité par les lignes 16—19 et XI—VII⁵.

La fig. 75. représente la surface du sol primitif au-dessous du L_1 avec les creux de pilotis qui y s'enfoncent, quand le terramare inférieur était déjà détaché. Au milieu les creux H_{10} et H_{11} sont visibles, au-delà, sous la coupe le creux plus grand H_9 .

2. Les ruines de la maison L_2 .

Parmi les trois habitations j'ai d'abord découvert la maison L_2 . Cette habitation avait aussi deux parties et était quadratique.

La maison L_2 fut bâtie tout près de la maison L_1 . Son côté oriental, entre les pilotis No 66 et 84 est 6'30 m; son côté du Sud s'étend du pilotis No 84 jusqu'au pilotis No 98; sa longueur est 6'3 m. Au coin du NW il n'y a pas de creux de pilotis. La place du point angulaire est désignée par la position de la droite passant par les pilotis 66, 72 et 65 du côté du Nord et de la ligne droite qui y est rectangulaire et qui passe par les pilotis 98, 99 et 124. Là où ces deux lignes se coupent, est le point angulaire du NW de la maison. Mesuré à ce point le côté occidental de la maison est long de 6'65 m, le côté du Nord est long de 6'70 m. Le plan de la maison ne diffère que peu de la forme d'une brique. Son territoire est 40 m.²

Près du bord oriental de la maison, à une distance de 75—85

cm, du pilotis 71 jusqu'au pilotis 82 dans une position alternative avec les pilotis de démarcation s'étend une rangée de 7 pilotis. Le corridor étroit entre ces pilotis et le bord oriental de la maison a été employé comme des localités secondaires bâties sous l'avant-toit.

Les pilotis No 74 et 111 qui appartiennent au rang de pilotis qui est à l'intérieur de la maison à 2 m de la ligne de démarcation, sont justement à l'endroit, où finissent les murs latéraux de la petite niche près du T₁₃.

A l'occasion de la construction de la maison on avait étendu sur la surface aplanie du terramare inférieur de l'argile jaune dans une épaisseur de 10—15 cm. La surface aplanie est partout couverte d'une mince couche de charbon. Le différence du niveau de l'enduit partage la maison en deux parties la localité plus haute au S (sur le plan B) et la localité plus basse au N (A). Sur la ligne de démarcation des deux hauteurs, aux points *t* et *t*₁ l'enduit presque vertical et large de 20 et 30 cm est tout à fait intact. Sur la coupe de *fig. 51*, cette élévation subite du plancher est marquée par la lettre *p*.

L'enduit à double couche au N et au S du foyer T₁₃ est partout brûlé jusqu'au bord de la maison. Dans la partie occidentale de la localité extérieure, entre le T₆ et le T₁₁, comme dans la petite niche séparée près du T₁₃, l'enduit est conservé partout dans des surfaces continues. Au W du T₆ au-delà de la limite de la couche épaisse du bousillage argileux il n'y a nulle-part de l'enduit.

Comme le montre le plan de la *fig. 79*, dans la localité extérieure de la maison L₂, à la ligne de démarcation du N se trouvait le foyer T₆ (*fig. 39*). Entre lui et entre la ligne séparative des deux localités était le T₁₁ (*fig. 40, 41, 42*) et le bâtiment d'argile T₁₂ bâti dessus au temps de l'existence de la maison (*fig. 40*). Au milieu de la localité intérieure était le foyer T₉ (*fig. 43*) et dans le coin NW le foyer T₁₃ (*fig. 45, 46, 47*). La *fig. 37* représente la position du T₉, T₁₁, T₁₂ et T₆, vu du côté du Sud.

Le foyer T₆ trois fois restauré, était au bord du Nord de la partie inférieure de l'habitation L₂, dans une position telle, que sa moitié extérieure était bâtie sous l'avant-toit. A la fortification de la couche de terramare sous le foyer, servit une couche d'argile, comme on voit sur *fig. 39*. La couche de charbon, qui est sous le foyer et dans la continuation du plancher de la maison, est la surface d'autrefois du sol aplani avant la construction de la maison. Avec l'argile amassée dessus l'on avait affermi la base du foyer. Au-dessus de l'enduit du plancher le foyer est haut de 45 cm. Il était trois fois reconstruit. La surface supérieure des reconstructions est indiquée par les surfaces enduites du foyer (sur *fig. 39. t, t, t*). Sur *fig. 38* le mur du Sud du foyer

est visible avec l'enduit de la dernière reconstruction et avec les petites pierres qui sont placées dessous l'une près de l'autre.

Près du T_6 , à une distance de 60 cm était placé le bâtiment d'argile marqué par T_{11} . Après l'enlèvement des mottes de bousillage, dans la position à voir sur *fig. 79. et 40*, au-dessus de la partie orientale du T_{11} , se montrait d'abord le foyer T_{12} au bord ruiné. Sa hauteur au-dessus du T_{11} est 20—30 cm. Sous son enduit suivait une couche d'argile brûlée rouge, dans laquelle il y avait des pierres rondes et angulaires de 6—10 cm de diamètre et de tessons épais.

Les *fig. 41. et 42.* donnent un éclaircissement de la forme et de la construction du bâtiment d'argile T_{11} . La hauteur de sa moulure large de 8—12 cm, au-dessus du plancher enduit est 20—24 cm. De la coupe sur *fig. 42.* on peut voir, que le bâtiment d'argile repose sur la couche noire de charbon qui couvre le terramare inférieur. Au temps du premier enduit le bâtiment n'avait pas de moulure intermédiaire (p_1). Les moulures latéraux étaient au commencement aussi naines. D'après sa construction et son état extraordinairement cuit, on peut conclure, que ce bâtiment d'argile a dû être un foyer aussi.

Vers le milieu de la localité supérieure étaient les ruines de la base et des côtés latéraux du T_9 . Sa moulure circulaire, haute de 3—4 cm. était trois fois renouvelée (sur la coupe de la *fig. 43. 1, 2, 3*). Leur surface supérieure était partout cassé et ainsi je ne pouvais pas fixer la hauteur du bord. Il n'y avait plus aucun foyer de cette forme.

Dans cette même localité supérieure, dans le coin NW j'ai aussi trouvé un autre foyer de la forme d'un fer-à cheval, de la position duquel hormis le plan sur *fig. 79.* les *fig. 44., 45. et 46.* donnent de l'éclaircissement. La partie du Nord est bâtie au mur court qui sépare la localité supérieure de la localité inférieure. Comme il est visible sur *fig. 46. (p, p_1)* à l'intérieur des moulures le creux d'une branche cylindrique va tout-autour. Cette branche pliée à la forme d'un fer-à cheval l'avait affermi.

Du feu du foyer T_{12} le mur occidental de l'habitation comme aussi le mur séparatif, long de 1.6 m. sont tant brûlés, qu'après l'écroulement du mur leur pied est resté assez intact (*fig. 44., 45*). La surface intérieure du mur, du plancher de la maison passant au pied du mur dans un arc concave, est enduit d'une double couche et brûlé de couleur rouge-brique vif. L'enduit plié du plancher montant sur le mur est bien visible sur *fig. 44.*

La couleur rouge-brique au-dessous de l'enduit intérieur du mur de la maison passe par dehors en une couleur jaune-rougeâtre, puis tout à fait dehors en une couleur grisjauneâtre qui correspond avec la couleur de l'argile du sol primitif. Comme fortifications on avait employé

des mottes de bousillage amassées des ruines d'un vieux bâtiment. L'épaisseur et la construction du mur prouvent, que ce mur de démarcation était bâti de terre battue.

Les pilotis No 120, 125, 116, éventuellement 112 ont pu servir à affermir la surface extérieure du mur. Le creux de pilotis No 125 était renouvelé (sur *fig. 50. II*). D'abord il y avait dedans une colonne épaisse à trois prismes, plus tard on avait mis dedans une colonne cylindrique de 25 cm de diamètre affermie tout autour par des mottes de bousillage. Il est possible, que du pilotis No 124 jusqu'au pilotis No 98, dans une longueur de 3.6 m, le mur occidental de la maison était bâti jusqu'à la hauteur du toit, de boue. Cette sorte de bâtisse est motivée par le voisinage du foyer T₁₃ du mur.

La petite niche de l'étendue 1.60 × 1.40 m, qui est au N du T₁₃ était entourrée d'un mur épais de 15—20 cm. Sur la coupe B) de la *fig. 46.* il est visible que la terre enduite de la niche est plus basse que les environs du T₁₃.

Parmi les mottes de bousillage trouvées sur le territoire du L₂, les No 1. et 2. sur *fig. 47.* étaient au bord du Nord de la maison près du foyer T₆ sur un lieu secondaire. J'ai trouvé le disque d'argile, visible au milieu de la *fig.* dans le coin SW du L₂ sur le plancher enduit. Les mottes de bousillage No 4. et 5. étaient près du T₆ sur un lieu secondaire. La matière de tous les cinq mottes de bousillage est mêlée de bourrier; les No 3. et 5. sont bien cuites en rouge, les autres trois le sont à peine.

Au dehors de la ligne de démarcation de la maison, j'ai trouvé les petites collines formées des balayures jetées hors de la maison à plusieurs endroits dans la position originale. Sur la *fig. 48,* près du mur du Sud de la maison, je montre un tel fumier (B₁) du territoire entre les lignes 10 et 13. Un même fumier se trouve près du coin SW de la maison (B₂). Sur la coupe No I. de la *fig. 50,* la matière du fumier est marquée par VII. b), le VII. a) qui est dessous appartient au niveau inférieur du terramare inférieur. Après l'enlèvement des fumiers on vit, qu'aux coins du SW et du SE il y avait des fosses de forme irrégulière. Sur la *fig. No 79. et 70. H₂, H₃, H₁ et H₄.* La plus profonde entre elles était enfoncée dans le sol primitif à 1.5 m du plancher de l'habitation. Au coin SE d'abord le H₂ circulaire était fouillé, et lorsqu'il était remplie, l'on avait de nouveau fouillé en le repoussant un peu vers le SW, mais d'une profondeur plus petite que celle du H₂. Au coin SW on fouillait d'abord le H₁ plus profond, puis le H₄. Sur la *fig. 49.* la partie du N du creux H₁ est visible après la découverte.

L'épaisseur des pilotis employés à cette maison est plus petite, que des pilotis de la maison L₁. Leur épaisseur moyen est 20—30 cm;

leur profondeur au-dessous du plancher est 100—130 cm. Je publie la relation des creux de pilotis du mur du S aux couches VI. et VII. et au sol primitif sur la coupe III. de la *fig. 50*. De la même manière sont montrés les pilotis dans la ligne 13 sur la coupe visible sur la *fig. 51*.

3. Les ruines de l'habitation L₃.

De la ligne de démarcation à l'E de l'habitation L₂ jusqu'au bord occidental de L₃, dans le niveau de la couche inférieure du bousillage argileux, sur un territoire large de 8 m, nous n'avons trouvé que quelques mottes dispersées de la mince couche de bousillage argileux, appartenant au L₂ et au L₃.

La partie du N de l'épaisse couche du bousillage argileux de l'habitation L₃ était délabrée à plusieurs états déjà au temps précédant les fouilles. Du côté on avait dérangé l'ordre de la couche du bousillage argileux par des creux. Chez cette habitation nous n'avons pas trouvé le creux de pilotis au coin du NE. Nous pouvons fixer sa place par le point où le bord du N et de l'E de l'épaisse couche du bousillage argileux se rencontrent, ou bien par le point où la ligne de pilotis au N et celle à l'E s'entrecroisent. Le côté du N de la maison est long de 6.5 m, celui de l'E 6.5 m, du Sud 6.4 m et de W 6.9 m. Le côté du W et de l'E sont parallèles et le côté du Sud forme avec tous les deux des rectangles.

Cette maison avait aussi deux parties. Le mur du S était plus haut de 25—30 cm que le mur du N. La ligne séparative est parallèle avec la ligne de démarcation au S. La localité supérieure (B sur le plan 79.) est à l'E et au W large de 3.8 m, la localité inférieure (A) est à l'E large de 2.7 m, au W 3.1 m. Le territoire où la maison est bâtie, est grand de 43.4 m.²

Parallèle avec les pilotis au bord oriental de la maison, à l'intérieur de la maison à une distance de 50—60 cm du mur oriental il y a une autre ligne de pilotis (*fig. 79*). Cette dernière n'était plus une partie de la maison à l'occasion de l'écroulement. Probablement tous les deux rangs de pilotis existaient déjà à la première construction, comme chez le L₂.

Parmi les autres creux de pilotis, trouvés à l'intérieur de la maison, les No 131, 88, 88a et 143, qui sont parallèles avec la ligne séparant la partie supérieure de la partie inférieure, se rangent auprès des creux de pilotis No 86, qui se trouve à la limite orientale. Chez cette maison, si la localité extérieure et intérieure était séparée par un mur, ce mur a seulement pu être fortifié sur cette rangée de pilotis.

Au W des creux de pilotis No 183 et 184, une localité attenante

était bâtie au côté de la maison, au coin SW de laquelle se trouvait le pilotis No 185 ou 151 et au coin NW le pilotis 186 ou 145.

De la situation des creux de pilotis s'enfonçant dans le sol primitif les fig. 70. et 73. donnent de l'éclaircissement. Sur fig. 73 la surface du sol primitif au-dessous de la maison, est prise de W (les No 182 et 183 visibles en bas de la fig. sont échangés). Les deux pilotis qui se trouvent devant le creux H₆, s'enfoncent à peine dans le sol primitif. La tache sombre près du H₇ et le creux de pilotis No 166. Endeçà parmi les pilotis de la limite du S, le No 179 est aussi visible. Derrière le H₆ il y a les creux de la rangée intérieure de pilotis. Sur la fig. 70. il est aussi visible, que les creux H₅, H₆, H₇, H₈ et H₁₉, marqués sur la fig. 79 par des lignes saccadées, s'enfoncent aussi dans le sol primitif. De la construction des creux H₅ et H₆ et de leur relation à la couche inférieure du bousillage argileux la fig. 69 donne de l'éclaircissement.

Aucun n'appartient à la maison L₂. De la même valeur est aussi le H₈ (la coupe A sur fig. 78. et la fig. 68). Le H₁₉ s'enfonce le plus profondément parmi tous les autres creux souterrains (fig 68). Déjà par sa grande profondeur (185 + 75 cm) ne peut il appartenir au L₃.

L'enduit plus ou moins brûlé des surfaces des planchers n'est conservé chez la maison L₃ qu'autour des foyers.

A la partie inférieure de la maison L₃ (fig. 79) appartenait le T₂₇ un bâtiment d'argile ressemblant au T₁₁ dans la maison L₂ (fig. 53—54), à la partie supérieure le foyer T₂₉ et le four T₂₈ (fig. 55., 56., 57. et 58).

La situation du foyer T₂₇ correspond avec celle du foyer T₁₁. Tous les deux se trouvaient près du mur séparatif, poussé un peu vers le W de la ligne intermédiaire du N—S. Selon la coupe de fig. 54 ce foyer était enfoncé. Le corps du foyer est de l'argile cuite en noir, dans laquelle on avait mis aussi des mottes de bousillage argileux pour la fortifier (*a* sur la coupe de fig. 54). Isolé du corps du foyer il y a le carrelage d'argile bien cuit, épais de 3—4 cm à peu-près, dans lequel il y a déjà des tessons. La surface du carrelage est couverte en haut et du côté de bauge, et celle-ci d'échaudage blanc qui se détache par des minces plaques. La bauge couvrant cette bauge inférieure et le remplage mince au-dessous, est de la même construction. Près de la moulure intermédiaire les traces du blanchiment sont visibles sur la fig. 53.

Le foyer T₂₉ était très délabré. Le remplage d'argile et la bauge étaient renversés à plusieurs endroits.

Parmi les bâtiments d'argile jusqu'ici découverts, le T₂₈, qui se trouvait près du mur oriental de la partie supérieure de la maison L₃ est le seul au-dessus de la plaque duquel on avait bâti une voûte

hémisphérique. Après la décomposition des morceaux de la couche du bousillage argileux, se montrait d'abord le coin SW du four, puis les pièces des voûtes rangées en mosaïque l'une près de l'autre (fig. 55) ensuite après l'enlèvement des pièces de la voûte, le fond enduit de bauge (fig. 56). Les empreintes cylindriques des branches horizontales courbées en arc, qui forment la partie principale de la filature de branches de la voûte, se rangent l'une au-dessus de l'autre graduellement sur la surface intérieure du bord W du four et de la banquette SW comme il est visible sur les fig. 55 et 56.

Les morceaux du mur d'argile, large de 14 cm, formant la base de la partie de derrière de la voûte du four étaient brisés, mais, se trouvaient dans la situation originale.

La construction du four est visible sur le plan de *fig. 58*, et sur la coupe de E—W et de N—S. La matière du mur latéral du et de la banquette saillante de 30 cm au SW est de l'argile cuite en rouge dans laquelle il y a des tossons. La surface extérieure et la plaque supérieure sont enduites épaissement. Sur la *fig. 57*, on peut voir l'enduit détaché du mur latéral au W et le penchement du bord de la banquette haute de 30 cm, s'élargissant vers le haut.

D'après le penchement de l'arc conservé de la partie du W de la voûte on peut compter la plus grande hauteur de la voûte intérieure du four à 50—60 cm. Le devant du four a été sans doute vers le N. — Sur les mottes de bousillage de la maison L₃ nous avons pu reconnaître les empreintes de roseaux liés, de paille, de planches, de lattes, de colonnes cylindriques, de pieux et de branches.

A l'aide de photographies faites sur les lieux à l'occasion des fouilles je publie les mottes de bousillage les plus caractéristiques sur les fig. 59—65.

L'empreinte de bottes de roseaux est visible sous 1 sur fig. 59. et sous 1—4 sur fig. 60. Les empreintes de planches à surface lisse et de lattes sont visibles sous 1—3 sur fig. 61., sous 1, 3, 4, 5 sur fig. 63. sous 1—6 sur fig. 64. et sur fig. 62. Sous 4 sur fig. 64. on peut voir l'empreinte de planches fendues se couvrant. Des creux de branches filées allant l'un au-dessus de l'autre sont sur la surface de la motte de bousillage 2 sur fig. 63. Les mottes de bousillage 1—4 sur fig. 65. sont des morceaux de moulure à surface lisse. La motte de bousillage No 2 sur fig. 59. est l'empreinte d'une poutre cylindrique. Sur son côté de derrière on voit l'empreinte de bois de quartier (vu 3a sur fig. 61).

La matière de toutes les mottes de bousillage ici publiées est de l'argile mêlée de bourrier, souvent de paille, bien cuite en rouge et poreuse.

4. La caractéristique générale des maisons.

Dans ce qui suit je résume mes observations et leurs *résultats finals* se rapportant à la construction des maisons L_1 , L_2 et L_3 , qui se trouvent dans le niveau de la couche inférieure du bousillage argileux.

Les maisons découvertes d'Erösd sont bâties l'une près de l'autre. Chacune est quadratique. Le L_1 a la forme d'une brique; le plan des deux autres ne diffèrent à peine du carré. Parmi les côtés qui sont parallèles avec la montagne toujours celui du côté de l'éroulement de coteau au N est le plus long. Dans la grandeur du territoire bâtie il n'y a non plus une différence essentielle. La plus grande étendue a le L_1 : 44·8 m², le plus petit est le L_2 : 40·1 m². La direction de l'axe longitudinale des maisons s'écarte à peine de la direction N—S.

Le territoire intérieur des maisons est divisé en une localité plus basse à l'extérieur et en une localité plus haute à l'intérieur par la différente hauteur du niveau du plancher. Chez le L_1 et le L_2 les restes du mur séparatif sont encore conservés, dans la direction de la ligne séparative. A cause de la situation des foyers dans le L_1 et dans le L_2 , l'entrée de la localité inférieure dans la localité supérieure était seulement dans la partie à gauche, de l'E. Si le L_3 avait un mur séparatif, alors sa place est fixée par la rangée de pilotis allant vers le N à 1 m de distance de la ligne d'élévation du plancher. Chez le L_1 la localité extérieure est aussi grande que l'intérieure, chez les deux autres la localité extérieure est plus petite.

Le plus petit nombre des creux de pilotis, le manque du pilotis angulaire au NW du L_1 et du L_2 et au NE du L_3 , le placement du foyer T_{40} dans le L_1 (le devant est vers le N), et que le foyer T_6 dans le L_2 est bâti sous l'avant-toit, prouvent, que le côté du N des localités inférieures des maisons était ouvert. De ce côté était l'entrée des maisons. Chez le L_2 la fréquence des pilotis du mur au S et les fumiers près de la maison prouvent, que l'entrée n'a pas pu être de ce côté. D'ailleurs nous observons chez les maisons d'aujourd'hui aussi, que le plancher du vestibule est plus bas que celui de la localité intérieure. Le manque du pilotis angulaire au bout occidental ou oriental des maisons, chez le L_1 la continuation du plancher enduit de bauge au-delà des pilotis de démarcation rendent aussi vraisemblable que pas seulement le devant, mais aussi l'un des côtés a été ouvert. Devant le front des maisons, jusqu'au bord d'aujourd'hui de l'éroulement du coteau la largeur de l'espace vide est chez le L_1 et le L_2 6—7 m, chez le L_3 4—5 m. Sur ce territoire et sur la place entre le L_2 et le L_3 était la cour des maisons.

Près du côté oriental des maisons il y a une rangée de pilotis.

Il est probable, que chez le L_2 on avait transféré le mur latéral à l'E de la maison, de la rangée intérieure des pilotis à la rangée extérieure, à l'occasion de la restauration. Chez le L_3 on avait bâti au milieu du côté du W de la maison une petite localité attenante.

Le grand nombre des foyers construits avec une technique développée et une propreté artistique attire l'attention. Leurs placements, leurs formes et leurs constructions sont différents. Il y en a dans les localités extérieures, comme intérieures. D'un placement central sont le T_9 dans L_2 et le T_{29} dans L_3 . Le four à cuire $T_{40, 41}$, dans L_1 , le T_{13} dans L_2 et le T_{28} dans L_3 est poussé jusqu'au mur de démarcation. La destination du H_9 dans L_1 est inconnue. Chaque foyer était élevé au-dessus du plancher. Seulement le T_{27} dans L_3 était approfondi dans le plancher. Le T_{40} , peut-être le T_{41} avait un mur de défense jusqu'à la hauteur du feu du côté du mur de démarcation.

Les murs latéraux de la maison filés de verge et enduits de bauge à l'intérieur et à l'extérieur, étaient fortifiés sur des pilotis enfoncés dans la terre. La partie inférieure du mur latéral au W du L_2 était construite d'argile. Pour la construction des murs on avait aussi employé des planches fendues (L_3).

Du plan de la maison L_1 , mais surtout du placement des creux de pilotis dans la ligne de l'axe bâtiment on peut conclure, que cette maison avait un toit à selle aboutissant dans un faite. La poutre d'arêtier a été appuyée au devant et au milieu de la maison par des colonnes plus grosses, enfoncées dans la terre. Chez les deux autres maisons le plan ne donne pas d'éclaircissement de la construction du toit. Au milieu de la maison il n'y a pas le creux des colonnes qui soutiennent l'arête. L'axe longitudinal de toutes les deux maisons est plus court que celui de la maison L_1 . Il me semble qu'il y a quelque relation entre la grandeur de l'axe longitudinal et la construction du toit des maisons avec arêtier. Les mottes de bousillage trouvées sur le territoire des maisons et sur lesquelles on voit l'empreinte de roseaux et de paille, prouvent, qu'on avait couvert les maisons avec de la paille et des roseaux. Il est possible, que l'habitation L_3 était couverte de planches horizontales se couvrant par parties.

De la matière des fouilles de la Hongrie seulement les restes de la maison de *Tószeg*, découverte par dr. *L. Márton* servent d'analogie.¹ Cette maison était aussi un bâtiment composé d'un vestibule et d'une localité intérieure. Le territoire couvert de bâtiments est plus petit que dans *Erőd* (20·6 m²). Les deux localités étaient originairement sur un même niveau, mais la localité extérieure se buttait plus tard. Chez

¹ Voir page 370—377. texte hongrois des oeuvres, citées.

les maisons d'Erösd on avait fait le plancher plus haut dans la localité intérieure déjà à l'occasion de la construction. L'entrée des deux localités était près du mur gauche. A Erösd le placement du L₁ et du L₂ est le même. L'enduit des murs construits de filatures de branches était lié avec le plancher par une ligne arquée (le mur du W du L₂ à Erösd). Les coins de murs latéraux étaient arrondis (le coin du SE du L₂ à Erösd). De la situation des colonnes qui servaient à soutenir le toit, je parlerai plus tard. Dans la localité extérieure il n'y a pas de foyer, les deux foyers de la localité intérieure sont poussés vers le côté droit.

De la maison primitive de *Magyarad* nous savons à peine quelque chose. D'un des ses côtés droits découverts, on peut conclure à un plan quadratique. C'est la même chose avec celle de *Kudú*.

La matière de la station primitive roumaine à *Cucuteni* découverte par *H. Schmidt* qui est dans la plus proche parenté avec celle d'Erösd, parmi les monuments étrangers, n'est pas encore publiée. Nous espérons que l'annonce préliminaire sera bientôt suivie de la monographique.

Les maisons carrées de *Tscherbanjewka*, appartenant à la culture de *Tripolje* et découvertes par *V. Chwoiko* sont parentes avec les maisons de *Grossgartach*, surtout en ce qui concerne les planchers situés plus haut ou plus bas. La parallélité des maisons de *Tscherbanjewka* semble justifier la parallélité des murs des maisons de *Grossgartach*. D'ailleurs la matière céramique de toutes les deux stations, surtout celle de *Tscherbanjewka* est en proche parenté avec celle d'Erösd. Le territoire de la plupart des maisons de *Grossgartach* est plus petit que celui de celles d'Erösd. Parmi huit maisons le territoire de sept balance entre 23 et 33 m²; une a un territoire de 60 m.²

Parmi les stations à la céramique peinte dans la *Bukowina* et la *Galice*, *J. Szombathy* a constaté sur la station de *Szipenitz* des petites cabanes dont les murs étaient filés de branches et enduits d'argile et dont le toit était couvert de jonc ou de paille. Des restes de bâtiments découverts de *Chwoiko* sur le territoire de *Petreny* dans la *Bessarabie* nous pouvons conclure à des maisons carrées.

Surtout du point de vue de la construction du toit a de l'importance le modèle de la maison carrée, construite d'argile et avec un toit de selle, que *J. Palliardi* a trouvé il n'y a pas longtemps sur la station à céramique peinte à *Strellice* en *Moravie*.

Des relations de la maison carrée sur la station *Vinča* en *Serbie*, qui est maintenant en travail, j'ai seulement connaissance d'après les photographies mentionnées sur la page 363 (t. hongr.) Avec leur aide on peut fixer, qu'à la ligne de démarcation des maisons bâties l'une près de

l'autre, il y a une rangée de pilotis et que dans l'intérieur d'une des habitations les foyers sont centraux. Je ne suis pas orienté du point de vue de la division et des mesures des maisons.

Les maisons divisées en trois parties de *Szeszklon* et de *Diménion* en Thessalie transportent sur le territoire des stations néolithes à céramique peinte aux environs de la Méditerranée. Chez ces maisons de pierre le prodomos et doma a un territoire plus grand que le territoire des deux localités des maisons d'Erösd, même si on ne compte pas le thalamos intérieur. Dans *Diménion*, comme à *Tószeg* le plancher de la localité intérieure est plus haut que celui de la localité extérieure. Dans une des maisons de Diménion l'entrée entre le doma et le thalamos est poussée vers gauche. Dans chaque localité intérieure nous trouvons un foyer. Il y en a qui sont poussés de côté et qui ont un placement central.

Les maisons primitives avec des vestibules ouverts, dont on fait descendre l'origine du *megaron* grec et l'église grecque du type simple, n'existent pas seulement en Troie, Tiryns, Mycenae et d'autres parties de la Grèce, mais aussi sur des territoires plus nord. Hormis les maisons de *Buch* et de *Hasenfelde* découvertes par A. Kiekebusch, les maisons du type primitif de la rive du lac de *Lechnitz* près de *Potsdam*, publiées par C. Schuchardt, appartiennent dans cette culture, dont l'âge s'avance déjà dans l'âge de bronze.

VII. Terramare inférieure.

S'étend sous le niveau inférieur de la couche inférieure du bousillage argileux jusqu'à la surface nivellée du sol primitif. Aux endroits, où la couche inférieure du bousillage argileux manque, sa limite supérieure est indiquée par une noire couche de charbon.

Comme chez la couche intermédiaire du terramare, l'épaisseur de celui-ci diminue graduellement de N vers le S. Dans la ligne VII l'épaisseur est par endroits 160 cm (fig. 78. A). Dans le coin SW l'épaisseur n'est que 20 cm (le bord du W de la fig. 35). L'amincissement graduel dans la direction N—S est aussi visible sur la coupe de fig. 77. A quelques endroits une mince couche de charbon sépare les niveaux supérieurs et inférieurs du terramare inférieur. Sur la coupe A de la fig. 78 la double couche de charbon, l'une au-dessus de l'autre indique la double nivellation de la surface. Dans le plan de la nivellation au niveau plus bas se trouve la mince couche de bousillage argileux indiquée par R₁ et R₂ sur le territoire L₁ et L₃ sur la fig. 70; c'est la couche la plus inférieure du bousillage argileux. La coupe A de fig. 78. donne une idée de son étendue verticale.

Parmi les foyers le T_{43} , T_{45} et T_{30} se trouve dans le niveau de la couche la plus inférieure du bousillage argileux (fig. 70).

Sur la fig. 77. on voit le bord oriental du T_{43} . Il était deux fois renouvelé. Les autres parties ne sont pas encore découvertes. Les autres foyers qui appartiennent au terramare inférieur sont de vers l'E (fig. 70): T_3 , T_1 , T_4 , T_{44} et T_5 ; ils sont bâtis ou immédiatement sur la surface du sol primitif, ou à une petite hauteur au-dessus. Le T_{31} (fig. 67. et 70.) était approfondi de 30 cm dans le sol primitif et était trois fois renouvelé. Seulement la plus petite partie au N est découverte.

Le foyer T_3 (fig. 70) se trouvait au dedans de la digue intérieure, dans la même hauteur que le T_1 . Les foyers T_1 et T_4 sont bâtis l'un au-dessus de l'autre. Le T_1 est sur une couche de décombres épaisse de 15 cm. L'enduit supérieur n'est resté sur tous les deux foyers qu'en de petites taches. Le foyer circulaire T_5 était bâti au-dessus de la rangée de poutres placée sur le sol primitif, indiquée par g_4 et g_3 (fig. 70, 71, et 78 B). L'enduit est tout à fait gâté. Le foyer T_{44} (fig. 70, 71, et 78 A) était bâti immédiatement sur le sol primitif. Le T_{45} (fig. 70, et 71.) était bâti au SW du T_{44} dans une hauteur de 70 cm au-dessus du sol primitif. Son bord était dérangé. Le foyer T_{30} (fig. 70, 71.) était deux fois renouvelé. Dans l'argile entre les deux enduits il y avait une couche de cailloux, épaisse de 2—3 cm. Dans l'argile sous l'enduit inférieur il n'y avait ni cailloux, ni tessons.

VIII. La surface du sol primitif. Fortifications.

La surface du sol primitif est partout nivellée. Par conséquence il n'y a aucune trace du humus primitif qui y était avant l'établissement. De la situation horizontale des creux de pilotis s'enfonçant dans le sol primitif j'ai fait le plan visible sur fig. 70. De l'étendue verticale des creux les coupes correspondantes donnent de l'éclaircissement. La surface du sol primitif au-dessous de la maison L_1 , est à voir sur les fig. 74. et 75; celle du sol primitif au-dessous du L_3 sur la fig. 73. A peine savons nous quelque chose de la destination originale des creux enfoncés dans le sol primitif, et nous le saurons pue quand les territoires voisins seront aussi découverts.

Le creux H_{19} a une construction différente des autres. Dans l'étendue verticale il a trois membrements. Le membrement inférieur haut de 75 cm qui a la forme d'une cloche, repose sur une base elliptique, dont le plus petit diamètre est long de 125 cm, le plus grand long de 155 cm. Le membrement intermédiaire, rétréci à 75 cm et haut de 30 cm est cylindrique. La partie supérieure a de nouveau la forme d'une cloche dont la bouche de 125 cm de diamètre est ouverte vers le

haut. La hauteur de ce membre est 80 cm. Là, où la partie intermédiaire passe dans le membre supérieur, le creux a un bord de forme d'une moulure, sur lequel on avait pu mettre des poutres ou des planches horizontales pour séparer le creux inférieur. Si on y mettait de la terre dessus, le creux inférieur était absolument défensé. En considérant la plus grande profondeur du creux et sa construction décrite, je crois que ce creux avait été une fosse qui remplaçait une cave dans laquelle on avait mis des vivres et d'autres choses craintes.

Sur le territoire découvert dans les deux premières années des fouilles, sur l'endroit marqué sur la fig. 70. par g_1 , g_2 , g_3 et g_4 , dans une longueur de 24 m. j'ai constaté les traces de poutres longitudinales qui se trouvaient par deux, par trois et par quatre l'une près de l'autre sur la surface du sol primitif. Sur le même niveau étaient les fines empreintes de la filature de branches visible sur fig. 72. Le territoire, où de telles filatures de branches se montrent, a une étendue de 10 m², aux environs du T₅ entre la ligne 0 et 6 dans une largeur de 140—160 cm.

Ce qui était la destination des poutres longitudinales et de la filature de branches horizontale, qui y reposait, est à peine à dire. Au temps de la découverte j'ai pensé que j'ai affaire à un plancher de branches filées, couvert d'une couche d'argile. Lorsque plus tard j'ai aussi trouvé les digues tout près de la rangée de poutres, il devenait probable, que la filature de branches et les poutres ont été fortifiées originellement aux pilotis de la digue et plus tard tombées par terre, parvenaient dans la situation présente.

La double digue annulaire qui défend la station au N est composée de la digue intérieure et extérieure et du fossé du rempart. La faite de la digue intérieure et extérieure est indiquée par une ligne saccadée sur la fig. 70. Au long de la faite de la digue intérieure il y a la rangée de pilotis la plus intérieure, qui appartient encore aux fortifications, dont les creux des pilotis No 26, 198, 196 et 192 sont visibles avec la coupe de la digue sur fig. 76. La deuxième rangée de pilotis est au W, au fond du fossé du rempart (206, 205, 220, 201), à l'E sur la faite de la digue extérieure 271 et 272, 274 et 273, 268 et 264). La troisième rangée de pilotis se trouve sur le territoire au-delà de la digue extérieure (238, 239, 240). Au-dessus du niveau du sol primitif la plus grande hauteur de la digue à la digue intérieure est 110 cm à la digue extérieure 70 cm. La matière des digues marquées par S₁ et S₂ sur fig. 77, par S sur la coupe B de la fig. 78. est de l'argile jaune mêlée de granules de charbon, qu'on avait gagnée du temps du premier établissement à l'occasion de la nivellation de la terre.

Entre le *Tyiszkhegy* et à l'E le *Felső-Tyiszk* sous le humus

d'aujourd'hui, sur le territoire indiqué sur le plan et la coupe de la station primitive par un S (fig. 3) ils sont restées les traces du *fossé cervicale* qui défendait la station de ce côté. Sa largeur est selon les faits de la découverte naturelle 18 m, sa plus grande profondeur d'aujourd'hui est 210 cm.

La plupart des stations pré-mycéniennes du com. *Háromszék* est défendue du côté, où la station était en connexion avec les territoires voisins, par un ou plusieurs fossés artificiels. Sur la plupart des stations les fossés du rempart sont tellement approfondis que leur existence peut être constatée sans découvertes. Sur la *colline de l'église* à *Étfalva*, pas seulement les traces du fossé cervicale, mais aussi celles des digues du côté de la station sont visibles.

F. László.

A zsinegdíszes agyagművesség nyomai Magyarországon.

1. Zsinegdíszes edény Bujról.*

A Szabolcsvármegyei Múzeum Nyíregyházán I.1196. sz. alatt egy zsinegdíszes edényt őriz Buj-ról (Szabolcs vm.), melynek hiányos keresztleveleképpen pusztán csak a következő feljegyzést őrzi a nevezett múzeum: „Sodrott zsinorbenyomatokkal díszített kőkorszaki edény. A buj-balsai vasút építésekor találták. *Dr. László Adolf* úr közbenjárására ajándékozta *Turner József* fuvaros 1910 május 16.“

Mint 1. sz. képünk is mutatja, egy hármás csonka kúp alakú bögréről van szó, mely a maga idejében füles volt. Széles szalagfülének azonban csak nyomai maradtak meg a peremrész épen maradt s a képen legmagasabbnak látszó részének belső felén, nemkülönben a vállon.

Felépítése: kerek, enyhén homorú fenekén nyugszik az edényke alsó részét képező, alapjával felfelé fordított csonka kúp, amelyet egy igen alacsony, alig egy centiméter magas s alapjával lefelé álló, tehát az alsónak az alapjára fekvő csonka kúp követ, mely egyben az edényke válla is. Ebből nő ki a harmadik, alapjával felfelé fordított csonka kúp, az edényke felső fele, a mi az egész edénynek tölcéses száját ad. Míg az alsó enyhén domború, helyesebben felső kétharmadában kissé kihassasodó, a felső az edényke öblösödő szájának megfelelőleg kissé kihajlik, tehát enyhe homorúást mutat. A perem az edény nyakrészének egyenes folytatása, szabályszerű végződése, nem hajlik se be, se kifelé, de kissé elvékonyodik s íves. Csak a fültő táján maradt meg épen.

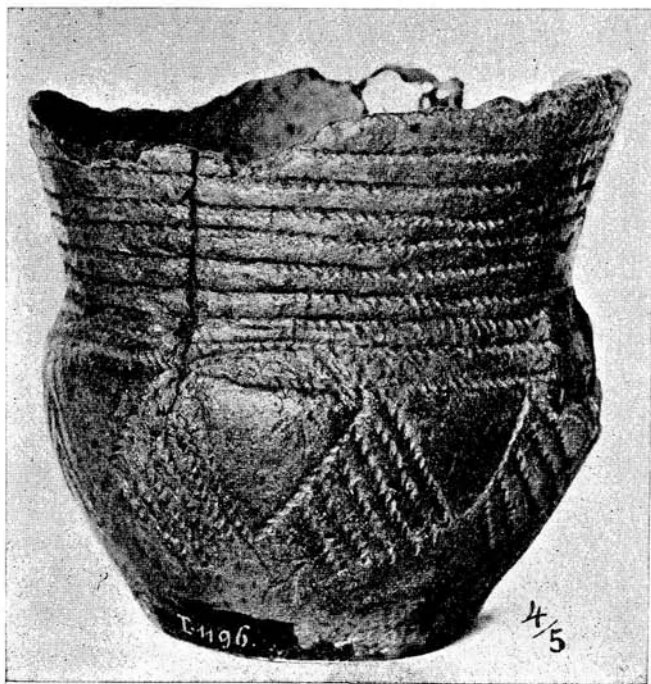
Finoman iszapolt, jól égett agyagból készült. Törése fekete. Finomabb iszapanyaggal van bevonva és simított. Tónusa sárgásbarna. Az alsó csonka kúp egy helyütt feketére füstölt, valószínűleg a használat közben keletkezett rajta ez a folt s így nem sorolhatjuk a foltos égetésű edények közé.

Díszítése két szálból sodrott zsineg mélyített lenyomata. Az edényke felső csonka kúpján van összesen nyolc, kereken futó ilyen

* A címlapon levő térképen 13. sz.

lenyomat, melyből az alsó három a fül alatt, illetve alsó fültőnél természetesen nem mehet egészen kerekén. A vállon, tehát a közbelső csonka kúpon, három ilyen benyomott zsinegdíszes vonalat látunk.

Ez utóbbiak alsójából csúcsaikkal lefelé fordított, díszítetlen voltukkal kiemelkedő háromszögek helyezkednek el, még pedig nyolc. Ezeket zsinegdíszes háromszögek választják el egymástól, amelyek kompozíciója különbözik egymástól. Az alsó fültőtől balra egy benyomkodott zsinegdísszel képezett, csúcsával felfelé, tehát száraival lefelé álló hegyes szög helyezkedik el, amelyet a balsó szártól induló négy ferde

1. kép. Zsinegdíszes edény Bujról.

Fig. 1. Vase cordé de Buj.

zsineglenyomat tölt ki. Ugyanez a második hegyesszög, azzal a különbséggel, hogy a balsó szárból induló öt ferde zsineglenyomat tölti ki. Ezzel teljesen egyezik a harmadik. Erre ismét a szokásos hegyes szög következik, melyet még két behelyezett hegyes szög tölt ki, majd egy olyan hegyes szög, melyet három behelyezett hegyes szög tölt ki, ismét egy két hegyes szöggel kitöltött, majd egy három hegyes szöggel kitöltött hegyes szög. Az utolsót ismét két hegyes szög tölti ki. Nyoma van annak is, hogy az alsó fültő felülete is zsinegbenyomással

volt díszítve. A fenékszálon kereken futó, benyomkodott ovális pontsort látunk.

Edényünk magassága 10·3 cm. szájátmérője 10·3 cm., legnagyobb hasasodása 9·5 cm., a váll feletti szűkülése 8·7 cm., fenékátmérője 5·5 cm.

A zsinegdísz mindenütt be van vonva finomabb iszapanyaggal.

2. Erődsdi zsinegdíszes edénytöredékek.*

A 2. képen két zsinegdíszes edénytöredéket mutatok be a háromszékmegyei Erődsdről. Az egyik (1. sz.) dr. *László Ferenc*nek az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtára részére 1912-ben fogantatott ásatása rendjén került felszínre a felső, szerinte már nem praemykenai, humuszrétegből s a nevezett intézetben III. 37. leltári szám alatt őriztetik. Peremtöredék. Az edény, melyhez tartozott, középfinoman volt iszapoltva s jól ki volt égetve. Határozottan felismerhető rajta a finomabb iszapanyaggal való bevonás. Helyenkint az agyagba gyúrt homokszemcsék is látszanak rajta. Tónusa belül és a peremén fekete s ez átmegy részben a külső felületre is, mely azonban jórészt szürkés-barna tónusú. Fentt vízszintesen vágott. Fontosnak tartom megemlíteni azt is, hogy az edény, melyhez tartozott, a pereme felé vastagodott. A perem alatt horizontálisan menő, kettős fonású zsineg lenyomata révén keletkezett mélyített dísz ékítette, melyből töredékünkön kettő még jól látszik, az alattuk levő harmadiknak csak a nyomát ismerhetjük fel a törés vonalán.

Ugyanezen képen 2. sz. alatt egy másik, szintén erődsdi s ugyancsak a fentebb említett felső humuszrétegből kikerült s a Székely Nemzeti Múzeumban 2477. leltári szám alatt őrzött peremrészt mutatok be. Finoman iszapolt, finomabb iszapanyaggal bevont, simított, jól égett. Tónusa kívül barna-vörös, belül szürkés-fekete. Pereméle ívelt. Kétféle díszítést látunk rajta: zsinegdísz és köröket. A zsinegdísz alkalmazása: két-két horizontális párhuzamostól bezárt s egymást ferdén keresztező kettős fonású zsineglenyomata révén keletkezett hálós mező. Az így benyomott és alkalmazott zsinegdísz alatt horizontális körsor ékítette az edényt, melyet valami csöves díszítő eszközzel olyanformán nyomkodtak be, hogy az egyes körök közepéből, a díszítő eszköz természetéből kifolyólag, alacsony hengerkék állanak ki az edény falvonaláig.

E két töredék részletesebb méltatásába nem bocsájtkozunk ez alkalommal, mert nem akarunk dr. *László Ferenc* közlése elé vágni.

A 2. sz. töredékről, díszítő mintájának fontosságáról egy pár szóban mégis meg kell emlékeznünk.

* A címlapon levő térképen 12. sz.

Ismeretes *Hoernes* véleménye, hogy *Götze* (*Gefässformen* c. munkája 61. l.) helyesen ismeri fel, hogy a zsinegdísz a szövés-fonás mintáiból fejlődött, a nélkül, hogy azokat kimerítette volna. Nevezetesen csaknem teljesen hiányzanak a négyszögű motívumok; a legfontosabbak egyike, a ferdény „zeichnet sich durch gänzliche Abwesenheit aus.“ Hiányzik a meander és horgas kereszt.¹

A most szóbanforgó töredék a maga hálós mustrájával tehát sok tekintetben módosítja *Hoernes* véleményét.

3. *Goos Károly* még a kölesdi töredékekre vonatkozó, *Virchow*-féle hibás megállapítás előtt juttatja nyilvánosságra *Torma Zsófia* véleményét, hogy a torzosi edények, edénytöredékek között vannak zsinegdíszűek is.²

Ezt az állítást ma nincs módunkban sem megerősíteni, sem megcáfolni. Rövid időn belül alkalmunk lesz a jelenleg éppen rendezés alatt álló Torma-gyűjtemény keramikájának minden darab-

2. kép. Zsinegdíszes edénytöredékek Erösdről.
Fig. 2. Fragments des vases cordées d'Erösd.

¹ Urgeschichte der bildenden Kunst, Wien 1898. 361—262 l. (*A. Götze*: Die Gefässformen u. Ornamente der neol. schnurverzierten Keramik in Flussgebiete der Saale c. munkájához minden utánajárásom ellenére sem tudtam hozzájutni s így arra *Hoernes*: Urg. d. bild. Kunst c. munkája után hivatkozom). Ezzel szemben l. dr. *K. Brunner*: Die steinzeitliche Keramik in der Mark Brandenburg c. cikkét az *Archiv für Anthropologie* XXV. k. 243—293. l., melyben a 275. l. azt mondja, hogy a zsinegdísz valószínűleg a keramikai technikából fejlődött. — A zsinegdísznek a szövés-fonás technikájából való származására l. *C. Schuchhardt*: Das technische Ornament in den Anfängen der Kunst c. cikkét a *Prähistorische Zeitschrift* I. k. (1909.) 37—54. l.

² *Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde*, XIV. k. 1877—78. 602. l.

ját behatóan megvizsgálni s az eredményről folyóiratunk legközelebbi számában beszámolni. Addig is különös hangsúllyal kell megemlítenünk, hogy e gyűjtemény csiszolt kőszerszámai között van egy pár, helyi gyártást, utánzást mutató, több lapúra csiszolt kőkalapáctól származó töredék. E kőkalapácsokról pedig tudjuk, hogy a zsinegdíszes kerámika kísérői.

Hogy azonban Erdélyben Erősdön kívül másutt is lennie kell zsinegdíszű kerámiának, indirekt bizonyítékok alapján állítjuk. Ismerünk ugyanis Erdélyből pseudo-zsinegdíszes edénytöredékeket.

Ezzel az emlékcsoporttal később szándékozunk foglalkozni s így pusztán csak annak megemlítésére szorítkozunk, hogy Boholt és Nándorválya az a két lelőhely, melyről a szóbanforgó pseudo-zsinegdíszes edénytöredékek felszínre kerültek.

Irodalmunkban a *tolvádiai*, *Milleker Bódog* szerint késő bronzkori temető leleteitől eltekintve,¹ melyekkel más alkalommal kívánok foglalkozni, tudtommal, ez az első eset, hogy kézzelfogható példák alapján esik szó hazai zsinegdíszes agyagművességről. Indokolt tehát, hogy a buji bögre s az erődsi zsinegdíszes agyag edénytöredékek bemutatása kapcsán, egy kicsikét részletesebben foglalkozzunk azzal az emlékcsoporttal, melybe bögrénk s edénytöredékeink tartoznak. Tesszük ezt két okból. Az egyik, hogy úgy a hazai, mint a külföldi irodalomban hosszú idő óta kísért a magyarországi zsinegdíszes kerámika kérdése. A másik, hogy ezzel szemben a köztudatba is átment *Reinecke Pálnak* még a múlt század végéről származó s az előbbivel homlokegyenest ellenkező megállapítása, hogy hazánkban a zsinegdíszes kerámiával jellemzett emlékcsoport nincs képviselve.²

Virchow vitte bele a német irodalomba a magyar zsinegdíszes kerámiáról szóló hamis adatot, mely a hazai irodalomba is belekerült. 1890-ben Wienből lerándúl Lengyelre *Wosinsky Móricz* ásatásai eredményeinek tanulmányozására. Feltűnik neki, hogy a lengyeli holmik között nincsen képviselve a zsinegdísz, de különös hangsúllyal említi meg, hogy a kölesdi szerzeményeket is rendelkezésére bocsájtották tanulmányozás céljából s ezek között két zsinegdíszes cserepet talált.³

¹ *Milleker Bódog*: Délmagyarország régiségletei, III. rész, Temesvár, 1906. 137—147. l.

² *Reinecke Pál*: Kőkori emlékekről, *Archaeológiai Értesítő* ú. f. XVIII. 1898. 253—256. l.

³ *Zeitschrift für Ethnologie* Verhandlungen der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie u. Urgeschichte. 1890. évf. 111. l.: „hier (t. i. Kölesden) wurden Thongefässe gesammelt, welche ganz ähnliche Inkrustation zeigen, wie die von Lengyel, aber darunter befinden sich auch 2 Scherben mit deutlichen Schnurornament, horizontal und senkrecht angebracht. Kleine, tief angesetzte, von oben her durchbohrte Knöpfe treten an den Gefässen hervor.“

Virchow téves adatát átvette *Götze* és *Hoernes Götze* után a kölesdiken kívül Nyitráról is idéz zsinegdíszú edényeket¹ s állítja, hogy Magyarországon is megvannak a zsinegdíszes keramikára jellemző kőszerszámok,² *Hoernes* pedig a zsinegdíszű kerámika kiterjedési köréről szólva, Északmagyarországot is belesorolja az ezzel a keramikával jellemzett területek közé.³ *Reinecke* mutatott rá erre az állítólagos tévedésre s határozott szavakkal kűszöböli ki Magyarországot a zsinegdíszű agyagművésséggel jellemzett területek közül.⁴

Virchow tévedését még *Reinecke* előtt *Hampel* is észrevette. *Reinecke* legalább ezt következteti abból a körülményből, hogy a bronzkor emlékei közé (CXXVIII. t. és különösen CXXIX. t. 2. sz.) a kölesdi holmikát is bevette. Annál meglepőbb, hogy *Wosinsky* ismételten fenntartja a kölesdi zsinegdíszes cserepekről szóló téves adatot s fenntartja olyan időben és akadémiai székhelyében is, a mikor a régészet terén vezető állásban levő egyénnek ezt meg se tudjuk bocsátani.⁵

Ilyen körülmények között valóban nem csodálkozhatunk, ha *Orosz Endre* a petrisi őstelep keramikájának díszítéséről szólva, azt mondja, hogy a grafitanyagú edénycserepek egyikét zsinegdísz ékítette.

Nem volt módomban ezt a cserépdarabot látni, de ha ez a meg-

¹ *A. Götze*: Die Gefässformen u. Ornamente der neolithischen schnurverzierten Keramik in Flussgebiete der Saale, Jena, 1891. 65. 68. l. *Hoernes* után idézve.

² *Bastians Festschrift*, Berlin, 1896. 342. l.

³ *M. Hoernes*: Urgeschichte der bildenden Kunst, Wien, 1898. 263. l. a *hol Voss, Tischler, Klopffleisch, Virchow, Petersen*, stb. után azt mondja, hogy a zsinegdíszű kerámika s annak formáihoz hasonló formák a permii kormányzásában, a kelet-balti területen (Ladoga-tó, Kelet-, Nyugatporoszország, Posen, Lengyelország, Pomeránia), Brandenburgban, Északsziléziában, Északcsehországban, Morvaországban, Északmagyarországon, Thüringiában, Hannoverban, Oldenburgban, Holsteinban, Dániában, Hollandiában, Bádenben, Svájcban, Északolaszországban, Délfranciaországban, Angliában fordulnak elő. — *Tischler* szerint hiányzik Svéd- és Norvégországban. — *Götze* szerint pedig a főkiterjedési vidéke: a német Középhegységtől északra fekvő országok és a Saale vidéke, mit *Hoernes* pusztán e vidék alaposabb átkutatásával magyaráz (*Urgeschichte d. bild. Kunst* 264. l.).

⁴ *Reinecke Pál*: Kőkori emlékekről, *Archaeológiai Értesítő*, ú. f. XVIII. 1898. 253–256. l. „Többször jártam be magyarországi múzeumokat, mégsem mondhatom, hogy sikerült volna edényre, vagy kőszerszámra akadni, melyet bizton lehetne ennek a korszaknak tulajdonítani. A zsinegdíszes edények területe északi és déli Németország, Cseh- és Morvaország, az orosz keleti tenger melléki tartományok vidéke, a Visztula területe, Galicia, Déloroszország stb. Magyarország felé, a mennyire eddig tudjuk, e terület határai a Kárpátok. U. o. 254. l.”

⁵ *Wosinsky Mór*: Tolna vármegye az őskortól a honfoglalásig I. k. Budapest 1897. CVII. tábla és 444–452. l., különösen l. 452. l.

U. ö. Az őskor mészbetétes díszítésű agyagművéssége (olvasatott a M. T. Akadémia II. oszt. 1903. december 7-én tartott ülésén) Budapest, 1904. 12. l., a zsinegdíszű agyagművésség elterjedéséről l. u. o. 11. l.

állapítás is olyan, mint a telep koráé (első vaskori!) s ha azt látom, hogy pontos megfigyelések nélkül összeszedett vegyeskorú anyagot olyan könnyen útal az első vaskorba, sok okom van kételkedni annak az odavetett megállapításnak a helyességében, hogy a petrisi telepen képviselve volna a zsinegdíszes kerámika.¹

Van más okom is erre a kételkedésre. *Orosz* 1904-ben beszél a petrisi leletek kapcsán a zsinegdísről s hat évvel később, 1910-ben, rájövök, hogy nem is ismeri az igazi zsinegdísz! A balázsházai (és nem tasnádi) telepről említ egy zsinegdíszes agyagedénytöredéket.² Volt alkalmam az egész anyagot behatóan tanulmányozni s *Orosz* tévedését ismételtén kijavítani.³

Ekkor már, úgy látszik, a külföldi irodalom is napirendre tért a magyarországi zsinegdíszes kerámika kérdése felett. Erre mutat *A. Schliz*-nek a zsinegdíszes kerámika terjedési köréről szóló, 1906-ból kelt tanulmánya, melyben Thüringiából 47, Csehországból 20, Sziléziából 12, Morvaországból 5, az Alsó-Majna mellől 12, Hessenből 3, a Rajna mellől 1, a Neckar halomvidékéről 13, Bajorországból 4, Württembergből 5, Svájcban 6, Poroszországból és Brandenburgból 19 zsinegdíszes kerámiával jellemzett lelőhelyet sorol fel s amely felsorolásból, tekintve az addigi irodalomból rendelkezésére álló téves adatokat, látszólag joggal hagyta ki Magyarországot.⁴

Úgy a kölesdi, mint a petrisi, valamint a tasnádi [és nem balázsházai] zsinegdíszes kerámiára vonatkozó adatokat, mint hamisakat, ki kell tehát küszöbölnünk a hazai és külföldi irodalomból egyaránt. Hogy azonban helyükbe be kell iktatnunk Nyitra megyét, Esztergomot stb., azt alább látni fogjuk.

A hazai zsinegdíszes kerámiának a most bemutatott buji edény és erödsdi edénytöredékek az első — ismétlem nem szólván egyelőre a tolvádiai s *Milleker* szerint késő bronzkori temető leleteiről, zsinegdíszes kermikájáról — kézzelfogható példái. Olyan jelenség a hazai ősrégé-

¹ *Archaeologiai Értesítő* ú. f. XXIV. 1904. 232. l.

² U. o. XXX. 1910. 184. l.

³ *Erdélyi Múzeum* 1910. évf. 71—72. l. — *Arch. Ért.* ú. f. XXX. 359—361. l.

⁴ *A. Schliz*: Der schnurkeramische Kulturkreis und seine Stellung zu den anderen neolithischen Kulturformen in Südwestdeutschland. — *Zeitschrift für Ethnologie* XXXVIII. 1906. 312—345. l., a lelőhelyek névszerinti felsorolását lásd a 345. lapon. *Schliz* e cikkéhez egy tanulságos térképet is csatol, melyen külön jelekkel vannak feltüntetve: *A.*, a belső szalagkerámika és vonaldísz, *B.*, a különálló hinkelsteini típusok, *C.*, a vegyes formák (rösseni, niersteini, grossgartachi, schussenriedi stb. típusok), *D.*, a zsinegdíszű kerámika, *E.*, a cölöpépítmények kerámiája, *F.*, a harangalakú kerámika lelőhelyei. — Ez a térkép máma nem tarthat számon a teljességre, de az 1906-ig *Schliz* részéről megállapítható eredmények szempontjából nélkülözhetetlen.

szeti emlékek tarka csoportjában, a mellyel még két szempontból kell foglalkoznunk, t. i. a buji edény alakjával (mert hiszen az erődsi töredékek annyira kicsinyek, hogy azokból egyáltalán nem következtethetünk az alakra) és Bujnak, valamint Erősdnek, mint lelőhelynek a zsinegdíszes kerámika eddigi ismert lelőhelyeivel való viszonyával.

A buji edény alakjának részletes leírását adtuk s e helyütt csak arra kell nyomatékosan rámutatnunk, hogy edényünk forma tekintetében határozottan az északi, északnyugati megalithikus emlékek keramikájának vele egyező s tőle pusztán csak díszítésben eltérő típusához csatlakozik.

Hogy edényünk ebben az alakjában a tölcséres szájú (Trichter-randbecher) edények csoportjába tartozik, alig képezheti vita tárgyát. Ezt azért tartjuk szükségesnek különös hangsúllyal is kiemelnünk, mert ennek a különben a nyakravalós palack társaságában megjelenő edénytípusnak legkeletibb lelőhelyét *Kossinna* szerint a kelet—lengyelországi Nalenczow-ban találjuk meg. Nalenczow egyik legfontosabb állomása annak az első útvonalnak, a melyen át *Kossinna* északi német népséggel népesíti be Keletnémetországot, Lengyelországot és Déloroszországot s mely út szerinte Mecklenburgból indul ki, átszeli Pommerániát, Nyugatporoszországot, majd Posenen át délre csap Szilézia felé, ismét keletre húzódik Nyugatgalicián keresztül, a Visztula mentén le Lengyelország déli részére.¹

Kossinna eme megállapításának elfogúlt faji vonatkozásától el kell tekintenünk, de el kell fogadnunk belőle azt, ami a szóbanforgó edénytípus elterjedésére száraz és a latba súlyosan eső valóság. A buji edény mutatja, hogy a most leírt úton végigvonuló kultúraáramlatnak lejjebb, dél felé is vannak kisugárzásai.

Igazolni tudjuk ezt magának a zsinegdísznek elterjedési körével, irányával is.

Előbb utaltunk a zsinegdíszes kerámikának *Schlitz*től összeállított kiterjedési körére. Mondtuk azt is, hogy ez az összeállítás 1906-ban kelt. Teljességre akkor sem tarthatott számot. Mára különösen nem igényelheti ezt.

Ismét *Kossinnára* vagyunk utalva, ki három úton viszi az indo-germánokat Keletre. Az első út, melynek határköveit a nyakravalós

¹ *G. Kossinna*: Der Ursprung der Urfinnen u. d. Urindogermanen u. ihre Ausbreitung nach Osten. III. Nordindogermanen und Südindogermanen, *Mannus* II. 1910. 61—67. I.

A második út Nyugatporoszország déli feléről Kujavia felé megy s állandóan a Visztula mentét követi felfelé Sandomirig, itt találkozik az első úton haladó áramlattal, átmegy Keletgalicián, Podolián egész Ukraínáig. Kiew közelében megszűnik. Jellemzői a megalithikus sírok és a gömbalakú amphora. U. o. 67. I.

palack és tölcséres szájú serleg jelzi, láttuk. A harmadik út kipécézésében a kelet-német zsinegdíszes kerámiának van döntő jelentősége. Az elején körülbelül az első útnak a vágányán halad — Nyugatporoszországban, Posen északi részéig.¹ Sziléziában — egészen ez utóbbinak a Visztula felső részén levő végpontjáig, majd a Dnjeperig a második út keleti felét követi s ezt át is lépi. Képviselve van az Odera mindhárom folyásánál s legsűrűbb Breslau környékén. A kép nem egyseges, mert pl. az Odera környékéről a lausitzi Neisse leletei az Elbevidéki zsinegdíszes kerámiához csatlakoznak. A sziléziai zsinegdíszes kerámika az alsó Oderától fel a zsinegdíszes serleget a rátétes serleg formájában veszi át s átveszi a füles fazakat, átveszi Csehországgal együtt a magas, tomlószerű korsót, mely Németországban a zsinileletet kivéve (Posen) teljesen hiányzik. Ezenkívül átveszi Szilézia Jütlandból Nyugatporoszország és Posen közvetítésével a virágcserep alakú serleget. Természetesnek kell találnunk, hogy Szilézia továbbítja a zsinegdíszes serleget, füles fazakat és virágedény alakú serleget Galicia felé. *Kossinna* fontosnak tartja, hogy a sziléziai, csehországi magas, tomlószerű korsó nem megy át Galiciába s ebből arra következtet, hogy a Sziléziában megtelepedett északi néptömegek nem mentek tovább Kelet felé.

A Visztula felső folyásánál találkozunk ez az áramlat a másodikkal, melytől átveszi a gömbalakú amphorának egy fiatalabb válfaját. Párhuzamos jelenség ez azzal, hogy már Thuringiában is a gömbalakú amphorából fejlődött ki a zsinegdíszes amphora. A lengyelországi Kielce kormányzóságban Zlota-n pedig zsinegdíszes félholdas szélű edény társaságában fordult az elő. S hogy tovább menjünk a megkezdett úton Kelet felé, Podoliában Nowa Sieniawa-n a tűzdelt díszű, tehát még tiszta, gömb alakú amphorát zsinegdísszel ellátott, virágcserephez hasonló alakú edény társaságában találtak. Wolhyniában Siwkinél a thuringiaiakkal édes testvér, zsinegdíszes amphorát leltek egy kurgánban.²

Ha már most a zsinegdíszes kerámiával jelzett kulturahullám nyugat-keleti irányának kijelölése után *Kossinnának* az idézett cikkéhez csatolt, 1910-ből kelt statisztikája alapján³ kiegészítjük a *Schliz*-féle statisztikát, 300 körül jár a lelőhelyek száma, holott csak a *Kossinna*-féle keleti irányú germán-vándorlás szempontjából tekintetbe vett lelőhelyekkel pótoltuk meg a *Schliz*-féle statisztikát. Mindez 4 évi munkának az eredménye.

A rendelkezésünkre álló irodalmi adatok alapján nincs módunkban

¹ V. ö. Deutsche Anthr. Ges. XL. Hauptversammlung in Posen Aug. 1909. Ausstellung in Kaiser Friedrich Museum vor- u. frühgesch. Altertümer aus dem Gebiet der Provinz Posen. Posen 1909. 6. 1,

² *G. Kossinna* cikke 71—75. l.

³ V. ö. *Kossinna* i. cikke, *Mannus* II. 81—108. l., különösen 96—108. l.

megállapítani ennek a kulturahullámnak Észak, Északnyugat, Nyugat, Délnyugat, Dél és Délkelet felé való érvényesülését. Így is tudjuk azonban éppen *Kossinna* nyomán, hogy Galícia, Oroszlengyelország, Bukovina, Wolhynia, Podolia, Ukrajna fontos pontjai, állomásai a zsinegdíszes izlés Kelet felé való vándorlásának.

Mindezek megállapítása után felmerül a kérdés, hogy Magyarország merről jött hozzá a zsinegdíszű kerámiához?

Buj Szabolcsmegyében, a Tisza bal partján, a Bodrog torkolatával szemben, helyesebben attól Keletre, kb. 18 km.-nyire, a Gyűjtőfőcsatorna bal oldalán fekszik, tehát mindenképpen a Tisza, mint az érintkezés, kereskedelem egyik fontos hazai vezető vonala mellett találjuk. A Tisza folyását követve, a Vereckei-szoroson áthaladva, már ott vagyunk a zsinegdíszes kerámiának keleti kisugárzásait jelző területeken (Bukovina, Galícia, Wolhynia, stb.) s benne vagyunk elsősorban Galiciában, mely belesik a *Kossinna*-féle első, indogermán vándorlási útba, melyet, mint korábban is általában s a buji bögge alakjával kapcsolatosan is hangoztattuk, a tölcseres szájú edények is jellemznek.

A Duna és balparti mellékfolyói a cseh-morva, felsőausztriai és sziléziai csoportokkal is összekötnek bennünket — földrajzilag. De miképpen az előbbi irányban, úgy ebben is részben hiányzanak a leletek összekötő kapcsai. *Götze* említi ugyan Nyitrát, mint ahol zsinegdíszes kerámika került felszínre s Magyarországot is belesorolja a zsinegdíszes kerámiát kísérő, több lapúra csiszolt (facettiert) kőalapáccsal jellemzett területek közé.¹ *Reinecke*, mint láttuk, bár alaptalanul, ki is küszöböli Nyitrát egész Magyarországgal együtt a zsinegdíszes kerámiával jellemzett területek közül.²

¹ Erről mondja *Götze* a Bastians Festschrift 342. l. „Die facettierten Hämmer kommen ferner noch in Böhmen u. in Ungarn vor.“ Csehországból sokat említ, de megjegyzi róluk, hogy alakjuk elmosódott.

„Bezüglich den ungarischen Funde ist es bei ihrer Spärlichkeit zur Zeit nicht möglich, zu einen sicheren Urtheil zu gelangen. Die Formen scheinen noch mehr verwuchten und unbestimmt als bei den böhmischen zu sein, so dass man vielleicht einen direkten Zusammenhang mit den thüringischen nicht einmal annehmen braucht.“ Bastians Festschrift 342—343. l.

A Magyar Nemzeti Múzeum 301/876. 4. sz. alatt őriz egy igen jó, de sajnos, keresztlevél nélküli példát, melynek lelőhelyeként Tomorvár, Bogács szerepel. — Hasonló jó példát őriz 19/1877. 31. sz. alatt Esztergomról, mely azonban bizonyos fokig a helyi, utánzó gyártás bélyegét viseli magán. Egy még jobban elkorcsosult, helyi gyártású példát Baracsáról szerzett a M. N. Múzeum. Levéltári száma 20/868. 414. Bővebb keresztlevele nincs.

Mindeme példák beszerzési éve oly időkbe nyúlik, a melyek másutt is magukon hordják a rendszertelenségek bélyegét. Nincs tudomásunk róla, hogy hitelesítésük az utóbbi időben megtörtént volna.

² *Reinecke Pál*: Kőkori emlékekről, *Arch. Ért.* ú f. XVIII. k. 254. l.

A nyitrai leleteket nem ismerjük s így ítéletünket egyelőre fenn-tartjuk akkorra, mikor közvetlen szemlélet alapján lesz alkalmunk velök foglalkozni. Azt azonban már most kell hangoztatnunk, hogy a M. N. Múzeum 1912.-beli (16. kiadású) képes kalauza Nyitra megyéből említi két többlapúra csiszolt kőbaltát (196. lapon), mint a zsinéges díszű keramika jellemző kísérőit.

E kalauz vonatkozó része, tudunkkal, oly szakember tollából származik, akinek pontos megfigyeléseiben teljesen megbízhatunk.

A most felsorolt adatok igazolják *Götzet*, egyben intenek, hogy ilyen súlyos kérdésekben óvatosabban járjunk el, mint *Reinecke*.

E tévedésekről azonban legközelebb lesz alkalmunk részletesebben is szólni.

A buji edény, valamint a nyitra megyei, esztergomi, stb. kőszekők biztató jelenségek, hogy ha kutatásainkat siker koronázza, megtaláljuk az összekötő kapcsokat a hazánkat északnyugaton, északon és északkeleten körítő, zsinegdíszes keramikával jellemzett területekkel.

Sokkal szerencsésebb helyzetben vagyunk az erősi töredékek elbírálásánál. Hozzá legközelebb Moldovából ismerünk többlapúra csiszolt kőalapácsot.¹ Az Ojtozi szoros, Feketeügy, Olt természetesen köti össze Moldovát Erőssdel, másfelől Erőd a most leírt útvonalon át Moldova közvetítésével a délorosz, zsinegdíszes keramikával bíró területekkel jut összeköttetésbe. E mellett az összekötő út mellett tanuszkodik a cucutenii 6 drb. zsinegdíszes edénytöredék is.²

Ha egy kicsikét távolabbi perspektívából szemléljük Magyarországnak a zsinegdíszes keramikával jellemzett területekhez való viszonyát s ha tudjuk, hogy éppen abban a korban, melybe a most bemutatott buji bögre és erősi edénytöredékek tartoznak, mily élénk az összeköttetés hazánk és Cseh-Morvaország, Szilézia, Galícia, Bukovina, Moldova stb. között s hogy ennek az összeköttetésnek a kétségtelen voltát bizonyító leletek nemcsak festett keramikás telepeink, hanem többek között a perjámosi Sánchalmon, a pécska-szemlaci Nagy-Sáncon levő telep s az ezekkel rokotelepek is, tehát a Duna, Tisza, Maros, Kőrösök stb. mentén fekvő telepek s ha tudjuk, hogy éppen a Maros völgye szolgáltatta a nagyenyedi múzeumnak az oláhlapádi, gömbalakú amphorát,³ — egyáltalán nem tartjuk kizártnak, hogy Magyarország úgy északnyugat, mint észak, északkelet és kelet felől egyformán érezhette a zsinegdíszes keramika kulturális hullámának kisugárzásait.

¹ *Archaeológiai Értesítő*, ú. f. XVIII. 255. 1.

² *Joan G. Andriesescu: Contributie la Dacia inainte de romani*, Jasi 1912. 78. l. V. 8. u. o. I. II. t.

³ Alsófehérvármegye monographiája, II. 1. k. Nagyenyed 1901. VII. tábla 58. sz. és *Zeitschrift für Ethnologie*, 1903. 442. l. 17. ábra.

Úgy a buji bögre, mint az erödsdi töredék egy északnémetországi központból kiinduló kulturális hatás emlékei. E kultúra főkiterjedési vidéke *Götze* szerint is: a német Középhegységtől északra fekvő országok és a Saale vidéke, mit *Hoernes* pusztán e vidék alaposabb átkutatásával magyarázott.¹ *Götze* eme 1891-beli állításának helyességét igazolta 1906-ban *Schliz*, 1910-ben *Kossinna* s ellene a kérdés egy másik alapos ismerője, *Reinecke* sem emelt kifogást.² Semmi okunk sincs tehát, hogy a *Götzetől* megállapított központ helyességében kételkedjünk. Erre tanít bennünket a megalithikus emlékek keramikájával tipológiai tekintetben édes testvér buji bögre is. Annyit azonban el kell ismernünk s erre egyebeken kívül ismét a szóbanforgó hazai leletek tanítanak, hogy a zsinegdíszes kerámika terjedési köre a kutatások szaporodtával egyre bővül.

Középeurópában a Duna vonala szerepel, mint a zsinegdíszes kerámika déli határvonala. Nincs módunkban ellenőrizni *Gustav Velde* adatait,³ hogy Leukas szigetén a Chirosipilia- (= disznó) barlangban a többek között olyan tömlőszerű, mészkőtöredékekkel soványított s erősen égett agyagholmikát lelt, melyeknek díszítése kisebb-nagyobb pontsorokból, részben zsineglenyomatokból és egyszerű, bekarcolt, lineáris mustrákból áll. Az edények részben át vannak fúrva, hogy ezen zsineget lehessen áthúzni, részben átfúratlanok, részben átfúrt rátétekkel, részben már fűlekkel vannak ellátva. A szöveghez mellékelte 10. sz. ábra felső sorában a második töredék felső díszítése keltheti a zsinegdísz gyanuját. A kép azonban annyira halvány, hogy nem lehet róla biztos ítéletet mondani. Meg kell azonban jegyezni, hogy a többi edénytöredékek díszítési karaktere egyáltalán nem mond ellent a zsinegdísz feltételezésének. Ezt a kísérő keramikát megtaláljuk részben Erösdön is.

Velde eredményeinek vázolója rendjén kell megemlékezni *Ohne-*

¹ Urgeschichte d. bild. Kunst 264. l.

² *J. Schlemm*: Wörterbuch zur Vorgeschichte, Berlin 1908. 352. l. a következő zsinegdíszes keramikával jellemzett területeket említi: Keleti balticum (Ladoga-tó, Keletporoszország, Lengyelország), Posen, Pommerania, Mecklenburg, Holstein, Dánia, Hollandia, Oldenburg, Hannover, Thüringia, Németalföld, Anglia, Nyugat- és Dél-franciaország, Spanyolország, Italia, Svájc, Észak-Baden, Wiesbaden, Csehország, Morvaország, Szilézia, Galicia, Brandenburg és Alsólausitz. Említi Északmagyarországot és *Goos* után Erdélyt is. — *Kossinna* a Mannus I. 1909. 232. l. Két főcentrumot különböztet meg: a) az oderai, melyet keletinek nevez és b) az Elbe-Saale-vidéki, melyet nyugatinak mond.

³ *Dr. Gustav Velde*: Anthropologische Untersuchung und Grabung in einer Höhle der jüngeren Steinzeit auf Leukas. — *Zeitschrift für Ethnologie* XLIV. 1912. 845–864. l., idézett leírás 858–859. l. Nagy kár, hogy nem ad elfogadható stratigraphiát, a mi a leukasi emlékeknek az erösdiekkal való szoros viszonya szempontjából volna megbecsülhetetlen értékű.

falsch Richter-nek cyprusi adatáról, ki a *Zeitschrift für Ethnologie*, Verhandlungen XXX. 62. I. XII. 1. alatt bemutatott amphoráról mondja, hogy reliefszerű zsinegdísszel van ellátva. Úgy a külföldi, mint hazai emlékek között tekintélyes csoportot alkotnak azok az edények, edénytöredékek, melyek ferdén rovátkolt bordadísszel vannak ellátva. Van közöttük sok peremrész is ezzel a ferde rovátkolással. Ez a díszítés a zsinég benyomását kelti s véleményem szerint, mivel azt tartom, hogy van köze a zsinegdíszhez, voltaképpen a pseudo-zsinegdíszű kerámika egyik alcsoportjába tartozik. Más alkalommal bővebben is fogok szólni erről a kérdéstről. — E helyütt azért tartottam szükségesnek erről megemlékezni, mert *Fr. Noetling*nek a *Zeitschr. für. Ethn.* Verhandlungen 1899. 100—110. I. közzétett *Über prähistorische Niederlassungen in Baluchistan* c. cikkében a 106. lapon azt olvassuk, hogy az u. e. lapon 8. sz. ábra alatt bemutatott edénytöredék *Cyprea moneta*- (kauri kagyló) és zsinegdísszel van ékítve. A rajz egy kicsit nélkülözi a plasztikusságot s a mit *Noetling* zsinegdísznek lát rajta, vagy a most említett rovátkos bordával azonos, vagy pedig nem egyéb, mint két párhuzamostól bezárt szalag ferde vonalakkal kitöltve.

A *Velde*-től lelt késő kőkori festett kerámika Leukast Thessaliával, Baeotiával köti össze, erről a területről pedig tudjuk, hogy az összekötő hid szerepét játssza az aldunai országok, országrészek és Kréta között.¹

A leukasi adat magában is hatalmas zavart okoz *Kossinna* indogermán vándorlási teoriájában. Hisszük, hogy az ilyen természetű adatok csak szaporodni fognak az idők folyamán.²

*Klopfleisch*³ s utána *Götze*⁴ Németországban a zsinég- és szalagdíszes kerámika csoportját állapította meg, melyek közül az az idősebbik, régibb, ez pedig a fiatalabb. Arra, hogy a két kerámikai csoportnak ilyen elkeresztelése már annál fogva is helytelen, hogy a zsinegdíszelnevezés technikai, a szalagdísz elnevezés pedig stilusbeli sajátágokon

¹ *Hubert Schmidt*: Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen 1909/10 in Cucuteni bei Jassy (Rumänien), *Zeitschrift für Ethnologie* XLIII. 1911. 582—601. I.

² Igen messze vezetne s így pusztán csak megemlítjük, hogy pseudo-zsinegdíszű edénytöredéket a trójai VII. rétegben is leltek. V. ö. *Heinrich Schliemanns* Sammlung Trojanischer Alterthümer, Berlin 1902. 176. I. 3620. sz. — Itt említem meg, hogy *Wilke* míg egyfelől a zsinegdíszet az ó-európai tűzdelt, mélyített díszítésből származtatja, másfelől *Hoernes*szel szemben (V. ö. *Deutsche Geschichtsblätter* III. 152. I, idézve *Wilke* után) a *Kossinna*-féle indogermán elméletnek a híve. V. ö. *Neolithische Keramik u. Arierproblem*, *Archiv f. Anthr.* ú. f. VII. 298. I. — a most mondottakra a 330. és 336. l.

³ *Vorgeschichtl. Alterthümer der Provinz Sachsen*, Halle 92. I.

⁴ *Die Gefäßformen und Ornamente der neolithischen schnurverzierten Keramik in Flussgebieten der Saale*, Jena 1891., *Bastians Festschrift* 345. I. „Die Schnurkeramik gehört der ältesten neolithischen Periode Thüringens an“, ezt követi a szalagdíszes kerámika és a bernburgi típusok.

épül fel,¹ most nem kívánunk kiterjeszkedni, valamint azzal sem foglalkozunk, hogy mi jogon sorolták tágabb értelemben a tűzdelt díszítést is a zsinegdíszítés csoportjába.²

Már korábban meggyökerezett az a vélemény, hogy a zsinegdíszes edények voltaképpen sírmellékletek. Sepulchralis jelentőséget tulajdonít nekik *M. Hoernes*,³ s a harangalakú edényekkel együtt u. o. rendeltetésűnek tartja *J. L. Pič* is, kinek tudósítása szerint Csehországban csak egy esetben, Reporyje-n, lelték telepben.⁴

Tény, hogy sok esetben találták ezeket a kerámikai produktumokat sírokban, de egyáltalán nem ritka azoknak az eseteknek a száma sem, amikor telepből kerültek felszínre. Így, hogy a sok közül csak egy párat idézzünk, telepben lelték Nyugatporoszországban Rutzau-n,⁵ továbbá Kelpinen,⁶ Cucuteniben⁷ Jekaterinoslawon.⁸ A mi buji bögrénk valószínűleg sírból származik, az erödsi edénytöredékek telepből valók.

A mennyiben sírokban fordulnak elő, ezek halomsírok szekrény-szerű kőépitményvel, vagy síktemetkezések kőépitmény nélkül. Két esetben (Axelshof, Előpommerániában; Wulkow, Hátsó Pommerániában) négyszögben felállított kőudvarban levő kősírokban (Hünenbett)⁹ egy esetben monolithos alatt (Wengrece, Nyugatgaliciában),¹⁰ egy esetben erődítményben (Marwitz, Hátsó Pommerániában)¹¹ lelték. Égetetlen és égetett temetkezéseket mutatnak. Ez utóbbiak ritkák (pl. Unterhorodnik, Bukovinában, Stretiwka, Ukrainában).¹² Az égetetlenek javarésze zsugorított.¹³ Nyújtott csontvázat ismerünk Balice-ről (Keletgalicia),¹⁴ Kl. Babenzről (Ny.-Poroszország).¹⁵

Korukat már az elmondottak alapján is az újabb kőkor végére s

¹ *Déchelette*: Manuel d'archéologie préhistorique, celtique et gallo-romaine. I. 547. l.

² *M. Hoernes*: Urgesch. d. bildenden Kunst, Wien 1898. 260—261. l.

³ Urgesch. d. bild. Kunst, 262. l.

⁴ Urnengräber Böhmens, Leipzig 1907. III. és IV. lap.

^{5—6} V. ö. *Kossinna* id. statisztikájával.

⁷ *Ioan G. Andriesescu* i. m. 78. l.

⁸ *Kossinna* i. cikke, *Mannus* II. 108. l.

⁹ V. ö. *Kossinna* i. cikke, *Mannus* II. k. 97. 98. l.

¹⁰ U. o. 193. l.

¹¹ U. o. 98. l.

¹² U. o. 106. 107. l.

¹³ Sziléziában *Mertins* szerint (Wegweiser durch die Urgeschichte Schlesiens, Breslau 1906. 39—41. l.) a zsinegdíszes kerámika erősen zsugorított csontvázak mellett fordul elő.

¹⁴ *Kossinna* i. cikke, *Mannus* II. k. 105. l.

¹⁵ U. o. 99. l.

a kőkorból a bronzkorba való átmeneti időre kell tennünk.¹ Sziléziában rézgyűrűk jelennek meg a társaságukban,² Csehországban az újabb kőkör végén tűnnek fel s velük vörös rézből való fül-, vagy ujjgyűrűket lelnek,³ *Stankovitz*-on ugyancsak vörösréz lemezekből csövesre hajlított ékszereket leltek sodronyra felhúзва.⁴ *Hoernes* az északi folyós sirokkal s a finelzi cölöpépítmény rétegeivel tartja egykorúnak (2500—2100 Kr. e.)⁵, *Köhl* a Közép-Rajnálál együtt találja a harangalakú edénnyel s a szalagdíszű kerámiánál fiatalabbnak mondja.⁶ Mecklenburgban az ifj. kőkör legvégére esnek.⁷

Az erödsdi töredékek kormeghatározása tekintetében fontos támpontokat nyerünk a perjámosi Sánchalom alsó öt rétegében. Az e két töredéket kísérő kerámikai maradványok s egy erős ajakosan kihajló peremű, lapos tálcaska, vagy fedő s az ezen lévő, részben párhuzamosok közé szorított mélyített díszítés édes testvéreit megtaláljuk a perjámosi, most említett rétegek emlékei között. S ami még fontosabb, megtaláljuk réz, vagy cinszegény bronz társaságában.⁸ De megtaláljuk ugyancsak vörösrézből, vagy cinszegény bronzból való emlékek társaságában a Pécska—szemlaki határban levő Nagy-Sánc alsó rétegében is.⁹

Mindenképpen arra az időre tehetjük tehát, mikor a branowitzi típusú, vagy ú. n. harangalakú, vagy zónásdíszítésű serleg a Rajna és Duna völgyén vándorútját megkezdi. Sok helyen már érvényesítenie kellett a maga hatását, mikor a harangalakú edények feltűntek. Másutt meg egyszerre jelennek meg.

Elterjedését nem a *Kossinna*-féle indogermán vándorlással, hanem a kulturahullám természetével magyarázzuk s Magyarországot ennek az északi hullámnak dél és délkelet felé való közvetítésében elsőrangú szerep illette meg.

¹ A tolvádial temető leletei egyelőre, míg alkalmunk lesz velük foglalkozni, ne okozzanak zavart.

² *O. Mertins*: Wegwaiser durch die Urgeschichte Schlesiens, Breslau 1906. 39—41. lap.

³ *R. R. Weinzierl*: Übersicht über die Forschungsergebnisse in Nordböhmen *Mannus* I. k. 1909. 187—210. I. s különösen 195. I.

⁴ U. o. 202. I. 19. ábra.

⁵ *M. Hoernes*: Kultur der Urzeit (Samml. Göschen) I. Leipzig, 1912. 130. I

⁶ Über steinzeitliche Gräberfeld bei Worms, *Correspondenzblatt* XXIX. 146. 157. I., ez utóbbi lapon mondja, hogy a Közép-Rajnálál „die Bandkeramik entschieden älter sein muss, als die Schnurkeramik.“

⁷ *Brunner* I. cikke az *Arch. f. Anthropologie* XXV, k. 182. I.

⁸ *Dr. Roska Márton*: Ásatás a perjámosi Sánchalmon. *Múzeumi és Könyvtári Értesítő*, 1913. évf. 2—3. füzet.

⁹ U. a. Ásatás a pécska-szemlaki határban levő Nagysáncon, *Dolgozatok—Travaux*, 1912. 1. füzet.

A Magyarországról bemutatott igazi zsinegdíszes példák s az említett pseudo-zsinegdíszes edénytöredékek hazánk földrajzi helyzeténél fogva is (összekötő hid észak és dél, délkelet között) egyfelől komoly feladatot ró az e téren munkálkodókra, másfelől területi eloszlásuknál fogva sok reménységgel biztatnak, hogy rövidesen, mint egyik, vezető típusaival: a gömbalakú amphorával, hosszú tölcséres nyakú serleggel s a virágcsereppel egyező alakú edénnyel, a többlapúra csiszolt kőkalapáccsal, a megközelítőleg hossznegyszögű, két oldalt kicsiszolt élű kőekkel meggyarapodott gazdag emlékcsoportot iktathatjuk be a hazai ősrégészetben öt megillető helyre.

Végezetül hálás köszönetet mondok *Dr. Jósa András* bátyámnak, hogy a buji bögre átengedésével, átküldésével lehetővé tette a zsinegdíszes kerámika magyarországi csoportja mai állásának tisztázását.

Dr. Roska Márton.

Restes de céramique cordée en Hongrie.

(Abrégé)

1. Vase cordé de Buj.*

Le Musée du comitat Szabolcs à Nyiregyháza garde sous le Num. I. 1196 un vase cordé de Buj (com. Szabolcs), dont le Musée ne garde pour matricule incomplet que la note suivante: Vase orné de cordes torses, de l'âge de pierre. Il fut trouvé à l'occasion de la construction du chemin de fer de Buj-Balsa. Le charretier Joseph Turner en fit cadeau grâce à l'intervention de M. Dr. Adolphe László le mai 1910.

Comme notre figure (No 1.) interprétative le montre, il s'agit d'un pot modelé sur un triple tronc de cône, lequel était pourvu originairement d'une anse. De sa large anse rubannée ne sont restées que quelques traces, le bord est resté intact, et de sa forme notre figure donn l'idée. Le vase est formé en argile bien cuite et débourbée. Sa cuite est bonne. La ligne de sa cassure est noire. Il est enduit d'une matière de bourbe plus fine et lisse. Son ton est d'un brun-jaunâtre. Le tronc du cône inférieur est noir à un endroit; c'est probablement dans l'usage que cette tache s'est faite, et ainsi nous ne pouvons point ranger notre vase parmi les vases cuits par taches.

Son ornement se compose de l'empreinte enfoncée d'une corde torse composée de deux fils. La surface de la jointure inférieure de l'anse a été de même ornée de l'empreinte d'une corde. Au bord de la base nous voyons une ligne pointillée ovale et enfoncée, allant circulairement tout autour.

La hauteur de notre vase est: 10·3 cm, le diamètre de l'embouchure est 10·3 cm, le plus grand embonpoint est 9·5 cm, le rétrécissement au-dessus de l'épaule est 8·7 cm, de diamètre de la base est 5·5 cm.

L'ornement cordé est partout enduit d'une matière de bourbe plus fine.

2. Fragments de vases cordés de Erősd.

La 2. figure représente deux fragments de vases cordés de Erősd (com. Háromszék). L'un d'eux, (Fig. 2. No 1.), fut trouvé dans la couche d'humus déjà plus praemykenienne au cours des fouilles de l'an 1912, organisées par M. Dr. F. László pour la Section Numismatique et Archéologique du Musée National de Transylvanie, et il est gardé dans l'institut mentionné sous le No inventaire III. 37. C'est un fragment du

* No 13. sur le plan du titre.

bord d'un vase. Le vase auquel il appartenait était débourbé de finesse moyenne et bien cuit. L'enduit par une matière de bourbe plus fine y est positivement reconnaissable. Par endroit des granules de sable pétries dans l'argile y sont visibles. Le ton de son intérieur et de la tranche du bord est d'un noir qui passe en partie à la surface extérieure laquelle a cependant en grande partie un ton d'un brun-grisâtre. En haut il est coupé horizontalement. Il est important de remarquer aussi que le vase, auquel il appartenait, s'épaississait vers le bord. Sous el bord il était orné par un ornement enfoncé, formé par l'empreinte d'une corde doublement tordue, fuyant horizontalement, duquel deux sont encore bien visibles sur notre fragment, du troisième, qui se trouve au-dessous, nous ne retrouvons que la trace sur la ligne de la cassure.

Sur le même figure, sous le No 2. est représenté un fragment d'un bord, qui est aussi de Erösd et qui fut trouvé de même dans la couche supérieure d'humus mentionnée plus haut et qu'on garde dans le Musée National du Sicule de Sepsiszentgyörgy sous le Num. inventaire 2477. Il est finement débourbé, enduit d'une matière de bourbe plus fine et lisse. Le ton de l'extérieur est brun-rouge, à l'intérieur noir-grisâtre. La tranche du bord du vase, auquel il appartient, est arquée. Nous voyons sur elle deux sortes d'ornements: un ornement cordé et des cercles. L'emploi de l'ornement cordé: un champ rétifforme formé par l'empreinte d'une corde double s'entrecroisant obliquement, limité par deux-deux parallèles horizontales. Sous cet ornement cordé enfoncé et employé de cette manière, une ligne horizontale de cercles a orné le vase, que l'on avait manié avec un outil tubulaire de manière que du milieu de chaque cercle s'élèvent des cylindres bas jusqu' à la ligne du mur du vase.

3.

Le fait de *Charles Goos*,¹ que sur la céramique *Torma Zsófia* de Tordos l'ornement cordé soit aussi représenté, nous ne le pouvons pas contrôler aujourd'hui. Cette collection est sous arrangement et sous travail et en peu de temps nous mettrons au net la question de l'ornement cordé de Tordos.

Je le trouve cependant important à mentionner que je connais de Transylvanie de Boholt et de Nándorválya des fragment de vase avec un pseudo-ornement cordé, qui prouvent indirectement l'ornement cordé et ainsi nous espérons, que les monuments de celui-ci seront trouvés sous peu.

*Virchow*² est celui qui mentionne le premier la céramique cordé

¹ Archiv für siebenbürgische Landeskunde XIV. 1877—78. p. 602.

² Zeitschrift für Ethnologie, Verhandlungen 1890. p. 111.

de la Hongrie. Il compte deux pots dans cette groupe. *Götze*¹ et *Hocrnes*² ont accepté ses faits faux, mais *Reinecke*³ les a corrigés.

L'ornement cordé joue aussi un rôle dans la littérature hongroise. *Goos*⁴ écrit erronément d'après *Torma Zsófia* que quelques fragments de vases de la colonie de Tordos ont un ornement cordé. Le fact, selon lequel les fragments de vases à Petris⁵ et à Balázsháza⁶ sont cordés, est aussi faux. En un mot on doit exclure tous les faits jusqu'ici connus, de la littérature. Nous ne connaissons pas encore le marteau de pierre facetté, que *Götze* mentionne, et ainsi nous n'en parlons pas encore.

Que la Hongrie appartient aussi aux territoires caractérisés par la céramique cordeé, c'est prouvé par le pot de Buj, par les tessons de Erösd et les fragments de vase cordés déjà, mentionné, d'après lesquels nous devons supposer qu'on avait connu sur ces territoires aussi le vrai ornement cordé.

La forme du pot de Buj ressemble à la céramique des sépultures mégalitiques du Nord, donc pas seulement son ornement, mais aussi sa forme est parvenu de l'Allemagne du Nord, le centre de la céramique cordeé, auprès de la Tisza. Buj est situé sur la rive gauche de la Tisza à 18 km à l'Est de l'orifice du Bodrog.

Pris en égard, que les pays voisins de la Hongrie, la Bohême, la Moravie, la Silésie, la Galice, la Bukovina et la Roumanie (Cucuteni!) appartiennent aussi au territoire de l'ornement cordé, il n'est pas impossible, que cette onde de la culture est parvenue chez nous par la médiation du Danube, mais aussi le défilé de Verecke, la Tisza, le défilé de Ojtoz et la Mer noire avec le Olt ont pu y jouer un rôle. Et puisque *Velde*⁷ a trouvé aussi sur l'île Leukas des tessons cordés, la Hongrie a absolument été le médiateur entre le Nord et le Sud.

*Kossinna*⁸ fait répandre l'ornement cordé par les Indo-Germains, nous y voyons une onde culturelle, qui s'étend, un peu plus tôt que les vases caliciformes et qui s'avancé du sud-ouest de l'Europe, le Rhin, la vallée du Danube et la Adria.

M. Roska.

¹ Die Gefäßformen u. Ornamente i. Flussgebiete der Saale, Jena 1891. p. 65., 68.

² Urgeschichte der bildenden Kunst. Wien, 1898. p. 263.

³ Ind. Archéol. 1898. p. 253—256.

⁴ Archiv für siebenbürgische Landeskunde 1877—78. p. 602.

⁵ Ind. Archéol. 1904. p. 232.

⁶ Ind. Archéol. 1910. p. 184, 359—361.

⁷ Zeitschr. für Ethn. XLIV. 1912. p. 845—64.

⁸ Mannus I, II. Der Ursprung der Urfinnen und Urindogermanen.

Branowitzi típusú bögrék Dömsödről.*

A nyiregyházai múzeum két branowitzi típusú, vagy ú. n. harangalakú¹ bögrét őriz Dömsödről (Pest vm.). A rájuk vonatkozó feljegyzésekből csak azt állapíthatjuk meg, hogy még 1877-ben kerültek Nyiregyházára. Leletkörülményeik teljesen ismeretlenek s egyéb viszonyairól sem tudunk semmit a fentti számadaton kívül.

Az egyik bögre (1. kép) 10·3 cm. magas, szájátmérője 11 cm., egnagyobb hasasodása 11·5 cm., fenékátmérője 6·5 cm. Iszapolása

* A címlapon levő térképen 14. sz.

¹ Nevezik őket *harangalakú* edényeknek, *ívelt oldalú* edényeknek, *zónás díszítésű* serlegeknek, *Voss* pedig első leőhelyüktől, a morvaországi Branowitztól, *branowitzi* serlegnek keresztelte (*Zeitschrift für Ethnologie* Verh. XXVII. 1895. 121. 123. l.). A francia irodalom *kehelyalakú* edényeknek (vases caliciformes) említi (v. ö. *Déchelette*: Manuel d'arch. préhist. I. 549—551.) Azonban ezt is éppen olyan szerencsétlen elnevezésnek tartjuk, mint az előbbieket, mert a kehelynek csak a kuppájával egyeznek, de nem minden esetben. Kehelyalakú edényekről szólva, *talpas* edényt kell azon értenem.

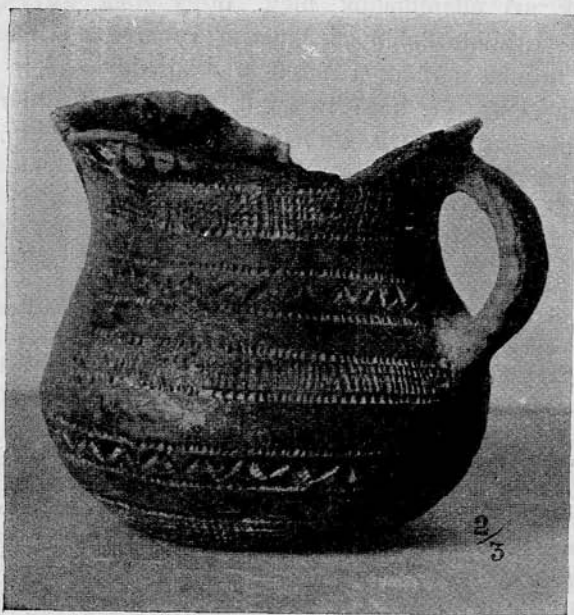
A harangalak magában hiányos megjelölés. Így vagyunk az ívelt oldalú és a zónás díszítésű kifejezéssel is, egyúttal valamennyi tévedésekre is adhat alkalmat. Sokkal jobb volna, ha a *harangalakú*, *zónás díszítésű edény* elnevezést használnók. Ezzel meghatározók az edényt tipológiailag s a mi azt kiegészíti, mint a hogy ki is kell, hogy egészítse, utalunk az őt különösen jellemző zónás díszítésre.

Azonban ezt a megjelölési módot sem tartjuk teljesen elfogadhatónak.

Bár három első elnevezése annyira átment a köztudatba s bár a közlésekben megjelölésekben annyira megszokottá vált, hogy szakembernél alig okozhat tévedést, mégis, mint egyedül helyeset, a *branowitzi* elnevezést ajánljuk. Helyhez kötött név, mint annyi más az ősrégészeti irodalomban. Ha Villanova, Hallstatt, stb. alkalmas volt egy-egy emlékcsoport helyes elkeresztelésére, egyenesen hibának minősíthjük, hogy a *Voss*-tól származó *branowitzi* elnevezést csaknem teljesen mellőzték.

Így emlékezik meg róluk *I. Schlemm* is (Wörterbuch zur Vorgeschichte, Berlin 1908. 59. l.). Ezzel szemben *Forrer* a maga Reallexikonjában (291., 292. l.) akkora zavart idéz elő a *Pfahlbaukeramik*, *Tulpenbecher*, *Glockenbecher*, *Zonenbecher* elnevezések előrángatásával s a 149. táblára való utalással, hogy vele szemben is ismételnünk kell, a mit egy alkalommal *Orosz Endrének* mondtunk, hogy t. i. az ősrégészetnek megvannak a maga megszokott elnevezései, melyekhez bizonyos értelmet fűz, azokat tehát helyesen kell alkalmazni. (V. ö.: *Arch. Ért. ú. f.* XX. 360. l. s ezzel kapcsolatosan u. o. 184. l., a hol *Orosz* tévesen említi a tasnádi (inkább balázsházai!) telepről harangalakú edényt, mit az *Arch. Ért. ú. f.* XXV. k. 360 l. és az *Erdélyi Múzeum* c. folyóirat 1910. évf. 71—72. l. helyesbítettem.)

finom, égetése jó, törése fekete, kívül-belül finomabb iszapanyaggal bevont és símtott s ez a bevonás a törésnél barna-vöröses foglalatként mutatkozik. Egy pár szürkés folttól eltekintve, egyenletesen égett. Alaptonusa barnavörös. Az egész edény úgy kívül, mint belül egy árnyalattal sötétebb barnavörös mázzal van bevonva, amelynek az edény felületén csak itt-ott látjuk a nyomait, belül azonban nagyobb felületen van meg. Az edénynek csak egy, középütt kissé homorú, szalagfüle van, mely az ajakosan kihajló perem alatt 0.5 cm.-re kezdődik s az edény hasán nyugszik. Díszítése mélyített s ez a mélyített dísz az edény testén zónákban szalad kereken, de nem mindenhol és nem mindenütt

1. kép. Branowitzi típusú edény Dömsödről.

Fig. 1. Vase caliciforme de Dömsöd.

egyformán. A két legalsó zóna kereken fut, az alúlról a harmadik a fültőnél félig megszakad, a két felső csak az egyik fülszélnek a másikig megfelelő távolságban megy, úgy, hogy a fül alatt megszakad. A mélyített zónákból a közbeeső díszítetlen felület szalagszerűen emelkedik ki. A zónás díszeknek megfelelőleg öt ilyen díszítetlenül kiemelkedő szalagot látunk az edény testén. Sem a perem, sem a fül nincsen díszítve.

Az alsó, alúlról a harmadik s a legfelső díszített zóna jellege ugyanaz. Merőlegesen tűzdelt, négyzetesen határolt pontsorokból állanak. A pontok nem egyformák, valamint egymásfölött is hol merőlegesen, hol ferdén

állanak. A sorok számát nem lehet megállapítani, mert nem következnek szabályosan egymásután. Úgy látszik, a főtörekvés az volt, hogy az edény sávosan díszített felületet kapjon s miután készítője szabadkézzel dolgozott, kizártnak tekinthetjük a pecsétlő alakú, vagy hengeres díszítő eszköz használatát, amelynek segítségével egyszerre nagyobb felületet díszíthetett volna.

Alúlról a második s felülről szintén a második, tehát összesen két zóna jellege is ugyanaz. A többiektől abban térnek el, hogy többékevésbé párhuzamosan menő, merőlegesen benyomott, négyzetesen határolt pontsorok, mélyített zeg-zúgdíszt zárnak be. Ez a zeg-zúgdísz kiténik egyfelől azzal, hogy erősebben mélyített, mint a pontsorok, másfelől azzal, hogy nem vonalakból áll, hanem a zeg-zúg tagjait valami, igen keskeny vésőre emlékeztető, tompa hegyű eszközzel nyomkodták be. E benyomkodásokat a lehető legsűrűbben alkalmazták egymás mellett úgy, hogy ez az eljárás egyfelől az egyes pontsorok határozottabb voltát, látszólagos folytonosságát eredményezte, másfelől apró, keskeny pontközök keletkeztek, a melyek a vonaltag aljából helyenkint csak kissé, másutt élesebben emelkednek ki.

A két díszített sáv is szabadkézi munka s lényegében ugyanannak az eljárásnak az eredménye, mint az előbb leírt három sáv.

E díszítő sávok elhelyezkedésével kapcsolatosan említtem meg, hogy a legalsó helyenkint szorosan a fenékélnél kezdődik s csak itt-ott látjuk annak a törekvésnek a nyomát, hogy az edény díszítője a fenékél és alsó sáv között egy kis díszítetlen felületet szeretett volna hagyni, ami azonban rajzolásbeli fogvatékoságán hajótörést szenvedett s ezáltal magának a fenéknek kör alakú voltát is megzavarta egy kissé, mert a tüzdelt pontok helyenkint egy kissé a fenékrészbe nyomódnak.

Az edény törött, ragasztott, peremrésze helyenkint hiányzik. Hogy milyen állapotban került felszínre, azt ma nem tudjuk, de az kétségtelen, hogy igen erős és gondatlan tisztogatáson esett keresztül kivált az edény felülete. Innét van az, hogy sötétebb barna-vörös máza jórészt lekopott s ami annál is bosszantóbb, *fehér inkrusztációjának* nyomai is csak itt-ott maradtak meg s ezek is csak jórészt a zeg-zúgos zónákban. Voltaképpen tehát csak azt konstatálhatjuk, hogy edényünk a most említett sajátságánál fogva a *mészbetétes edények csoportjába* is tartozik.

A másik bögre (2. kép) eredeti magasságát nem ismerjük, mert peremrésze erősen törött és hiányos. Mostani állapotában 12,5 cm. magas. Legnagyobb hasasodása 10,6 cm., szájátmérőjét törött voltánál fogva meg nem határozhatjuk, fenékátmérője 6 cm.

Finoman iszapolt, jól égett, finomabb iszapanyaggal kívül-belül bevont, simított. Törése fekete. Ezt a fekete törési felületet kívül-belül

vékonyan határolja a barna-vörös bevonás. Égetése általában egyenletes, itt-ott azonban szürkés-fekete foltok zavarják meg barna-vörös tónusának egyenletességét. Pereme, a fül feletti részből következtetve, ajakosan hajolt ki; szalagfüle a perem alatt kezdődik s az edény hasán nyugszik. Feneke egyenes, nem profilált.

Valamivel karcsúbb példa, mint az első. Díszítése is gazdagabb, helyesebben tömöttebb. Tisztán mélyített díszű. Ez a díszítés sűrűn alkalmazott pontsorokból álló sávok, pontsorok, pontokból álló zegzűg alakjában jelentkezik s a szabadon hagyott, díszítetlen sávokkal együtt horizontális zónákban helyezkedik el az edény felületén.

2. kép. Branowitzi típusú bögre Dömsödről.

Fig. 2. Vase caliciforme de Dömsöd.

Legalul egy síma, díszítetlen sáv köríti a feneket. E fölött egy szabálytalanul kettétagolt, merőleges, vagy kevésbé ferdülő pontsorokból álló sáv fut kereken. E sávot alkotó pontok merőlegesen vannak benyomva s négyzetesen határoltak. Aránytalanul kisebbek, mint az 1. képen bemutatott edény hasonló pontjai. E sáv alsó széle szabálytalan. A feneket körítő, díszítetlen sáv elsímítása eredményezte ezt a szabálytalanságot. Felső szélét határozottabban benyomott pontsor szegélyezi.

A sáv felett síma, díszítetlen szalag fut kereken, felette egy pontsor

köríti az edényt s e felett ismét egy, az előbbihez hasonló és ugyanakkora sávot látunk.

A mi e felett következik, nem egyéb, mint két pontsor közé foglalt, párhuzamos vonalkából álló zeg-zúgdísz. Képünk is eléggé feltűnteti, hogy e zeg-zúgdísz vonalkái az előbbiekhöz hasonló, de határozottabb és egymás mellé sűrűn alkalmazott, merőleges, négyzetesen határolt pontsorokból állanak. Ez a díszítés a határokat képező pontsorokra alapjaikkal, ráfekvő egyenszerű háromszögeket és középujt egy zeg-zúgosan menő, síma, kiemelkedő szalagot eredményezett.

Ezt a komplikált zónát egy síma szalag, e felett pontsor s ismét egy síma szalag követi, felette pedig ismétlődik az edény alján levő, pontsorokból álló sáv, természetesen csak fülszéltől fülszélig s mindössze a sávot lennt határoló pontsor megy kereken.

Ismert motívumokkal találkozunk e sáv felett is, melyek fülszéltől fülszélig haladnak. Ezek sorjában: síma sáv, pontsor, ismét síma sáv, e felett két pontsor közé foglalt, párhuzamos, sűrűn egymás mellé alkalmazott pontsorocskákból alkotott zeg-zúgdísz ugyanúgy kivive, mint az edény hasán levő, már ismertetett motívum. Felette, ismétlődik a síma sáv, a pontsor, ismét a síma sáv s e felett egy u. o. pontsorból álló sáv, mint amilyennel lennt kezdődött az edény díszítése, csak nincs tagolva s voltaképpen fülszéltől fülszélig vonul; mindössze két pontsor halad a fül felett kereken.

Az edény peremrészének még megmaradt két részecskéjéből következtetve, a most említett pontsoros sávot egy síma szalag követte.

A lényeg tehát a díszített felületek elosztásában ugyanaz itt is, mint az első képen bemutatott edényén. Itt is, ott is három-három pontsorból álló sávot látunk mindkettőn, egyik az edény legalsó felén, a másik a közepe táján, a harmadik a perem alatt helyezkedik el. Az ezekkel határolt két szabad teret egy-egy főmotívum tölti ki: a pontsorokkal határolt zeg-zúgdísz, mely az első edényen egyszerű, a másodikon kettős. Hogy ez mit eredményezett, láttuk.

A még ezek felrakása után is szabadon maradt síma felület osztatlan az első edényen, a másodikon azonban pontsorok tagolják és osztják keskenyebb szalagokra. Ez a tovább tagolás összhangban van az edény karcsúbb voltával.

Míg az 1. sz. edény füle díszítetlen, a 2. számúét két vertikálisan haladó pontsor közé foglalt, zeg-zúgosan menő pontsorocskákból álló díszítés élénkíti.

A 2. sz. edényen semmi nyomát sem találjuk annak a barna-vörös máznak, melylyel az 1. sz. edény helyenkint be lehetett vonva. A fehér

tömés nyomai is csak itt-ott maradtak meg halványan, ami azonban pusztán a durván eszközölt tisztításnak az eredménye.¹

* * *

Magyarországról eddig csak a csepelszigeti Tökölről ismerünk ú. n. harangalakú vagy ívelt oldalú edényeket. Ezeket úgy a hazai, mint a külföldi irodalom únos-untalan említi és képben is bemutatja.² *Marosi Arnold* a székesfehérvári múzeum őskori gyűjteményéből mutat be és ír le a tököliekkel szerinte alak és díszítés tekintetében egyező két példát s azt mondja, hogy még két hasonló példa van a nevezett gyűjteményben. A Ráczkevény élő *Ludaics Miksa* révén kerültek a múzeumba s valószínűleg a Csepelszigetről juttottak az ő birtokába.³ „A gyengén égetett edények felülete vörös, belül szürkés. Díszítésük pántként húzódó szalagokra tagozódik és fehér masszával kitöltött pontszerű vagy vonalas benyomásokból áll, melyek néha geometriai alakokká kapcsolódnak. A legnagyobb 15 cm., az utána következő 12·6 cm., egy még kisebb 10·4 cm. és a legkisebb, melynek füle is van, 9·7 cm. magas“ — írja róluk *Marosi*.⁴

A magunk részéről, mikor örömmel konstatáljuk, hogy ez újabb csepelszigeti emlékek végre a közlés révén is hozzáférhetőek lettek, sajnálatunknak kell kifejezést adnunk, hogy ez annyira kicsinyített ábrák kíséretében történt, hogy tisztán a kép után indulva, teljes lehetetlenség azokat összehasonlításra felhasználni.

A most leírt dömsödi példák, mint említettem, 1877 óta lappanganak a nyiregyházai múzeumban. Ime tehát ismét egy kiáltó bizonyíték a vidéki gyűjtemények sürgős és lelkiismeretes átvizsgálásának szükséges volta mellett!

Dömsöd a soroksári Dunaág bal partján, tehát már a szigeten kívül fekszik. Itt is e Dunaágnak alsó felénél. Mikor Dömsöd hollétét földrajzilag így megállapítom, két dolgot kell mindjárt leszegezni. Az egyik az, hogy egy kulturális csoporthoz, helyesebben helyi csoporthoz tartozik Csepel szigetével, mit a dömsödi edényeknek a csepelszigetiekkel való édes testvérisége is bizonyít; a másik pedig az, hogy ha ez a helyi csoport a sziget területén kívüli kisugárzásokat is mutat, egyáltalán nem

¹ *Montelius* a festésből származtatja díszítésüket (Die Chronologie der ältesten Bronzezeit 88. l). *Déchelette* (Manuel d'arch. préhist. I. 551. l.) utal a sévresi porcellángyár egyik igazgatójának ama véleményére, hogy durván szőtt vászonszalag lenyomata révén keletkeztek. (V. ö. ezzel XVI. sz.-beli kályhacsempék belső falán látható s ugyancsak durván szőtt vászon lenyomatát).

² *Arch. Ért.* r. f. XIII. 47—59. l., ú. f. XVI. 290. l., — *Budapest Régiségei* VIII. 1904. 90. l. — l. u. ott 94. l. jegyzetben felsorolva közlésük hazai helyeit.

³ *Arch. Ért.* r. f. XIII. 47. l.

⁴ *Múzeumi és Könyvtári Értesítő* VI. 1912. 15. l. s e lapon a 3. és 4. sz. ábra.

tartjuk lehetetlennek, hogy e sugarak a közvetlen szomszédságon kívül valamivel távolabb fekvő területeket is befognak. Ma ugyan csak közvetett bizonyítékokkal operálhatunk annak megállapításában, hogy ezek a sugarak a Duna mentén felfelé föltétlenül nagy területeket fognak be, mert sajnos még nincsenek olyan közbeeső lelőhelyeink, a melyeken elindulva, a közvetlen kapcsolódás területi ugrások nélkül volna megállapítható egyfelől az Adria és Balkán, másfelől a cseh-morva terület felé.

Hogy a branowitzi típusú, vagy harangalakú edénnyel jelzett mivőlődési hullám magyarországi útjában a Dunának csak bal, vagy jobb, vagy mindkét partján érvényesült, a leletek hiánya miatt nem tudjuk megállapítani. De kézenfekvő gondolat, hogy akár az egyik, akár a másik, akár mindkét úton haladt, lehetetlenség a dolgot úgy elképzelnünk, hogy az folyton-folyvást előre törtetett anélkül, hogy oldalt ne hatott volna, hogy megállásai ne lettek volna. Hisz éppen a dömsödi és csepeli példák mutatják, hogy igenis voltak megállásai, voltak pihenői. Így állván a dolog, természetesnek fogja találni mindenki abbéli várákozásunkat, hogy az intenzív kutatások nyomán felszínre kerülnek majd ezek az emlékek egyrészt délebbi, másrészt a Csepelsziget s a Cseh-Morvaország közötti területen, ha máshol nem, a két terület közötti nagy közvetítő vonalon, a Duna- és Morvával képviselt vízi út mentén.

Dömsöd az ú. n. harangalakú edénnyel képviselt kulturahullám keleti kisugárzásait mutató területre esik. Természetes dolog tehát, hogy ennek az útvonalnak az emlékeivel kapcsolódik a legszorosabban.

Dömsödhöz s egyáltalán a Csepelszigettel s ennek közvetlen szomszédságával képviselt gócponthoz földrajzilag is a cseh-morva csoport áll legközelebb s így kapcsolata ezzel a legerősebb.

Ez a kapcsolat megnyilatkozik *a) a formában, b) a technikában* és megnyilatkozik *c) a díszítésben*, annak jellegében.

A mi a formát illeti, úgy a tököli, mint a dömsödi edények alacsonyabb típusokkal válnak ki s e tekintetben teljesen egyeznek a cseh-morva csoport emlékeivel.¹

Technikájuk egyezése tekintetében a cseh—morva nyelv nem ismerése miatt saját tapasztalatainkra vagyunk utalva, amelyek, úgy a morva-, mint a csehországiak, semmi kétséget nem hagynak fenn a magyar csoporttal való szoros rokonság tekintetében.

S ha mindezek után a díszítés szempontjából hasonlítjuk össze

¹ V. ö. *Kilment Čermak*: Die Fundstelle der geschweiften Becher in Časlau (Böhmen) und das Alter der dortigen jüngeren Lössschichten, *Zeitschr. für Ethn. Verh.* 1894. 466—470. I. *Čermak* azt hiszi, hogy a porosz zsinegdíszes edényekből fejlődtek, (u. o. 469. l.) — *Hoernes*: Kultur der Urzeit I. 1133. l. erős délnyugati kiterjedésénél fogva délnyugati kerámikai csoportként tárgyalja s hajlandó eredetét is itt keresni. Erről később.

őket, nem kell egyebet tennünk, mint a tököli és dömsödi példákat összevetni a Csehországból és Morvaországból származókkal,¹ hogy meggyőződjünk arról, hogy e tekintetben is annyira szoros a rokonság, hogy tekintetbe véve a formabeli és technikai azonosságokat, a csehmorva és a magyar helyi csoportot ugyanazon középeurópai kulturális sziget összefüggő részeinek kell tekintenünk. Hogy pedig ezt a csoportot nem szabad teljesen különállónak, elszigeteltnek tekintenünk, legkézzelfoghatóbban a spanyolországiakkal alakban és díszítésben egyező voltuk bizonyítja.

Montelius a Kelet és Észak közötti összeköttetés indokolásában, mint egyik legfontosabb bizonyítékra hivatkozik az ú. n. harangalakú edényekre s azok elterjedésére. „Típusa kétségtelenül keleti eredetű. Ezek a serlegek u. i. forma tekintetében nagy hasonlóságot mutatnak egyiptomi [*Flinders Petrie*: Kahun, Gurob and Hawara, London 1890., XII. XIII. t. agyagból a XII. dynastia korából], kisázsiai [*Schliemann*: Ilios 168. ábra (2 füllel), 254. ábra (alacsony lábakkal), 300. 356 (agyagból) és 799—781. ábra, ezüstből való] edényekkel, melyek a K. e. III. évezredbe tartoznak“. Elterjedésük irányából állapítja meg a nyugati (ezen át kapta Sicília, a Pyrenei félsziget, Franciaország, a britt szigetek, Németország északnyugati fele és Dánia) és a déli kulturális útvonalat (ezen az úton kapta az Adriai tenger, vagy a Balkán közvetítésével Magyarország, Csehország, Közép- és Északnémetország).²

*Montelius*nak trójai analógiáit nem tartjuk mindenben bizonyító erejűeknek. Így különösen más elbírálás alá esnek s alig hozhatók kapcsolatba az ú. n. harangalakú edényekkel a *Schliemann*-féle Ilios 779—781. ábr. látható s a II—V. rétegből származó ezüstedények.³ S úgy véljük, ki kell kapcsolnunk a *Montelius*-féle bizonyító erejűnek hirdetett bizonyítékok közül az Ilios 254. sz. ábráját is.

Sokkal szerényebb mérvű irodalmi adatok állanak rendelkezésünkre, semhogy módunkban volna a kérdést e tekintetben is minden oldalról a lehető legteljesebben megvilágítani. De e szerény mérvű adatok mellett

¹ Lásd Čermak i. cikkéhez a *Zeitschr. für Ethn. Verh.* 1894. 469. I. 3. és 4. ábra alatt Časlau-ból közölt, — a *Pravek* IV. 1908. 160. I. Vázan-ból, V. k. 1909. XVIII. t.-n Slavkova-ból közölt enemű emlékeket.

² *O. Montelius*: Die Chronologie der ältesten Bronzezeit in Norddeutschland und Skandinavien, (az *Archiv für Anthropologie* XXV. és XXVI. kötetéből) 88. I.

³ V. ö. *Dörpfeld*: Troja und Ilios, Athen 1902. I. 352. I. 281—283. ábra.

Nem lehet feladatunk ez alkalommal az ívelt oldalú s a branowitzi típusú, vagy harangalakú edényekkel rokon típusú bögrék elterjedésével foglalkozni. Más alkalomra kell hagynunk ezt annak eldöntésével együtt, hogy vajjon *Sophus Müller*nek és *Montelius*nak van-e igaza, kik keleti eredetűeknek mondják őket, vagy pedig *Kossinnak*, ki ezt kétségbe vonja. (V. ö. *Mannus* I. 1909. 232. I. A franciaországiakra I. *Déchelet*tenek a *Montelius*séval egyező nézetét a *Manuel d'arch. préhist.* I. 551—553. I.

is feltűnik, hogy bár formai hasonlóságok s a branowitzi típusú vagy harang alakú edényeket rendszeren kísérő fém, vagy csontból való s a hosszúkás téglalaphoz hasonló *karvédő lapok* a Földközi tenger medencéjének keleti felébe is elvezetnek bennünket; mégis Szicíliától keletre hiába keressük az európaiakkal formában, technikában és díszítésben, e három jellemző tulajdonságban kifejezésre jutó ismérveiket, melyek olyan határozott ismertető jelei a most mondott edénycsoportnak, hogy ne is említsük a fehértömést, csiszolásszerű simítást és a barna-vörös festésszerű mázat, pedig mindent összevetve ez a hat jellemző tulajdonsága van ennek az edénycsoportnak. Külön-külön igen is meg vannak, de a hat együtt, ugyanazon edényen nincs meg.

Ha mindezekhez hozzávesszük *Hubert Schmidt*nek fontos megállapítását, hogy a dolmenekkel függenek össze, hogy az ezekkel az edényekkel képviselt kultúra hordozói egyúttal az első fémek terjesztői, hogy ezek brachycephalok, hogy a karvédő lap *H. Schmidt* szerint *nyílas népre enged következtetni*; hogy az eddigi leletstatisztika szerint Szicíliától, az Adriától, Dunától nyugatra fordulnak elő s Európa északnyugatán Skandináviáig mennek fel, e vonaltól keletre meg hiányzanak; valóban sok okunk van keleti eredetükben kételkedni.¹

A branowitzi típusú edény, mint a dolmenkerámika legfejlettebb képviselője, a kupolasírok, mint a megalithikus építkezés legmagasabb fejlődési fokát képviselő emlékcsoport az első fémek társaságában Európa délnyugatán találkoznak. *H. Schmidt* ennek folytán itt keresi a nyugateurópai kő-rézkor középpontját s a branowitzi típusú edények eredetét.²

Hogy e felfogás az újabb kutatások eredményeiben gyökerezik, kétségtelen. Hogy e *H. Schmidt*től fölvetett központnak a Rajna és Duna közvetítésével megvan az összeköttetése a cseh—morva—magyarországi csoporttal, a Vesper, Elbe és Odera közvetítésével Holstein és Dánia felé, — a leletek tanúsága szerint egyáltalán nem szorúl bizonyításra. Mégis, ha tekintetbe vesszük, hogy a cseh—morva—magyar csoport mily szoros tipológiai, technikai, díszítésbeli és *korbeli* összefüggésben

¹ V. ö. *Hubert Schmidt*: Zur Vorgeschichte Spaniens, *Zeitschr. für Ethn.* 1913. évf. 238—253. I. és *Schumacher*: Funde aus der Periode der neol. Zonenkeramik, Die Altertümer unserer heidnischen Vorzeit, V. Mainz, 1911. 357—358. I. — *Schliz*: Die vorgeschichtlichen Schädeltypen der deutschen Länder in ihrer Beziehung zu den einzelnen Kulturkreisen der Urgeschichte, *Archiv für Anthr.* XXXV. (ú. f. VII.) 1909. 239—267. I., különösen 263—264. I. — *Schliz*nek a brachycephaliáról szóló véleményének ellentmond *Pič* (*Památky archaeol.* XXIV. 1—8. I.) s a branowitzi típusú edények elterjedését kereskedelmi összeköttetésekkel és népvándorlással magyarázza. V. ö. *Prähistorische Zeitschrift* III. 1911. 183. I.

² *H. Schmidt*: Zur Vorgeschichte Spaniens, *Zeitschr. für Ethn.* 1913. 248. I.

van a spanyolfélszigetivel, holott a kettő között tetemes a földrajzi távolság és ezzel szemben a délnyugati gócponthoz kétségtelenül és aránytalanul közelebb fekvő Anglia hasonló természetű edényei egyrészt karcsúbb voltak, másrészt azért, hogy a bronzkor elejére esnek, korban különböznek, vagyis fiatalabbak az előbbieknél: első tekintetre kétségesnek látszik a délnyugati központ.

Ebbe az ellenvetésbe beleszól azonban a branowitzi típusú edények rendes kísérője, a *karvédő lap* szerepe, melynek alapján *H. Schmidt* és *Schilz* is nyilas népnek tartja e kultúra hordozóit. Ha ez igaz s ha az is kétségtelen, hogy e népet a brachycephalia jellemzi, közel fekvő gondolat, hogy e népnek alig volt keresni valója Angliában, mint *szigeten*, holott, tekintve ennek fémekben való gazdagságát, lehetett volna. De hogy ez a szükség csak későbbben állhatott elé, csak miután az új kulturahullám érezte a maga hatását az Adriától, Dunától nyugatra, mi sem bizonyítja kézzelfoghatóbban, mint az angliai példának fiatalabb, kora bronzkori volta.

Első rangú fontosságúnak tartom annak megemlítését, hogy a szóban forgó edények a) az első fémekkel együtt jelentkeznek, b) hogy a mennyiben sírokból származnak, e sírok nem alkotnak nagy temetőket.

Lehetetlen itt egy új, vándor, az első fémeket ismerő népre nem gondolnunk. Ezt a feltevést támogatja e nép brachycephalos volta.

Természetes dolog, hogy e téren még sok a kutatni és megfigyelni való, míg az egységes és minden vonatkozásában tiszta kép kialakul.

Ha a leletek eddigi tanúságaképpen elfogadjuk az első fémek felléptével is határozottan jellemzett délnyugati központ létezését, fölmerül a kérdés, hogy ez milyen viszonyban van a délkeletivel, melyet szintén az első fémek s e mellett a festett kerámika karakterizálnak, mely utóbbinak nyugat felé való terjedési vonala Cseh- és Morvaország, dél felé Északgörögorszáig vonul s melyben Magyarország annyira gazdag.¹

H. Schmidt egykorúnak veszi a branowitzi típusú edénnyel jellemzett kulturahullámmal.² Mi ezt csak bizonyos megszorítással fogadhatjuk el. Ellenvetésünket az erödsdi festett és zsinegdíszes kerámikának egymáshoz való rétegviszonyaiból merítjük. Az eset itt u. i. az, hogy a zsinegdíszes kerámika *Dr. László Ferenc* szerint a felső, már nem praemykenai, humusrétegből származik, e réteg kulturájának hordozói pedig már, úgy látszik, nem azonosak az alatta fekvő, festett kerámikás rétegek kulturájának

¹ Lengyel, Sátoraljaiújhely, Sebeskőrös völgye (révi Devence és Vizesbarlang), Erdély.

² *Zeitschr. für Ethn.* 1913. 253. 1.

hordozóival. Továbbá: a zsinegdíszes kerámika fellépte megelőzi a branowitzi típusú, vagy harangalakú edények fellépését. Ez az eset Erősdre nézve. Hogy Cucuteni rétegviszonyai milyen következtetésekre adhatnak adatokat, nem tudjuk, mert nem ismerjük a *Ioan Adriesescutól* említett 6 drb. zsinegdíszes edénytöredék stratigraphiai keresztlevelét.

Ezzel szemben el kell azonban ismernünk, hogy ezeknek az adatoknak kétségtelen érvényességét csak a hazai zsinegdíszes kerámika kérdésének teljes tisztázása szerezheti meg. Mert ha igaz, hogy a tolvádiai temető zsinegdíszes edényei csakugyan a hazai bronzkor végéről származnak, ez a kérdést hazai vonatkozásaiban a legnagyobb mértékben összezavarja.

Az erősi adatok azonban ellene mondanak a délnyugati és délkeleti hatások egykorúságának. A délkeleti korábban érvényesül. Így tehát bizonyos tekintetben elesik az egykorúság.

Ne feledjük el azt sem, hogy földrajzilag is közelebb vagyunk a Földközi tenger keleti partvidékeihez, összeköttetéseink is sok tekintetben kedvezők s akkor ez alapon is érthető a délnyugati központ hatása érvényesülésének valamivel későbbi volta.

Hoernes a branowitzi típusú edények korát a Kr. e. 2000—1900 közti időbe helyezi, de megengedi, hogy a Földközi-tenger medencéjében, még régebbi időkre nyúljanak vissza.¹

Azt mondhatjuk, hogy az ifjabb kőkor végén tűnnek fel, kitöltik az ifjabb kőkor és bronzkor közötti átmeneti időt s Angliában bele nyúlnak a bronzkor első periódusába.²

Pontosabban úgy határozhatjuk meg helyüket az ősrégészetben, hogy a zsinegdíszes kerámika és az unetici (cseh!) — monitzi (morva!), kerámika közé iktatjuk oly formán, hogy az elején bizonyos, bár rövid ideig párhuzamosan halad és él a zsinegdíszes agyagművességgel (zsinegdísű branowitzi típusú edények!),³ a periódus végén pedig érintkezik az unetici—monitzi s ezzel egykori felsőmagyarországi, kora bronzkori kerámiával.⁴

A dömsödi bögréknek nem lévén keresztlevele, természetesen nem

¹ Kultur der Urzeit, Samml. Göschen, I 132—133. I. Magasabbra datálja őket *H. Schmidt*, ki korukat a Kr. e. 2500 körüli időre, vagy valamivel későbbre teszi. V. ö. *Zeitschr. für Ethn.* 1913. 252. I.

² V. ö. *M. Much*: Die Kupferzeit in Europa, Jena 1893. 76—77. I.

³ *Zeitschr. für Ethn.* Verh. 1900. 261. s. köv. II. s. *Reinecke* megjegyzéseit u. o. 604. I.

⁴ V. ö. *Archiv für Anthr.* XXXV. (új f. VII.) 338. I. arra nézve, hogy Gross-Osterhausen-en, Csehországban unetici kerámiával együtt lelték a branowitzi típusút. U. o. arról is, hogy az utóbbi kerámika hordozói a maguk kőszekrényisírájt igen mélyre ásták.

tudjuk pozitívan megállapítani, hogy vajjon temetőből, vagy pedig telepől kerültek ki. Mégis, a tököliek esetéből következtetve, valószínűnek kell tartanunk, hogy sírban feküdtek.

Igy ismét újabb kérdés merül fel. Az t. i., hogy milyen természetű temetkezés lehetett? Ismét csak a tököli temetővel kellene operálnunk, hogy a kérdésre feleletet adhassunk. A *Csetneki-féle* ásatások azonban annyira pontatlanok és megbizhatatlanok, hogy voltaképpen csak azt állapíthatjuk meg, hogy zsugorított, csontvázaz sírokban feküdtek.¹ Ezt megerősítik a többek között a csehországi példák is, bár onnét kis számban ismerünk égetett temetkezésből származókat is.²

Siciliában, Sardiniában, Portugáliában barlangokban, Franciaországban dolmenben és chromlechben, Németországban, Ausztriában, Magyarországon, Felsőolaszországban síktemetkezésekben lelték.³

A csepelszigeti csoportra nézve teljesebb világosságot a M. N. Múzeum újabb ásatásainak eredményeitől várunk.

Az ezutáni kutatások fognak arra is világosságot árasztani, hogy az a kerámikai csoportunk, melynek díszítése a tüzelés, benyomkodás echnikája, kivitele tekintetében édes testvére a branowitzi típusú edényeken szokásos s *H. Schmidt* szerint kerekecskével⁴ eszközölt díszítésnek; milyen összefüggésben van a branowitzi típusú edényekkel?

Teljes várakozással nézünk az e téren való hazai, ősrégészeti kutatások eredményei elé azért is, mert hazánk központi helyzeténél fogva ki lévén téve úgy a délkeleti, mint délnyugati, valamint a zsinédíszes kerámika révén észak-északnyugati hatásoknak, e hatások érvényesülése, találkozása egyfelől fogas kérdések elé állítanak, másfelől, ha valahol, nálunk a chronológikus árnyalati különbségeket is megállapíthatjuk, ha, aminek eddig híjjával vagyunk az ősrégészet terén a szakszerű és rendszeres munka váltja fel az eddigi ötletszerű és rendszertelen munkálkodást.

Dr. Roska Márton.

¹ *Budapest Régiségei* VIII. 94. l. *Csetneki Jelenik Elek*: A csepelszigeti őskori temetők, *Arch. Ért.* r. f. XIII. 1879. 47—59. l.

² *M. Hoernes*: *Urgesch. d. bildenden Kunst*, 273. l.

³ Egyelőre nyílt kérdés marad a *Weinzierl-Hoernes-Mortillet-Pič-féle* feltevés, hogy sepulchralis jelentőségük volnának. V. ö. *Hoernes Urgesch. d. bild. Kunst*, 273. l., *Pič*: *Die Urnengräber Böhmens*, Leipzig 1907. IV. l.

⁴ *Zeitschr. für Ethn.* 1913. 250. l.

Vases caliciformes de Dömsöd.*

Le musée de Nyiregyháza garde deux vases caliciformes ansés de Dömsöd (com. Pest). Les circonstances de la trouvaille sont inconnues. Il sont à Nyiregyháza depuis 1877.

De la grandeur, de la forme et de l'ornement d'un des vases notre figure No. 1 donne une idée. Il est finement débourbé, bien cuit, de cassure noire, à l'extérieur et à l'intérieur enduit avec une matière de bourbe plus fine, et lisse. Le ton du fond est brun-rouge. Sur celui-ci a-t-on mis la glaçure brune-rouge qui est plus foncé d'une nuance. Les traces de son incrustation blanche ne sont restées que ça et là.

L'autre pot (fig. 2) est au point de vue de la technique tout à fait conforme au précédent. L'uniformité de son ton brun-rouge est ça et là dérangée par des taches noires-griseâtres. Il est plus svelte que le No. 1. Son ornement est plus dense. Nous n'y trouvons pas les traces de la glaçure brune-rouge, mentionné chez le premier vase. L'incrustation n'est aussi remarquable qu'à quelques endroits.

La littérature étrangère ne connaît des vases de cette sorte que les vases trouvés au Sud de Budapest sur l'île Csepel à Tököl.¹ *Arnold Marosi*² présente quelques pièces du musée de Székesfehérvár, desquelles il croit, qu'elles sont aussi originaires de l'île Csepel.

Dömsöd est situé à la rive gauche de la branche du Danube de Soroksár (qui enferme avec le Danube l'île Csepel) et forme ainsi un centre culturel avec Tököl. Il est situé sur cette route de communication qui joint le bassin de la Méditerranée, par la médiation de l'Adria et du Danube, à la Hongrie et au territoire bohême et morave, dont les vases caliciformes forment une groupe avec ceux de Dömsöd.³

M. Roska.

* No. 14. sur le plan du titre.

¹ *Ind. Arch.* XVI. p. 290.

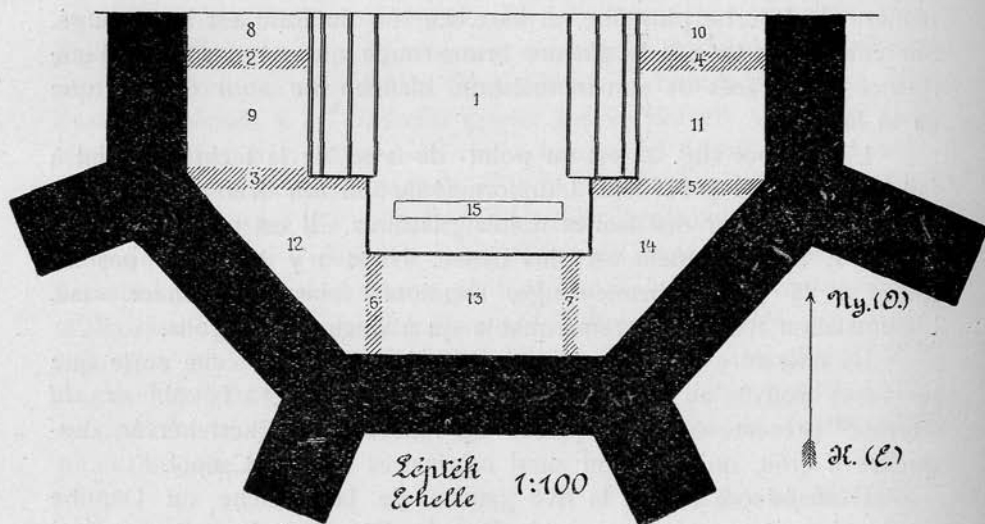
² *Múzeumi és Könyvtári Értesítő.* Bpest, VI. 1912. p. 15. fig. 3., 4.

³ *Verhandlungen d. berl. Ges. für Anthr. Ethn. u. Urgesch.* 1894. p. 466—470.

A vajdahunyadi róm. kath. templom középkori szentélye.

Ez év tavaszán Vajdahunyadon* a m. kir. vasgyár támogatásával a régi róm. kath. templom mögött végzett ásatásról 1 fénykép felvétel és 2 rajz melléklettel a következőkben számolok be:

A vajdahunyadi róm. kath. templom körül egy 3–6 méter széles, jól kivehető emelkedés látható, mely már alakjánál fogva is figyelmet kelt.

1. kép. — Fig. 1.

A templom keleti felén egy K—Ny irányú kutató-árkot ástam, mely előbb egy rosszul falazott egy sor téglából álló, majd egy termés kőből szilárdan rakott, egy méter széles falat hozott napvilágra.

Az 1 méter széles fal mentén ásva, egy öt sík által határolt, négy szöglettel bíró épület-maradvány került felszínre, melynek belvilág szélessége É—D irányban 7·85 méter, K—Ny irányban 4·50 méter.

Az 1 méter széles falazat termés mészkőből (dolomit), épült és vízi

* A címlapra nyomott térképen 15. sz. alatt.

homokból készült mészhabarcsba rakott. Belső részén simára vakolt, külső részén pedig csak igen kevés helyen és körülbelül 1 méter mélységig mutatja a vakolás nyomait.

A mészköveket összekötő habarcs igen szilárd, cement-betonszerű, kézzel alig törhető és törés lapja a következőket mutatja: apróbb-nagyobb érdes homok-szemek, melyek között szürkésfehér, szabad szemmel is megkülömböztethető világos és sötét pontokból álló kötő anyag van, melyet itt-ott elég sűrűn élénk fehér, 0·1—0·4 cm. nagyságú, szabálytalan alakú szemcsék tarkáznak. Elszórtan pontnyi és 2—3 mm. átmérőjű vörös szemcsék is láthatók elég sűrűn, azonban nem annyira, hogy az alapszint vörösre festenek.

Az alapfalak belső széle mellett leásva 60 cm. mélyen egy téglából álló padozatot találunk, melynek közepén egy nagyobb, szintén téglából rakott kiemelkedő építmény van (1. kép. 1).

A padozat 6 üres sávval (1. kép. 2, 3, 4, 5, 6, 7) hét mezőre van osztva, melyek közül négy mező (8, 9, 10, 11) nyolcszög alakú és négyszögletű, három mező pedig (12, 13, 14) téglány alakú téglákkal van kirakva. Az üres területek szélessége: 24 cm. (2, 4), 20 cm. (3, 5) és 22 cm. (6, 7).

A négy mezőben (8, 9, 10, 11) levő nyolcszögletes téglák oldalai 9·5 cm. hosszúak; átmérőjük 22·50 cm., vastagságuk 6 cm. Az ezen téglák között keletkezett négyszögekbe minden oldalon 10 cm. hosszú és 6 cm. vastag négyszögletű téglák vannak berakva (3. kép. baloldali rajz).

A 3 és 5 jelzésű üres sávoktól keletre fekvő részen É—D irányú, $30 \times 14 \cdot 5 \times 5$ cm. méretű téglából álló sor van közvetlen az üres terület mellé lerakva. E mellett K—Ny irányú, $23 \cdot 5 \times 18 \times 5$ cm. méretű téglák töltik ki a tért a falazatig (3. kép. jobboldali rajz). Az egész területen a téglák elég pontosan érnek össze és mészhabarcsba vannak ágyazva.

A téglalapokkal így kirakott terület közepén téglából alkotott, átlagosan 38 cm. magas emelvény van (1), melyre északról és délről ugyancsak téglából rakott 3—3 fokú lépcső vezet. Az emelvény kelet felé 70 cm.-re kiugrik s ezen a részen egy $2 \cdot 2 \times 0 \cdot 65$ m. (15) méretű bemélyedés van. Az emelvény külső szélén több helyt vakolás látható; festés, színezés nyomát nem találtam. Vakolva van a külső falazat belső része is, még pedig 1—1·2 cm. vastag, igen kemény, jól simított réteggel, melyen sok rétegből álló, könnyen szétváló, leveles mészréteg van. A vakolat a padló szintje alá alig 10—12 cm.-re terjed, itt azonban már csak a homogén vakolat látható, a réteges hiányzik.

A fentemlített, a téglalaborkolatot megszakító 6 üres sáv egyikébe beástam s ott sok törmelékét találtam. 40—45 cm.-re egy zöldes homokkő réteg van, mely igen málékony és csak 6—8 cm. vastag. A további ásás fogja ennek a rétegnek jelentőségét kideríteni.

Az alapfalak vonalának külső szögleteinél egy-egy kiszögellő, szám szerint 4, az alapfal szerkezetével teljesen azonos szerkezetű, 3 szabad oldallal bíró, 1—2 méter hosszúságú falazat látható, melynek 4-ik, az alapfal felé néző oldala azzal szorososan össze van építve. E kiszögellések szögletei több helyt durván faragott mészkőből vannak kiképezve. Az alapfal keleti oldala mellett leásva 180 cm.-re, a fal 15—20 cm.-rel kiszélesedik.

Az alapfalakon kívül, annak déli részén végzett ásás sok zöldes szürke, apró szemcsés, sok záradékot (pecten) tartalmazó homok-követ (mogyorósi kő) hozott felszínre, melyeknek nagy részén megmunkálás nyomai láthatók. Részben sima lapokkal, részben ívekben haladó lapokkal

2. kép. — Fig. 2.

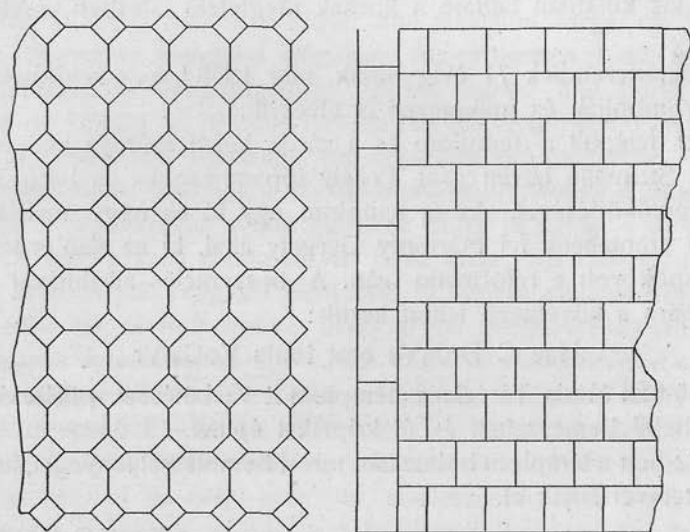
vannak határolva. A sima lapok rovátkolt (fésűs) vésővel vannak megmunkálva, míg az ívelt lapok simák, de nem csiszoltak. Sokféle profil látható, melyekből egy többtagú goticus ablak állítható össze, illetve rekonstruálható. Két kövön jegy látható, az egyik egy máltai kereszthez

hasonlít \oplus , a másik \square alakú, mindkettő durván kifaragott. Sok kő, téglá, cserép és habarcs törmelék került ki az alapfalakon kívül. A téglák $30 \times 14,5 \times 5$ cm. méterűek, anyaguk élénk vörös, igen kevés apró szemű homokkal kevert, jól kiégetett agyag, mely nagyon szilárd, nem málékony. Cserép egészben nem került elő, alakja töredékben is a ma is használt magyar cseréppel azonos.

Az alapfalakon belül két helyt emberi csontok kerültek elő. Közvetlenül a padozat felett feküdtek rendetlenül, melléklet nem volt. Az

alapot képező téglaburkolat megrongálva nem volt; valószínűleg későbbi temetkezések maradványai.

Az ujonnan rakott, jelenleg is fennálló templom keleti fala, mely a kiásott részt határolja, 120—130 cm.-re vakolatlan. Itt látható a falazat szerkezete, mely terméskőből, itt-ott téglarétegekből sárga, mészszegény habarcsba berakva áll. Több helyt látható a zöldes-szürke mogyorósdí homokkő is, mely teljesen hasonló a fennebb leírt, az alapfalakon kívül talált, faragott kőhöz és ezeken is látható a megmunkálás nyoma. Ez a fal valószínűleg a leomlott régi fal törmelékéből épült föl anyagának felhasználásával. Az oldalfalak jólkivehetőleg a régi falakra épültek.

3. kép. — Fig. 3.

Ezt megerősíti azon körülmény is, hogy az oldalfalak mellett ásott kutató-árkok csak törmeléket hoztak felszínre.

Az északi pillér alsó részénél egy vasvéső (kővéső), belterületén a törmelékek között egy primitív vas, fali gyertyatartó került elő.

Korára vonatkozólag a következők szolgálhatnak támaszul: Ha a hunyadi vár Hunyadi János által épített részeit vizsgáljuk, a következőket találjuk: 1. A falazat mészkőből (dolomit) áll, mely durva szemcsés vízi homokból, fehér mész szemcsékből és apróbb téglá törmelékéből kevert habarcsba van berakva. A kőfalaknál téglát sehol sem találunk. 2. A hunyadi vár Hunyadi János által épített részének ablakai és ajtófélfái, összes faragott kövei, mogyorósdí homokkőből vannak megépítve.

A most kiásott alapfalak szerkezete azonos a hunyadi vár Hunyadi János által épített falával, hasonló a habarcs szerkezete és a faragott

kövek anyaga is és így közelfekvőnek vehető fel, ha az építést a Hunyadi János korára tesszük, dacára annak, hogy a talált kőfaragó, mester vagy darabszám jegyek analogiáját a vár kövein nem találtam eddig.

Hogy a templomot soká használták, mutatja a sokrétegű leveles mészréteg, mely a sokszori meszelés eredménye.

A zárda domus historiájából a következőt tudtam meg a templomra vonatkozólag:

Az építést Hunyadi János kezdte 1442-ben, az Ágoston-rendi remeték számára. Befejezte Szilágyi Erzsébet és fia Mátyás király saját költségén 1487-ben és a Ferencrendi szerzeteseknek adta. A toronyban egy kis kőtáblán látható a kornak megfelelő ízlésben vésett (1487) évszám.

A Ferencrendiek 71 évig birják, míg 1558-ban, a reformatio alkalmával lerombolják és műkincseit is elveszik.

Ujra felépült a templom és a zárda keleti szárnya két emelettel 1710-ben Steinville István gróf, Erdély főparancsnoka és báró Tige István közreműködésével. Az új templom egy fő és négy mellékoltárral 1717-ben szenteltetik fel Mártonfy Gergely által, ki az első erdélyi róm. kath. püspök volt a reformatio után. A beszentelés alkalmával a szentély frontjára a következő felirat került:

Hae C DoMV's orat Ionls VoCatVr

1756-ban Mária Terézia a templomot vaskötéssel, pillérekkel látja el, kívül-belül bemeszelteti és új kriptákat építtet.

1812-ben a templom boltozatát, mivel beomlással fenyeget, lebontják és sima tetővel látják el.

Dr. Kővári Ernő.

Sanctuaire moyen-âge de l'église rom. cath. à Vajdahunyad.*

Autour de l'église catholique une élévation large de 3—6 m, a depuis longtemps fixé mon attention. Au printemps 1913. avec l'aide de la fabrique de fer hongroise, j'ai fait fouiller une partie au bout oriental de l'église et je peux dire du résultat ce qui suit. (Vu fig. 1—3).

J'ai commencé l'ouvrage par un fossé de recherche tracé dans la direction E, et pendant la fouille nous avons trouvé d'abord un mur large de 1 m, construit d'une ligne de tuiles et dessous de pierres de taille. Ce mur a sans doute servi pour base. Du mur de tuiles seulement le plus bas rang est conservé, et encore mal conservé. Suivant la direction de ce mur trouvé, nous avons découvert la partie du plan du bâtiment montré sous fig. 1., ou bien le sanctuaire d'une église dont la largeur intérieur est 7·85 m dans la direction N—S et 4·5 m dans la direction E—W. Le mur, large de 1 m, construit de dolomite, est placé dans du limon calcaire; du côté intérieur il est épais de 1—1·2 cm, bien lisse et de crépi bien dur, au-dessus du crépi il y a beaucoup de couches de chaux se séparant facilement. Le crépi ne descend de 10—12 cm à peine au-dessous du plancher; ici on ne voit cependant que de crépi homogène. Sur la partie extérieur il y a seulement par endroits des traces du crépi et là pas plus bas que 1 m.

La chaux bourbeuse qui sert de matière liante, est très solide, et à peine à briser avec la main. La surface du brisement nous montre: des granules de sable qui sont liées par une matière liante blanche-griseâtre. Dans cette matière liante il y a auprès de taches claires et noires des granules dont le diamètre est 0·1—0·4 cm, de forme et de placement irréguliers, d'un blanc vif. Ça et là on voit encore des granules rouges avec le diamètre 2—3 mm, mais elles ne sont pas si fréquentes, qu'elles rendraient le fond rouge.

Près du côté intérieur du mur, dans une profondeur de 60 cm nous avons trouvé un plancher de tuiles; au milieu du territoire fouillé il y a une construction élevée fait de tuiles. (Sur le plan 1 et fig. 2).

* No 15. sur le plan du titre.

Le territoire où il y a une planche est partagé par 6 raies vides en sept champs (sur la fig. 1.: 2, 3, 4, 5, 6, 7). Quatre de ces champs (sur la fig. 1.: 8—11) sont octogones et carrés, trois (12—14) sont garnis de planches avec des tuiles rectangulaires. Les côtés des tuiles octogones sont longs de 9·5 cm, leur diamètre est 22·5 cm, leur épaisseur 6 cm.

A chaque ajustation de quatre tuiles il s'est formé naturellement une espace vide, qu'on avait remplie avec des tuiles carrées dont la longueur est 10 cm et l'épaisseur 6 cm.

Dans la partie qui est à l'E des raies vides marquées par 3 et 4 le plancher est construit de deux sortes de tuiles. Tout près de la raie vide, des tuiles, dont la mesure est $30 \times 14 \cdot 5 \times 5$ cm, dans la direction N—S, remplissent le territoire jusqu'au mur. Le plancher de tuiles est assez soigneusement enfoncé dans de la chaux bourbeuse. Au milieu du territoire avec planche de tuiles il y a une élévation construite de tuiles, haute de 38 cm (sur la fig. 1.) du côté du Nord et du Sud elle a un escalier avec trois degrés, qui est aussi construit de tuiles (Vu fig. 1. et 2.); au bout oriental l'escalier cesse et ainsi cette partie, longue de 3·5 m, et large de 1·1 m, saute de 70—70 cm.

Sur cette partie de la construction il y a un enfoncement avec les mesures 220×65 cm (Vu fig. 2.).

Sur le côté extérieur de la construction on voit par endroits les traces de crépi, mais d'une teinte il n'y a pas même des traces. Cette partie élevé était sans doute la base de l'autel.

L'une des six raies vides, mentionnées plus haut, j'ai fait fouillé et j'y ai trouvé beaucoup de débris, épais de 6—8 cm et complètement détruits; leur importance n'est pas connue. Répondant aux quatre coins du mur fondamental nous avons trouvé aussi la base de quatre piliers. La longueur des murs de soutènement est 1—2 m; leur construction est la même que celle des autres murs fondamentaux avec lesquels ils sont joints organiquement. Leurs coins sont façonnés avec de la pierre calcaire sculptée grossièrement. Les murs de soutènement, sont plus larges de 15—20 cm dans une profondeur de 1·8 m.

Pendant la fouille faite du côté extérieur au Sud des murs fondamentaux on a trouvé du grès contenant beaucoup de pectine, de couleur gris-vert, avec des petites granules, dont la plus grande partie trahit le façonnement. D'une partie des restes à profils différents on peut former une fenêtrures gotique (avec plusieurs membres). Sur deux pierres on voit aussi des signes de maître, dont nous publions le dessin; toutes les deux sont grossièrement sculptées.

Sur le territoire hors des murs il y avait aussi beaucoup de débris de pierres, de tuiles, de briques et de la chaux calcaire. La mesure des

tuiles est $30 \times 14,5 \times 5$ cm, leur matière est d'un rouge vif, c'est de l'argile mêlée avec un peu de sable, bien cuit.

Les fragments des poteries, trouvés là, sont identiques avec ceux que l'on emploie aujourd'hui.

Sur le territoire enfermé par les murs, on a aussi trouvé à deux endroits des os humains. Mais puisqu'ils se trouvaient sur le plancher en désordre et n'ont pas gâté le plancher, ils y sont parvenus plus tard. Nous n'avons point du tout trouvé d'objets.

Le mur de l'église présente limite les restes fouillés. Ce mur est construit selon toute apparence de la matière du ancien; les murs longitudinaux sont bâtis sur la base d'autrefois.

La matière et la construction des murs conservés du sanctuaire maintenant décrit, est identique avec celle des parties de la forteresse de Vajdahunyad, bâtie par Hunyady János. Cette église donc, dont ce sanctuaire a été une partie, fut probablement bâtie au temps de Hunyady János, malgré que je n'ai pas trouvé les analogies des pierres marquées par de signes de maître dans les pierres trouvées dans la forteresse. De l'histoire domus du convent j'ai entendu le suivant se rapportant à l'église :

Hunyady János avait commencé à bâtir une église à cette place pour les ermites de Saint-Augustin en 1442. Sa veuve Elisabeth Szilágyi et son fils, notre roi Mathias ont achevé la construction en 1487, et en même temps les moines de Saint-François l'ont reçu. De ce temps est la petite plaque de pierre qui est dans la tour et où il y a à voir l'inscription : 1478.

Les moines de l'ordre de St-François la possèdent pendant 71 ans, jusqu'à ce qu'en 1558 l'église fut détruite et que l'on emportait les trésors.

On recommence à la bâtir de nouveau en 1710 et en 1717 on la consacre avec un grand autel et quatre autels latéraux. De ce temps date l'inscription sur la façade de l'église :

Hae C DoMVS orat Ionls VoCatVr.

E. Kőváry.

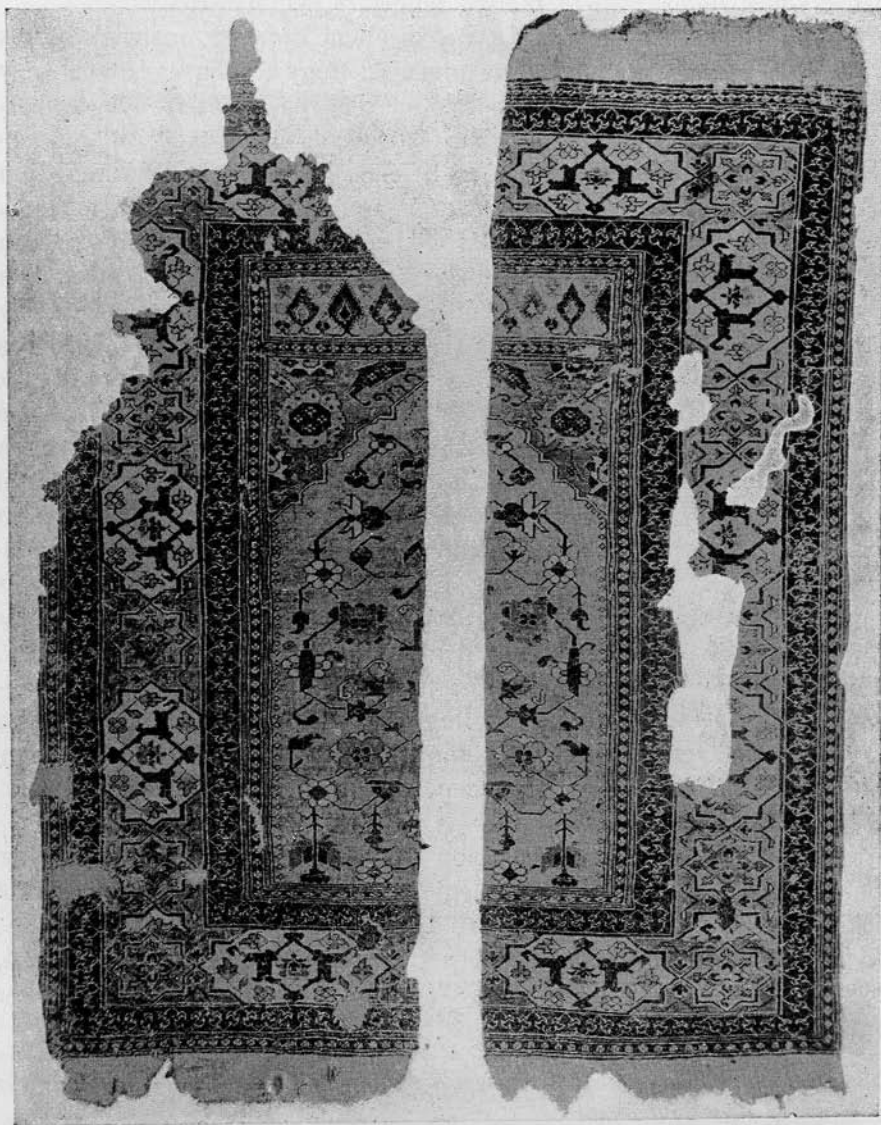
Erdélyi imaszőnyeg az Erdélyi Nemzeti Múzeumban.

A szőnyeg, melynek képét az olvasó a 459. lapon maga előtt látja, az Erdélyben előforduló keleti szőnyegeknek azon csoportjához tartozik, melyeket a budapesti szőnyegkiállítás alkalmával annak lajstromában *par excellence erdélyi szőnyegeknek* kereszteltünk el, miután úgy látszik, hogy a XVII. sz. eleje óta több volt és ma is több van belőlük Erdélyben, mint bármely más típusú keleti szőnyegből. Ez az elnevezés — ha nem tévedek — az irodalomban a Neugebauer—Orendi-féle kézikönyvben szerepel először (60 lap: sogen. Siebenbürger Teppiche). Miután magunk között már régebben használtuk, jónak láttuk terminológiai kényelem szempontjából a lajstromba felvenni és bizonyára nem lehet ellene kifogást tenni, ha az, mint egyéb hasonló elnevezések, a keleti szőnyegekről szóló szakirodalomban meghonosodik.

E szőnyegek között a tér beosztását tekintve két főváltozatot lehet megkülönböztetni; nagyobb számban fordul elő az, mely a tükrözött középső mezőjét négy (mintegy levágott) sarok közé foglalja; de vannak olyanok is, melyek a két alsó sarkot elhagyják és ilyenformán tükrük a fülkés imaszőnyeg tükrére emlékeztet. A Bode-féle ismert kézikönyv az összes kisméretű keleti szőnyeget — tehát a mértani díszű szőnyegeknek és az usákoknak kivételével az Erdélyben előforduló összes szőnyeget — imaszőnyegeknek nevezi; nem tudom eldönteni, hogy helyes és a gyakorlati valóságnak megfelelő eljárás-e az imaszőnyeg fogalmát illetéknépen a mérethez kötni; miután azonban az az egy mindenesetre bizonyos, hogy a négysarkú erdélyi és más rokontípusú szőnyegek díszítése a rituális használatnak semmiféle szembeszökő bélyegét nem viseli magán, míg ellenben a fülkés szőnyegek a mecset imafülkékét sok esetben (architectonicus részleteikkal) egyenesen ábrázolni akarják és még akkor is, ha csak valamennyire erre emlékeztető két sarokkal ékesek, kétségtelenül azt symbolizálják: a magam részéről tanácsosnak tartom a terminológiának olyatén megállapítását, hogy az erdélyi szőnyegek közül csak azokat nevezzük megkülönböztetésül imaszőnyegeknek, melyek nem négysarkúak.

A négysarkú erdélyi szőnyegeknek legszebb, ismert példánya az O. M. Iparművészeti Múzeum tulajdonában lévő, több ízben publikált

szőnyeg.¹ A tükörmustrának egész jellegéből világos, hogy az eredetileg négysarkú szőnyegek számára készült: a nagy palmetta rajz

1. kép. Erdélyi imaszőnyeg. Kis Ázsia. XVII. sz. Erd. Nemz. Múz. Kolozsvár.
Fig. 1. Tapis de prière transylvain. Asie Min. XVIIe s. Mus. Nat. d. Trans. Kolozsvár.

¹ Erdélyi török szőnyegek kiállításának leíró lajstroma. Budapest. 1914. (Országos Magyar Iparművészeti Múzeum.) 74. sz.; képe: *Orientalische Teppiche*. London-Paris. 1892. Taf. XXVII. Nr. 36. — *Bode: Vorderasiatische Knüpfteppiche*. 78. l. 45. kép — e helyütt tévesen az Öst. Handelsmuseumnak tulajdonítva, — u. a. 2. kiadás (*Kühneltől*) 124. l. 70. kép, tévedésből megfordítva elhelyezve —; az utóbbi

2. Azok, melyeknek tükrében egy vagy két rozetta sorral szegett csürlőidom foglal helyet, (Lajstr. 160. sz., képpel; Bode—Kühnel: i. m. 125. 1. 71. kép).

3. Azok, melyeknek tükrében a „kis usák“ szőnyegekre jellemző középmédailleson ékeskedik. (Lajstr. 168. sz., képpel).

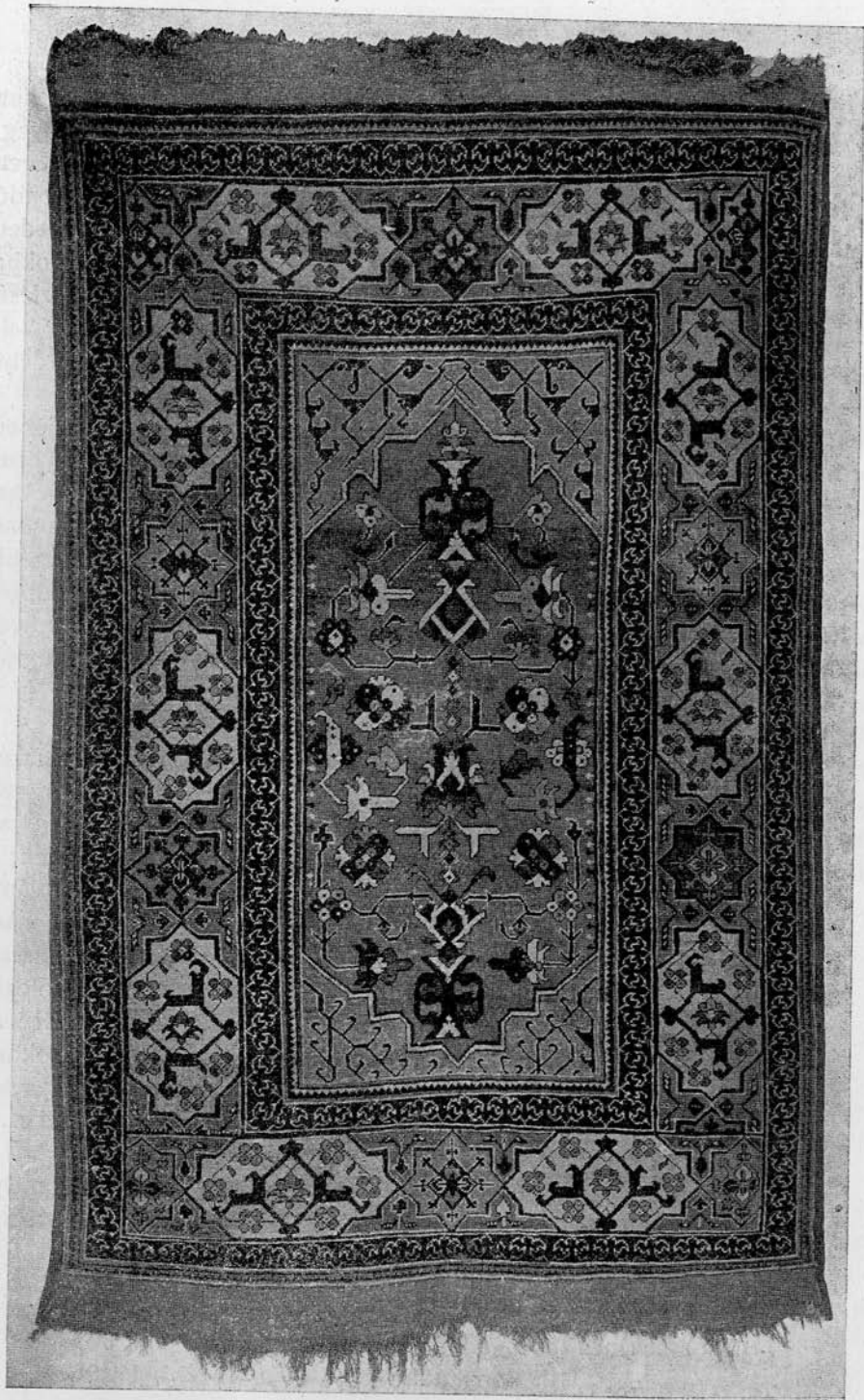

2. kép. Erdélyi inaszőnyeg. Kis Ázsia. XVII. sz. Br. Bruckenth. Múz. Nagyszeben.
Fig. 2. Tapis de pière transylvain. Asie Min. XVIIe s. Musée baron Bruckenth.
Nagyszeben.

Az első helyre tett mustra fokonként szegényedik ugyan, úgy, hogy végül elszórt és indákkal alig kapcsolt nagy virágokból álló laza díszítéssé válik, de az egyes virág- és levélformákat tekintve eredetének bélyegét mindig megőrzi. — Az e csoportba tartozó szőnyegek azon kisázsiai szőnyegek közé tartoznak, melyek a legtisztábban őrizték meg a perzsa szőnyegdíszítés formakincsét és sajátos török motívumokat vagy egyáltalában nem, vagy csak kis mértékben, keverték díszítésükbe. A virágos indákból alakuló (l. alább) mustra az indáknak jellemző szögben tört rajzával, valamint a virágoknak és leveleknek formáival nem egyéb, mint a perzsa virágos indadíszítésnek kisázsiai stílusba való átrása és azonos az ú. n. usákszőnyegek díszítésével, nyilvánvaló, hogy egyenesen abból van merítve. Ezt már Riegl felismerte, ki az Iparművészeti Múzeum szőnyegének leírásában (Or.Tepp., Beschr. zu Taf. XXVII. Nr. 36.) ezt írja: „Da die stilisierten Blumenformen durchwegs den, wenngleich ins Eckige reducirten Charakter der persischen Decorationsflora zur Schau tragen, dagegen Nelken, Hyacinthen u. s. w. fehlen, pflegt man häufig diese Gattung . . . auf persischen Ursprung zurückzuführen . . . Die persische Blütenflora liegt ja auch den älteren Smyrna-Teppichen (= Usákszőnyegek) zu Grunde“. — Hasonló stílusú virágdíszítés más fajta kisázsiai szőnyegeken is előfordul: Meisterwerke muhamm. Kunst, I. Taf. 69. Kat. Nr. 105; Or. Tepp. Taf. XLV. Nr. 61. (az utóbbi szőnyeg is kétségtelenül kisázsiai). — Ugyancsak a perzsa szőnyegekre vezethető vissza az erdélyi szőnyegek keretének díszítése is, mind elvében, (hosszabb és rövidebb médaillonok változása) mind az egyes díszítő motívumokat tekintve.

*

A leglényegesebb eltérés a kolozsvári és a szebeni szőnyeg között a sarkok és a fríz díszítésében van. Az erdélyi szőnyegeknek egy kis csoportjában (a kiállításon csak négy ilyen volt: 73—76. sz.-ok, a fenn említett svédországi szőnyeg volna az ötödik ismert példány) egy-egy sarok nem egyéb, mint egy négyágú és mindegyik ágában egy-egy arabeszkkel ékes kereszt vagy csillag idomnak egy-egy negyedrésze; az efféle idomok a perzsa és az usák szőnyegeken sűrűn fordulnak elő. A „kis usák“ szőnyegeken a sarkoknak ily módon való keletkezése még világosabb, mint az erdélyieken (l. Lajstr. 67. és 68. sz., az utóbbi képpel); ám az utóbbiak között is a legszabatosabb rajzú példányokon (minő a szebeni) még meglehetősen tisztán kivehetők a félarabeszkek, melyek egy-egy fél csillagágba tartoznak. A körvonal persze sommásabb rajzú, a szebenin még emlékeztet a csillagidom körvonalára, de a kolozsvárin már nem. Ez az arabeszkdíszítés sokkal finomabb idegzetű és komplikáltabb, semhogy a háziipari jellegű kisázsiai szőnyegszövés-

3. kép. Erdélyi imaszőnyeg. Kis Ázsia. XVII. sz. Az erd. ág. hitv. ev. egyh. tulajdona.
*Fig. 3. Tapis transylvain. Asie Min. XVIIe s. Propr. d. l'Eglise la Conf. d'Augsbourg
de Trans.*

A 37 kétoszlopos imaszőnyegnek ellenben majdnem fele fölül volt 1500 csomón, ezek közül 2000 csomón fölül 4 (a 179. és 214. sz. szőnyegek nem jönnek tekintetbe); hasonló az eredmény a fülkés imaszőnyegeknél. A 28 db. hatoszlopos imaszőnyeg közül csak háromnak a csomószáma volt fölül 1500-on, az 1800-at egy sem érte el. A többi szőnyegek közül csak a kis usák szőnyegeknek (2 db. 1900-on fölül) és a vegyeseknek kis csoportjaiban voltak sűrűbb csomózású szőnyegek, miután a ladik és kula szőnyegek — sokkal fiatalabbak lévén — itt nem jöhetnek tekintetbe.

*

A kolozsvári szőnyeg tehát kétségtelenül az érdekes és kiválóbb darabok közé tartozik, mind rajzát, mind technikai tulajdonságait tekintve, bár a nagyszebeni szőnyeg rendkívüli rajzbeli finomságát nem ér utól; éppen azért nagyon sajnálni való, hogy oly szármalmas állapotban jutott az Erdélyi Nemzeti Múzeumba, hogy még restaurálása sem igen kecsegtet eredménnyel. Egyáltalán fájó szívvel gondol rá az ember, hogy a keleti szőnyegművészetnek mennyi pompás példánya mehetett veszendőbe századok folyamán kincses Erdélyországunkban! A XVI. sz.-ra visszamenő szőnyegek közül mindössze néhány példány került a kiállításra — az usákszőnyegek legszebb típusából egyetlen kicsike töredék a Bruckenthal múzeumból — pedig tudjuk, hogy már a XVI. sz. elején tömegesen importáltak Erdélybe szőnyegeket. Annál inkább kötelessége mindenkinek, ki hazai műkincseink sorsát szíven viseli, arra törekedni, hogy az, a mi a keleti művészet e gyönyörű termékeiből Erdélyben még fenmaradt, az ország számára megőriztessék.

Budapest.

Csermelyi Sándor.

Tapis de prière transylvain dans le Musée National de Transylvanie.

Le tapis que nous publions sur page 459, est la propriété de la section numismatique et archéologique du Musée National de Transylvanie et appartient au groupe des tapis orientaux de Transylvanie, mentionné dans le catalogue de l'exposition de tapis à Budapest,¹ appelés *par excellence tapis transylvains*, car, à ce que semble, il y en a de cette sorte de tapis plus en Transylvanie dès le commencement du XVII. siècle, que d'autres tapis orientaux d'un autre type, et à cause de cela c'est aussi son nom public; dans la littérature ce nom joue un rôle pour la première fois dans le compendium d'Orendi.²

On peut distinguer deux variations principales du point de vue de la *division de l'espace*:

a) celle, qui enferme le champ au milieu du miroir entre quatre coins coupés, est représentée en plus grand nombre.

b) Il y en a moins de celles, où les deux coins inférieurs manquent et leur miroir rappelle ainsi le miroir des tapis de prière avec niches.

Le compendium de Bode³ appelle tapis de prière tous les petits tapis orientaux — donc tous qui sont en Transylvanie, excepté ceux qui ont un ornement géométrique.

L'ornementation des tapis à quatre coins de Transylvanie et d'autres types analogues n'a aucune marque frappante de l'usage rituel, comme les tapis avec niches, qui représentent souvent directement la niche de prière de la mosquée, ou qui la symbolisent du moins. Parmi les tapis transylvains on ne devrait donc appeler tapis de prière que ceux qui n'ont pas quatre coins.

¹ *Erdélyi török szőnyegek kiállításának leíró lajstroma*. Budapest, 1914. Országos Magyar Iparművészeti Múzeum. (Catalogue descriptif de l'Exposition de tapis turcs transylvains. Budapest. 1914. Musée des Arts d'Industrie.)

² *Neugebauer—Orendi*: Handbuch der orientalischen Teppichkunde. Leipzig, 1909.: p. 60.: *sogen. Siebenbürger Teppiche*.

³ *Bode—Kühnel*: Vorderasiatische Knüpfteppiche aus älterer Zeit. Leipzig. Seemann.

Le plus bel exemple connu des tapis transylvains à quatre coins se trouve dans le Musée des Arts d'Industrie de Hongrie.¹

Il est clair d'après toute la caractéristique du dessin du miroir, qu'on l'avait originairement destiné pour des tapis à quatre coins.

La grande palmette est le centre du dessin et à l'exception de la partie centrale entre les quatre rosettes plus grandes (sans considérer les petits détails) tout l'ornement est symétrique sur deux axes rectangulaires.

Le tapis qui est au musée Bruckenthal à Nagyszeben² ressemble le plus au tapis de Kolozsvár représenté sur notre figure — que nous montrons à la page 461.

Les tapis de Kolozsvár et de Nagyszeben montrent bien, comment les ourdisseurs de tapis ou les dessinateurs des dessins ont transformé le dessin s'ils le voulaient, employer sur un tapis avec niches ; le contour des deux coins supérieurs forme un arc ; le vase de la mosquée, rappelant une lampe, s'adapte parfaitement à l'arrangement nouveau, parceque un motif analogue — suspendu à l'arc — est une partie constante des tapis à niches. Le deuxième vase a dû cependant disparaître et les tiges à fleurs se modifient aussi. Sur le tapis de Nagyszeben ces fleurs donnent avec leurs formes singulières le plus beau motif du tapis, tandis que sur celui de Kolozsvár elles sont raides et point gracieuses.

Dans le dessin il se manifeste une grande habileté ; la mesure ressort surtout si nous comparons les deux tapis avec un troisième qui est analogue³ où le dessinateur ne cherche pas du tout le dénouement, mais il répète la base du vase sous la palmette du milieu. La base du vase n'est donc pas organique à cette place ; ce n'est qu'un ornement inintelligible.

A l'exposition de Budapest on a divisé les tapis orientaux de Transylvanie en trois groupes principales, qui sont :

1. Miroir qui se compose de branches à feuilles et à fleurs s'entrecroisant autour de la palmette centrale symétriquement ;

2. Une navette garnie de deux rangs de rosettes se trouve dans le miroir.⁴

3. Dans le miroir brille le médaillon du milieu.⁵

¹ *Catalogue descriptif*. No 74 ; fig. : *Orientalische Teppiche*. London—Paris 1892. Tab. XXVII, No 36. ; *Bode* : oev. cit. p. 78. fig. 45. (attribué par erreur au Oesterreichisches Handelsmuseum là même : Il. édit. p. 124, fig. 70., selon la note sur p. 123 du livre le pendant du tapis est dans un cloître de la Suède.

² Description : *Catalogue descriptif*, fig. 73.

³ *Catalogue descriptif*, fig. 84.

⁴ *Catalogue descriptif*, fig. 160. *Bode-Kühnel* : oev. cit. p. 125. fig. 71.

⁵ *Catalogue descriptif*, fig. 168.

Le dessin mis à la première place s'appauvrit par degrés; enfin il ne devient qu'un ornement branlant formé de grandes fleurs éparées à peine jointes par des branches, mais les fleurs et les feuilles gardent toujours la marque originelle. Parmi les tapis de l'Asie Mineure ceux-ci ont gardé le mieux le trésor de l'ornementation formelle des tapis de la Perse — y entremêlant à peine des motifs turcs. Cependant il y a dans le dessin de la tige, comme dans la forme des fleurs et des feuilles une variation, qui est justement caractéristique pour ceux de l'Asie Mineure. *Riegel* a déjà reconnu cela,¹ mais il se trouve aussi un style analogue dans l'ornement de fleurs sur d'autres tapis de l'Asie Mineure.² L'ornement de la bordure des tapis transylvains peut être rapporté aux tapis perses du point de vue du principe, comme des éléments.

Parmi les deux tapis, représentés sur nos figures il y a la plus essentielle différence dans l'ornementation des coins et de la frise. Il y a un petit groupe de tapis transylvains,³ ou les coins ne sont autre chose, que le quart d'une croix ou d'une étoile dont les branches sont ornées d'arabesques.

Les figures sont très fréquentes sur les tapis perses. Sur les petits tapis „Ouchak“ la formation des coins de cette manière est encore plus claire que sur ceux de Transylvanie.⁴ Mais chez ces derniers on peut encore assez bien distinguer les arabesques appartenant à une moitié d'étoile, (p. e. sur notre exemple montré sur fig. 2.). Le contour est naturellement sommaire; sur le tapis de Nagyszeben il rappelle encore le contour d'une étoile, mais sur celui de Kolozsvár plus. Cet ornement devient cependant chétif dans la main inhabile du tisseur (vu la fig. sur page 463. [*Catalogue descriptif* No 76.]). Les tisseurs cherchaient donc d'autres dessin, dans les coins ils ont mis des ornements de grandes feuilles et de rosettes, quelquefois des oeillets' de goût turc, qui diffèrent de l'ornement turc par le style aussi bien que par la forme. Parmi les 106 pièces de l'exposition à Budapest 102 avaient de tels coins et aussi celle de Kolozsvár, dont il s'agit maintenant, a de tels.

Le tapis de Nagyszeben est le seul exemple connu, où il y ait aussi des arabesques dans la frise; sur celui de Kolozsvár il se rangent des „feuilles de cyprès“. C'est aussi un motif turc, qui se trouve sur

¹ *Or. Tepp.*: Beschreibung zu Taf. XXVII. Nr 36.

² *Or. Tepp.*: Taf. XLV. Nr 61; *Meisterwerke muhammedanischer Kunst*, I. Taf. 69. Kat, Nr. 105.

³ *Catalogue descriptif*. No 73—76; puis la pièce de Suède mentionnée dans la note 1. de la page 467.

⁴ Vu *Catalogue descriptif*. No 67—68.

les tapis transylvains autour des arabesques de la raie perpendiculaire, mais il est surtout frappant chez cette variante des tapis de prière, dont les plus beaux exemplaires étaient les tapis No 288—289 dans l'exposition à Budapest.¹

Ce petit groupe des tapis transylvains à coins arabesqués occupe aussi une place spéciale du point de vue de la coloration, et il est à observer que le tapis de Kolozsvár est dans la plus proche parenté avec ce groupe, non seulement par une grande partie de son dessin, mais aussi par sa coloration. Parmi les tapis à arabesques il y a seulement un où il y ait la trace des motifs turcs qui occupent les coins et la frise du tapis de Kolozsvár.²

Du point de vue de la fréquence des noeuds, le tapis de Kolozsvár — 2080 noeuds par cm. carré — occupe une place particulière, car :

à l'exposition il y avait 106 tapis transylvains, parmi lesquels
 11 pièces avaient 1500—1900 noeuds par cm. carré;
 1 pièce avait plus de 1900 „
 1 „ „ „ „ 2000 „ (celui de Nagyszeben 2538.).

Presque la moitié des tapis de prière à deux colonnes a plus de 1500 noeuds ; 4 pièces avaient plus de 2000 noeuds. Chez les tapis à niches c'est un résultat semblable. Parmi les 28 tapis de prière à six colonnes, aucun n'atteignit les 1800 noeuds et seulement trois en avaient plus de 1500.

Parmi les autres tapis seulement les petits tapis „Ouchak“ et le groupe des mixtes avaient plus de noeuds.¹

Le tapis de Kolozsvár appartient donc sans doute aux pièces intéressantes et particulières, du point de vue du dessin et de la technique, bien qu'il n'atteint pas la finesse du dessin de celui de Nagyszeben. C'est dommage qu'on ne peut espérer le résultat d'une bonne restauration à cause de la conservation faible.

(Budapest)

S. Csermelyi.

¹ La fig. du premier : *Or. Tepp.* : Taf. VIII. Nr 11 ; par erreur attribué au Musée des Arts d'Industrie de Hongrie, car c'est la propriété du musée de Nagyvárad.

² *Catalogue descriptif*. No 75, dans la frise.

¹ Ne pas comptant les tapis „Ladik“ et „Koula“ qu'on ne peut pas prendre en considération, étant beaucoup plus jeunes.

Erratum.

- A 320. lapon alulról a 11. sorban *Ülöhelyül* helyett *Ülöhelyül* jön.
- „ 322. „ felülről a 13. „ *tűhelyeket* „ *tűzhelyeket* „
- „ 377. „ alulról a 11. „ *korhad* „ *korhad* „
- „ 381. „ alulról a 11. „ *őstälajban* „ *őstälajba* „
- „ 325. „ a fejezetcím elöl elmaradt: 1.
- „ 79. képen az L₂ Ny-i szélén a 125. sz. cölöpüreg helye tévesen van világos helyett sötéten jelölve.
- „ 424. lapon felülről a 22. sorban *tasnádi* helyett *balázsházai* jön.
- „ 424. „ „ a 23. „ *balázsházai* „ *tasnádi* „
- „ 427. „ alulról a 6. „ *levéltári* „ *lettári* „
- „ 448. „ felülről a 18. „ *echnikája* „ *technikája* „

* * *

Sur figure 79.: au bord du W de L₂ la place du creux du pilotis 125 est sombre au lieu d'être clair.

Pag. 435. ligne 6. au lieu de *griscâtre* lisez *grisâtre*.

